

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΑΤΟΜΕΑΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ»
Κατεύθυνση Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας**

Ευάγγελος Μπεκιάρης

**Οι Οθωμανοί Τούρκοι σε ελληνικές ιστορικές πηγές
της περιόδου 1830-1860: η μνήμη για τη συνύπαρξη
κατακτητή-κατακτημένου και η ιδεολογική χρήση της**

Διπλωματική εργασία

Επιβλέπων καθηγητής: Γεώργιος Β. Νικολάου

**Ιωάννινα
Ιανουάριος 2024**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΔΙΑΤΟΜΕΑΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ»
Κατεύθυνση: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία

Ευάγγελος Μπεκιάρης

Οι Οθωμανοί Τούρκοι σε ελληνικές ιστορικές πηγές
της περιόδου 1830-1860: η μνήμη για τη συνύπαρξη
κατακτητή - κατακτημένου και η ιδεολογική χρήση της

Διπλωματική εργασία

Μέλη εξεταστικής επιτροπής

Γεώργιος Β. Νικολάου, τ. Αναπληρωτής καθηγητής (επιβλέπων)

Άννα Μανδουλαρά, Επίκουρη καθηγήτρια

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος, Επίκουρος καθηγητής

Ιωάννινα
Ιανουάριος 2024

Περιεχόμενα

Πρόλογος – Ευχαριστίες	5
------------------------------	---

Εισαγωγή

I. Γενικές θεωρήσεις του έθνους και του εθνικισμού. – Στόχοι, μεθοδολογία	8
II. Μία σύντομη επισκόπηση της περιόδου 1821-1862. – Η δομή της εργασίας	15

Κεφάλαιο Α΄

Κατακτητική και κατακτημένη κοινωνία

I. Οθωμανική κατάκτηση και συνύπαρξη στα απομνημονεύματα του Αγώνα	22
II. Η ελληνική κοινωνία προεπαναστατικά και η συνύπαρξη με τους Οθωμανούς ..	31
1. Ένοπλοι, κλέφτες και αρματολοί	31
2. Πρόκριτοι	44
3. Πλοιοκτήτες, έμποροι, ναυτικοί	48
4. Κλήρος	51
5. Η ελληνική πολιτική ελίτ: Φαναριώτες	54
6. Παραδείγματα συνύπαρξης και ρήξης χριστιανών και Οθωμανών στα απομνημονεύματα της οθωνικής περιόδου	57

Κεφάλαιο Β΄

Οι επαναστατικές ετοιμότητες

I. Ο εθνισμός πριν από το 1821: θεωρητικές απόπειρες καθορισμού του έθνους ...	72
II. Η διεθνής συγκυρία	75
III. Νεοελληνικός Διαφωτισμός	79
IV. Φιλική Εταιρεία: να μπει ένα τέρμα στη συνύπαρξη Οθωμανών και Ελλήνων...	88

Κεφάλαιο Γ΄
Οθωμανοί και Έλληνες μέσα στη λαίλαπα της σύγκρουσης

I. Η έναρξη της Επανάστασης. – Η ανατροπή των προεπαναστατικών σχέσεων... 94	
II. Από τον υπόδουλο στον επαναστάτη 98	
II. Από τον <i>ραγιά</i> στον επαναστάτη. Οι Τούρκοι κατεξοχήν εχθροί του <i>Έθνους</i> ... 102	
III. Οι πολιτικοί οργανισμοί των επαναστατών διακηρύττουν το αδύνατο της συμβίωσης Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων – Οι Τούρκοι ως κατεξοχήν «Άλλοι» 106	
VI. Η εκστρατεία των Τουρκοαιγυπτίων (1825-1828) μεγαλώνει το χάσμα 116	
VII. Η περίοδος Καποδίστρια (1828-1831): το τέλος της συνύπαρξης; 120	

Κεφάλαιο Δ΄
Τα μετεπαναστατικά χρόνια: Το έθνος-κράτος

I. Η Μεγάλη Ιδέα και οι νέες επιταγές του ελληνικού εθνικισμού..... 120	
II. Η ιστοριογραφική παραγωγή και η σύνδεση με τον εθνικισμό 123	
Συμπεράσματα 128	
Βιβλιογραφία 133	

«Plus outre»
Luigi Marliano, 1516

Πρόλογος – Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Διατομεακού Μεταπτυχιακού Προγράμματος με τον τίτλο: «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία-Λαογραφία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Το θέμα της είναι οι Οθωμανοί Τούρκοι στις ελληνικές ιστορικές πηγές της περιόδου 1830-1860: η μνήμη για τη συνύπαρξη κατακτητή-κατακτημένου και η ιδεολογική χρήση της, στοχεύει δε στην ανάδειξη των αντιλήψεων των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους και τον «ζυγό» μέσα από την ανάλυση κειμένων που γράφτηκαν μετεπαναστατικά από άτομα διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης και ιδεολογιών. Βαθύτερος στόχος της είναι να συμβάλει στην κατανόηση των σχέσεων των δύο λαών (Οθωμανών κατακτητών και Ελλήνων κατακτημένων) κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και των τομών που επιφέρει η Επανάσταση του 1821 σε αυτές τις σχέσεις.

Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, αναλύεται διεξοδικά η συμβολή διάφορων κοινωνικών ομάδων και ατόμων στην προετοιμασία της Επανάστασης, σε επιχειρησιακό και ιδεολογικό επίπεδο, και η μετεξέλιξή τους, τόσο στα χρόνια της ένοπλης εξέγερσης όσο και μετά το τέλος της Επανάστασης. Επιχειρείται η ανάλυση και ερμηνεία των στερεοτυπικών αντιλήψεων των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους, μέσα από τις αφηγήσεις των Ελλήνων απομνημονευματογράφων, για τον «οθωμανικό ζυγό» και τις τουρκικές αντεκδικήσεις, οι οποίες εργαλειοποιήθηκαν με στόχο την ενίσχυση της εικόνας των Οθωμανών Τούρκων ως «εχθρών». Διερευνάται ο ρόλος που έπαιξαν αυτές οι αρνητικές για τους Τούρκους εικόνες στην ενίσχυση και του ελληνικού εθνικισμού στις επόμενες γενιές, στη μακρά διάρκεια του 19ου αι., ιδίως ως το 1860. Τέλος, καταγράφεται η γέννηση του μεγαλοϊδεατισμού και η επίδρασή του στη σφαίρα του δημόσιου διαλόγου, που συγκρότησε η ελληνική ιστοριογραφία αυτής της περιόδου και οι τρόποι σύνδεσης μεταξύ της ελληνικής ιστοριογραφίας κ. ά. επιστημών και του έθνους-κράτους στο νεοσύστατο ελληνικό Βασίλειο. Έτσι, παρουσιάζεται το ιδεολογικό «πέραςμα» από τον προ-εθνικό ορθόδοξο κόσμο στην νεότερη πραγματικότητα των διαδικασιών διαμόρφωσης των εθνικών κρατών.

Η καταγραφή της ιστορίας της επαναστατικής περιόδου συνδέθηκε άρρηκτα και συστηματικά στην μετεπαναστατική εποχή με την παραγωγή εθνικής ιδεολογίας. Η εθνικιστική αυτή τάση προς προβολή και διαιώνιση του έθνους έστρεψε τους προβολείς προς τις επόμενες γενιές. Η στροφή από τα τέλη περίπου του 18ου αι. στην δυτική Ευρώπη προς τον κλασικισμό οδήγησε στην επανασύνδεση με προγενέστερες αξίες οι οποίες εξιδανίκευαν την αρχαία Ελλάδα και την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, διεκδικώντας ολοένα και πιο αυξανόμενη επιρροή στο νέο Βασίλειο, στο πλαίσιο του μεγαλοϊδεατισμού και του αλυτρωτισμού. Οι εκφραστές του εθνικισμού στο ελληνικό Βασίλειο του 19ου αιώνα διαχώρισαν τα στοιχεία που ήταν ωφέλιμα για το έθνος και όσα θεωρούνταν ως αντεθνικά και ενάντια στους στόχους της ελληνικής επεκτατικής πολιτικής. Αυτή η εθνικιστική ιδεολογία, που επικράτησε μετά το 1844, οπότε ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης, εκφράζεται με τη *Μεγάλη Ιδέα*, μετασχηματίζει, ουσιαστικά, τον ελληνικό εθνικισμό προσδίδοντάς του τα χαρακτηριστικά εκείνα με τα οποία συμπορεύθηκε ως το 1922.

Πρέπει να πούμε στο σημείο αυτό ότι αρωγοί μας κατά τη συγγραφή του παρόντος πονήματος στάθηκαν η σχετική με την Επανάσταση του 1821 πλούσια βιβλιογραφία, ορισμένα έργα ιστορικών, κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων γύρω από το ζήτημα του εθνικισμού και της γέννησης αυτού του φαινομένου και των τρόπων-μέσων διάδοσής του κατά τον 19ο αι. Ως πρωτογενές υλικό χρησιμοποιήθηκαν τα πρώτα «ιστοριογραφικά» έργα της μετεπαναστατικής περιόδου, ιδίως της οθωνικής, με έμφαση στα απομνημονεύματα Ελλήνων αγωνιστών και πολιτικών, αλλά και με αναφορές σε έργα ξένων περιηγητών. Η επιλογή ανάμεσα σε μια τέτοια σωρεία ιστοριογραφικής παραγωγής ενέχει, εν μέρει, μία αυθαιρεσία. Κρίθηκε, εντούτοις, σκόπιμος ο μερικός περιορισμός των χρησιμοποιούμενων πηγών για την εξαγωγή σαφέστερων και ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

Πώς παρουσιάζουν οι Έλληνες απομνημονευματογράφοι τους Οθωμανούς Τούρκους και τις σχέσεις που ανέπτυξαν μεταξύ τους, πριν όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης; Αποτελεί η Επανάσταση του 1821 παράγωγο μιας προϋπάρχουσας εθνικιστικής ιδεολογίας, με ελληνικά χαρακτηριστικά, ή είναι εξ ολοκλήρου ένα κατασκευασμένο ιδεολογικό επινόημα; Πώς διαμορφώνονται ή πώς μεταβάλλονται οι σχέσεις των επαναστατών την περίοδο των δύο εμφυλίων συγκρούσεων και ποιον αντίκτυπο είχε ο εμφύλιος στα ιστοριογραφικά έργα για την Επανάσταση; Πώς

εργαλειοποιείται ο εθνικισμός ως μοχλός κινητοποίησης της επαναστατημένης μάζας, με απώτερο στόχο την εξόντωση θρησκευτικών και ταξικών εχθρών ή/και πολιτικών αντιπάλων;

Έχοντας ως βάση νέες-πρόσφατες αναγνώσεις του Αγώνα του Εικοσιένα, θέλουμε να δούμε πώς εντάσσεται στον ιστορικό χρόνο η αφήγηση των γεγονότων του από τους απομνημονευματογράφους. Με ποιους τρόπους ανάγεται η εθνικιστική ρητορική σε μέσο κοινωνικής ή/και πολιτικής ανέλιξης στα μετεπαναστατικά χρόνια, πρώτη περίοδο της συγγραφή της ιστορίας του Αγώνα; Στα παραπάνω ερωτήματα καλείται να απαντήσει η παρούσα έρευνα.

Ολοκληρώνοντας μία προσπάθεια τεσσάρων ετών θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες και τον σεβασμό μου προς τον επιβλέποντα της διπλωματικής εργασίας, τ. Αναπληρωτή καθηγητή, κύριο Γεώργιο Β. Νικολάου για την συνδρομή του, τόσο για την επιλογή του θέματος της διπλωματικής μου όσο και για την παροχή πλούσιου βιβλιογραφικού υλικού και για τις καίριες υποδείξεις του κατά τη διάρκεια συγγραφής της εργασίας, ειδικά εν μέσω της πανδημίας του Covid-19 και των ποικίλων και σοβαρών προβλημάτων-εμποδίων που ανέκυψαν στη διάρκειά της για το σύνολο της επιστημονικής κοινότητας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω και τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, την Επίκουρη καθηγήτρια κυρία Άννα Μανδυλαρά και Επίκουρο καθηγητή κύριο Νικόλαο Αναστασόπουλο, πολύ καλούς γνώστες της περιόδου στην οποία εντάσσεται η μελέτη μου, για την υπομονή που υπέδειξαν στις προσωπικές μου διολισθήσεις, καθώς και για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος του Τμήματός μας για τις γνώσεις που μας πρόσφεραν και για τις ερευνητικές κατευθύνσεις που μας υπέδειξαν στη διάρκεια των μαθημάτων τους. Στους συμφοιτητές μου, καθώς και στην οικογένειά μου, για την αμέριστη στήριξη, υλική και πνευματική, εκφράζω την από καρδιάς αγάπη μου.

Ιωάννινα, Δεκέμβριος 2023

Εισαγωγή

I. Γενικές θεωρήσεις έθνους και εθνικισμού – Στόχοι, μεθοδολογία

Η παρούσα εργασία εγγράφεται στις πολλές μελέτες που έχουν γίνει για την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 και για τον ελληνικό εθνικισμό. Η επιλογή του θέματός της εντάσσεται στις σύγχρονες προσπάθειες ερμηνείας του εθνικισμού σε κάθε πτυχή του. Η πολυπλοκότητα αυτού του ζητήματος και η χαμαιλέοντια φύση του εθνικισμού¹ πυροδότησε τη συγγραφή πολλών μελετών σε διάφορα, αλλά συναφή μεταξύ τους, επιστημονικά πεδία: στην ιστορία, στις πολιτικές επιστήμες, στην κοινωνιολογία κ. ά. Πλήθος ερευνητών, από τις αρχές του 20ού αι. επιχείρησαν να ορίσουν επιστημονικά τους όρους «έθνος», «εθνικισμός», «εθνισμός», «εθνικός» κλπ. Η σχετιζόμενη με αυτό το ζήτημα επιστημονική παραγωγή βρίσκεται σε έξαρση τα τελευταία χρόνια, όπως φαίνεται από τις πολλές μονογραφίες ή άρθρα με ποικίλο περιεχόμενο. Στην παρούσα εργασία στόχος μας είναι να αναδειχθούν οι σχέσεις δύο εθνών, με τη σύγχρονη ερμηνεία του όρου, του ελληνικού και του τουρκικού-οθωμανικού κατά τη διάρκεια του 19ου αι., οι τρόποι κατασκευής των ιδεολογικών συμβόλων ενός έθνους, καθώς και τα εργαλεία-σύμβολα που την επικουρούν.

Σε ιστοριογραφικό επίπεδο, αν και η ενασχόληση με παρόμοιες θεματικές έχει αποφέρει σημαντικά αποτελέσματα· εντούτοις παρατηρείται μια δυσαναλογία, σε επίπεδο κοινωνίας, σχετικά με την καθολική τους αποδοχή. Στην περίπτωση της ελληνικής ιστοριογραφίας, η επιστήμη συμβαδίζει πλέον με την ανάλογη διεξαγωγή ερευνών, όπως διενεργούνται στο εξωτερικό, πολλές φορές σε συνεργασία με παγκόσμια δίκτυα ερευνών. Εντούτοις, τα πορίσματά τους δεν γίνονται κτήμα των πολλών, ενώ επικρατεί μια εμμονή στην εθνικιστική πολιτική και σε αφηγήσεις οι οποίες συντηρούν φαντασιακά και αναχρονιστικά κατασκευασμένες θεωρήσεις για το ελληνικό έθνος και την πορεία του μέσα σε έναν ευθύγραμμο ιστορικό χρόνο, σε μία συνέχεια στη μακρά διάρκειά του.

Σκοπός της εργασίας μας είναι να συμβάλει στον διεπιστημονικό διάλογο για την μελέτη της πολύπλοκης έννοιας του εθνικισμού. Η πολλαπλότητα των ορισμών αυτού του όρου εξαρτάται από το χρονικό και το κοινωνικοπολιτικό συγκείμενο του

---

¹ Όπως παρατηρεί ο Μάριος Χατζόπουλος, «Φαίνεται ότι τελικά ο Εθνικισμός, (όπως και οι εθνικές ταυτότητες) δεν είναι ένας αλλά πολλοί»· Μάριος Χατζόπουλος, «Έθνος και Εθνικισμός. Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 19 (2017), σελ. 109–127. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14999>

κάθε συγγραφέα, καθώς και από το πεδίο που συγκροτεί ο προφορικός ή γραπτός διάλογος που το συνοδεύει. Έτσι δικαιολογείται η επιλογή των απομνημονευμάτων του Αγώνα της ανεξαρτησίας ως βασικού υλικού στην παρούσα εργασία. Ο χρόνος συγγραφής των πρώτων σχετικών μελετών περιπλέχθηκε με τις προσδοκίες των συγγραφέων τους και διαχύθηκε στην εξιστόρηση των γεγονότων της Επανάστασης. Κατά αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένα αζεδιάλυτο «κουβάρι» αναμνήσεων το οποίο αποτέλεσε, έκτοτε, εμπόδιο σε μελλοντικές νηφάλιες αναλύσεις². Η σχέση του απομνημονευματογράφου και του έργου του με την διαδικασία παραγωγής ιστορίας θέτουν στον ερευνητή κρίσιμα ερωτήματα ως προς την αναζήτηση αντικειμενικών πραγματικοτήτων στα απομνημονεύματα της Επανάστασης.

Η προσπάθεια προβολής μίας και μόνης αλήθειας αποτελούσε ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα, καθώς κάθε συγγραφέας, από τη σκοπιά του, «παραπέμπει» στην προσωπική, οικογενειακή, τοπική ή και φατριαστική του «αλήθεια». Γι' αυτόν τον λόγο, αυτά τα απομνημονεύματα εμπεριέχουν στοιχεία εμπάθειας ή συμπάθειας, προβολής ή αποσιώπησης, θαυμασμού ή αντιπάθειας. Η αξία αυτών των έργων ως ιστορικών τεκμηρίων εκτιμήθηκε ενωρίς από την ελληνική ιστοριογραφία. Ο ρόλος του ζακυνθινού νομικού Γεώργιου Τερτσέτη στην καταγραφή απομνημονευμάτων των αγωνιστών του Θ. Κολοκοτρώνη, του Νικηταρά, του Δήμου-Τσέλιου, του Δεληγιωργόπουλου, του Στ. Μήτσα κ. ά., όσο και στη συγκρότηση αρχείου με έγγραφα του Αγώνα από το 1835 ως το 1874 αποτελεί ένα έργο κολοσσιαίας σημασίας για τη διάσωση της μνήμης των αγωνιστών και για τη σύγχρονή μας ιστοριογραφία³.

Ο όρος *απομνημονεύματα* είναι περισσότερο «ένας ειδολογικός–μορφολογικός χαρακτηρισμός και όχι ο τίτλος αυτών των έργων, πολλά από τα οποία ονομάζονται

---

² Σύμφωνα με τον ιστορικό Νίκο Ροτζώκο, «Στον λόγο των αγωνιστών, οι αναφορές ή οι σιωπές σχετικά με τα γεγονότα του παρελθόντος δεν συναρτώνται μόνο σε μηχανισμούς που επιτρέπουν την αξιολόγηση της «πιστότητας» της μνήμης τους, αλλά διαμεσολαβούνται από εμπλοκές σε διακυβεύματα που αφορούν στη στιγμή της γραφής. Ο χρόνος και ο χώρος όπου αναφέρεται η διήγηση (καθώς επίσης και η ίδια η διαδικασία της γραφής) συνιστούν τον βιούμενο κόσμο, το ιστορικό παρόν όπου μεταγράφονται όσα έχουν συμβεί στο παρελθόν, αλλά και όσα προβλέπεται ή «πρέπει» να συμβούν στο μέλλον». Ν. Ροτζώκος, «Τα Απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας», περ. *Δοκίμες*, τεύχος 2 (Σεπτέμβριος 1994), σελ. 3-11 (βλ. σελ. 4).

³ Ντίνος Κονόμου, *Γεώργιος Τερτσέτης, Ανέκδοτα κείμενα*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλμων Βιβλίων, Αθήνα 1959, σελ. 12-15.

από τους ίδιους τους συγγραφείς «ενθυμήματα», «υπομνήματα», «διηγήσεις» κτλ.⁴. Τα απομνημονεύματα του Αγώνα γράφτηκαν σε μία περίοδο κατά την οποία η επιστήμη της ιστορίας στη χώρα μας βρισκόταν σε ένα πρωτόλειο στάδιο, αναφορικά με τους σύγχρονους παραδεδομένους κανόνες που τη διέπουν. Αρκετοί από τους συγγραφείς τους απολογούνται στο αναγνωστικό τους κοινό για τις ελλείψεις των έργων τους. Άλλοι, πάλι, υπόσχονται αντικειμενικότητα κατά την συγγραφή των γεγονότων της Επανάστασης και τονίζουν ως κύριο κίνητρο και στόχο των απομνημονευμάτων τους την αποκατάσταση της αλήθειας και την αντίκρουση των άδικων κρίσεων σε βάρος κάποιων των αγωνιστών⁵.

Οι Έλληνες αγωνιστές του Εικοσιένα που συνέγραψαν απομνημονεύματα, στρατιωτικοί ή πολιτικοί, μορφωμένοι ή με μικρή παιδεία, άφησαν έργα που δείχνουν ότι είχαν συνείδηση της μεγάλης τομής που συντελούταν με τον πόλεμο στον οποίο συμμετείχαν. Άλλοι (ιδίως ο Κανέλλος Δεληγιάννης) γράφουν για να υπερασπίσουν την υστεροφημία της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκαν και άλλοι (όπως ο Νικόλαος Κασμούλης) με στόχο την αντικειμενική καταγραφή των επαναστατικών γεγονότων. Όλα όμως αυτά τα έργα διακρίνονται, λιγότερο ή περισσότερο, για την ατομοκεντρική ματιά με την οποία βλέπουν και κρίνουν πρόσωπα και πράγματα, δηλαδή για την υποκειμενική πρόσληψη και ερμηνεία των γεγονότων. Γι' αυτούς τους λόγους –για να θυμηθούμε μια εύστοχη παρατήρηση του ιστορικού Σπύρου Ασδραχά– τα απομνημονεύματα των αγωνιστών αυτής της περιόδου συνιστούν

---

⁴ Βλ. σχετικά και Σοφία Αθανασοπούλου, *"Εξιδανίκευση και συκοφαντία", εικόνες κλεφτών στα Απομνημονεύματα του 1821*, διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2018, σελ. 9.

⁵ Η βιβλιογραφία για τα απομνημονεύματα του Εικοσιένα είναι πλούσια· βλ., επιλεκτικά: Γεώργιος Κουρνούτος, *Το Απομνημόνευμα 1453-1953*, τ. Α'-Β', στη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», αριθ. 44, 45, Αθήνα 1959· Σπύρος Ασδραχάς, *Εισαγωγή στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη*, Μέλισσα, Αθήνα 1957, όπου καίριες επισημάνσεις· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία του Αγώνα (1821)*, Αθήνα 2003 [α' έκδ. *Μνημοσύνη* 3 (1970-71)]· Αγγελική Φενερλή – Παναγιωτοπούλου, «Οι αγωνιστές και τα απομνημονεύματά τους», *Ο Πολίτης* τ. 10 (1977), σελ. 31-40· Ν. Ροτζώκος, «Τα Απομνημονεύματα του Εικοσιένα ως πηγή της ιστοριογραφίας», *ό. π.*· Ελένη Ανδριάκαινα, *Το «νόημα του '21» στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999· Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος, (επιστημονική δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003, σελ. 371-388 και Δημήτρης Δημητρόπουλος - Βαγγέλης Καραμανωλάκης - Βίκη Μαρωνίτη - Παντελής Μπουκάλας (επιμ.) *Πρακτικά Συνεδρίου "1821 και απομνημόνευμα: ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση"*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

πολυσήμαντες πηγές που καλούν τον ιστορικό σε μία πολύπλευρη προσέγγιση, προκειμένου να αξιοποιηθούν όλες οι πληροφορίες που μας παρέχουν⁶.

Η ανάδυση του εθνικισμού ως έκφραση των αντιλήψεων-πεποιθήσεων του λαού, σε συνδυασμό με τον εορτασμό των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 επανέφεραν στον δημόσιο λόγο συζητήσεις και προσπάθειες ορισμού του εθνικιστικού φαινομένου και της επίδρασης που ασκεί στις μάζες. Αυτός ήταν και ο λόγος που συνέτεινε στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος, το οποίο εγγράφεται στο πλαίσιο της μελέτης του φαινομένου του ελληνικού εθνικισμού, όπως διαμορφώθηκε σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι. Έγινε μία απόπειρα παρουσίασης των κυριότερων εκφραστών των προ-εθνικών ιδεών ως την έκρηξη της Επανάστασης και των κοινωνικών ομάδων που τις ασπάστηκαν, των τρόπων με τους οποίους οι δημιουργοί τους προπαγάνδισαν τα εθνικιστικά ιδεώδη στους υπόδουλους Έλληνες και τις μεταλλάξεις αυτής της ιδεολογίας, τόσο στα χρόνια της Επανάστασης όσο και μετεπαναστατικά, με την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Ο εθνικισμός έλαβε τον σύγχρονο ορισμό του μετά το 1925 και θεωρήθηκε ως «το σύνολο ανθρώπων που έχουν την ίδια καταγωγή και, γενικώς, ομιλούν την ίδια γλώσσα και διαθέτουν μια κοινή παράδοση»⁷. Τα στοιχεία όμως που προσδιορίζουν την εθνική ταυτότητα δεν ήταν πάντοτε σταθερά, ούτε θεωρούνταν αυταπόδεικτα, ιδίως κατά τον 19ο αι. Οι δύο επικρατέστερες θεωρίες, που δημιουργήθηκαν και αναλύθηκαν από τους πολιτικούς επιστήμονες, αναφορικά με το ζήτημα της συγκρότησης και κατανόησης του εθνικιστικού φαινομένου είναι ο *εθνοσυμβολισμός* και ο *μοντερνισμός*. Οι δύο αυτές θεωρίες είχαν καινοφανή αντίκτυπο, ιδεολογικά κατευθυνόμενο ή μη, στην διαδικασία αποκρυστάλλωσης του ελληνικού εθνικισμού σε όλο τον 19ο αι., ιδιαίτερα της *Μεγάλης Ιδέας*.

Ο *μοντερνισμός* συνιστά μια νέα θεώρηση του εθνικιστικού φαινομένου η οποία εμφανίστηκε ως αντίδραση στη θεωρία του *αρχεγονισμού* των διανοητών που προηγήθηκαν χρονικά. Στις μελέτες του μοντερνισμού για το εθνικισμό και τα έθνη

---

⁶ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 14 και Γιώργος Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννήσιων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», στον ίδιο, *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, σσ. 297-298.

⁷ Eric Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα*, μτφρ. Νάντρις Χρύσα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σελ. 29.

κοινός παρονομαστής είναι η αναγωγή του φαινομένου στη νεότερικότητα. Σύμφωνα με τη μοντερνιστική θεώρηση, «και τα δύο φαινόμενα έκαναν την εμφάνισή τους τους δύο τελευταίους αιώνες, δηλαδή στις απαρχές της Γαλλικής Επανάστασης, και αποτελούν προϊόντα νεωτερικών διαδικασιών όπως ο καπιταλισμός, η εκβιομηχάνιση, η ανάδυση του γραφειοκρατικού κράτους, η αστικοποίηση και η εκκοσμίκευση»⁸. Βασικές θέσεις του μοντερνισμού, σύμφωνα με τον Ernest Gellner, αποτελούν η συγκρότηση και η αφομοίωση ενός «υψηλού πολιτισμού», ενταγμένου στα αυστηρά όρια ενός νομιμοποιητικού έθνους-κράτους. Η επιβολή αυτού του πολιτισμού επιτυγχάνεται μέσω ενός εθνικού συστήματος εκπαίδευσης, με τη χρήση μιας ευρέως διαδεδομένης, καθομιλουμένης γλώσσας⁹. Οι θέσεις των μοντερνιστών καθιέρωσαν νέες κατευθύνσεις στην κατανόηση του εθνικιστικού φαινομένου με τη δημιουργία πλαισίων αναφοράς της εθνικής ταυτότητας και των διαδικασιών διαμόρφωσης του εθνικισμού, τα οποία αναβαθμίστηκαν σε νομοτελειακούς κανόνες.

Οι ίδιες διαδικασίες παρατηρήθηκαν και κατά την καθιέρωση του εθνικισμού ως ενός νέου πλαισίου αναφοράς¹⁰ στις συνθήκες αποσαφήνισης της επικράτησης του έθνους-κράτους ως νέου μοντέλου πολιτειακής οργάνωσης, συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και της εθνικιστικής ιδεολογίας συλλήβδην. Στις διαδικασίες αυτές ανήκουν η εκθρόνιση της θρησκείας ως πρωτεύοντος στοιχείου της ατομικής ταυτότητας και η εμφάνιση του «έντυπου καπιταλισμού», δηλαδή της ευρύτερης επέκτασης της οικονομίας της τυπογραφικής δραστηριότητας, η οποία παραγκώνισε τις προηγουμένως καθιερωμένες οικουμενικές γλώσσες και έφερε στο προσκήνιο τοπικές διαλέκτους¹¹. Μελετώντας αυτό το φαινόμενο ο Eric Hobsbawm υποστήριξε πως το έθνος αποτέλεσε μία «επινοημένη παράδοση» η οποία ενείχε τη μελλοντική συμπόρευση με ένα εκ των προτέρων επιλεγμένο εξιδανικευμένο παρελθόν. Η ιστορική επιστήμη, επίσης, εργαλειοποιήθηκε με σκοπό τη νομιμοποίηση των επιλογών συμβόλων τα οποία «συνθέτουν» το έθνος και τις εκφάνσεις του. Η

---

⁸ Δέσποινα Μπάκαβου, *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους και του εθνικισμού*, Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 37. Βλ., επίσης, για το ζήτημα του εθνικισμού Elie Kedourie, *Ο εθνικισμός*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, προοίμιο Π. Κιτρομιλήδης, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999· Stuart Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, μτφρ. Έφη Γαζή. Πρόλογος Αντ. Λιάκος, εκδ. Θεμέλιο, μικρή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995.

⁹ Δέσποινα Μπάκαβου, *στο ίδιο*, σελ. 40.

¹⁰ Βλ. Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Χατζαρούλα Ποθητή, επιμ. Αντώνης Λιάκος, Έφη Γαζή, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997, σελ. 32-34.

¹¹ Δέσποινα Μπάκαβου, *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους*, ό. π., σελ. 48.

επινόηση αυτή επιτυγχάνεται με δύο τρόπους: «την προσαρμογή παλαιών παραδόσεων και θεσμών σε νέες καταστάσεις και τη σκόπιμη επινόηση “νέων” παραδόσεων για επίσης νέους σκοπούς»¹². Σύμφωνα με τον ίδιο, το έθνος αποτέλεσε επινόημα των κυρίαρχων ελίτ με σκοπό τη διασφάλιση της υπακοής των συμπολιτών τους στην παγιωμένη νομιμότητα. Ειδικά την περίοδο 1870-1914, όταν η θρησκεία έχανε σταδιακά όλο και περισσότερο έδαφος ως σημείο αναφοράς της εθνικής ταυτότητας, η υιοθέτηση ενός ένδοξου παρελθόντος επιχείρησε να εξασφαλίσει τη μετάβαση σε νέου τύπου κοινωνικά μορφώματα¹³.

Εθνοσυμβολισμός ονομάστηκε η θεωρία σύμφωνα με την οποία «τα έθνη και τα εθνικά κράτη, που δημιουργήθηκαν κατά την εποχή της νεωτερικότητας, δεν δημιουργήθηκαν από την εθνική ιδεολογία εκ του μηδενός, αλλά με βάση ένα πολιτισμικό σύνολο εθνικών ιδεών, αξιών, συμβόλων και ταυτίσεων, που αποτέλεσαν την ιστορική πολιτισμική «μαγιά» για την κατασκευή μιας νέας εθνικής ταυτότητας, ως συνέχειας μιας επιμέρους αρχικής. Μία εθνότητα ή μια εθνοπολιτισμική οντότητα που έρχεται από το μακρινό ή και το εγγύς προνεωτερικό παρελθόν αποτελεί κατά κανόνα τη βάση, την εθνοπολιτισμική "μαγιά", για το σχηματισμό ενός νεωτερικού έθνους-κράτους και της εθνικής του ταυτότητας»¹⁴. Για τους εθνοσυμβολιστές η ύπαρξη κοινών συμβόλων, μύθων, αξιών και αναμνήσεων επικυρώνει την ύπαρξη εθνοτικών δεσμών πριν από την επικράτηση του εθνικισμού και προικοδοτούν τα μέλη μιας ευδιάκριτης, με κοινά χαρακτηριστικά, εθνοπολιτισμικής κοινότητας με κοινό σκοπό. Σύμφωνα με τον Antony Smith, μερίδα μιας πεφωτισμένης *inteligencia* κινητοποίησε τις μάζες βασίζοντας την προσπάθειά της σε συμβολικούς εθνοτικούς δεσμούς που προηγούνταν της εμφάνισης του εθνικισμού, επιτυγχάνοντας μία εκτεταμένη λαϊκή υποστήριξη¹⁵. Ο ίδιος επισήμανε πως τα χαρακτηριστικά που δανείστηκε το έθνος από την εθνοτική κοινότητα είναι: α) το κοινό όνομα, β) ο μύθος της κοινής καταγωγής, γ) οι κοινές ιστορικές μνήμες, δ) ένα ή περισσότερα στοιχεία της κοινής

---

¹² Βλ. το συλλογικό έργο *Η επινόηση της Παράδοσης* (επιμ. Eric Hobsbaum - Ranger Terence), μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 2004, σελ. 9-10.

¹³ Δέσποινα Μπάκαβου, *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους, ό. π.*, σελ. 51.

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 62.

¹⁵ Umut Özkirimli, *Θεωρίες του Εθνικισμού, Μία κριτική προσέγγιση*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, επιμ. Αλέξης Ηρακλείδης, εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2011, σελ. 213-214.

κουλτούρας, ε) η πρόσδεση σε μία συγκεκριμένη πατρίδα και στ) η αίσθηση αλληλεγγύης που συνδέει σημαντικές μερίδες του πληθυσμού¹⁶.

Σε ένα κράτος όπως το νεοπαγές ελληνικό, που στόχευσε στην εγκόλπωση ενός έθνους κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, η επιβολή του κυρίαρχου πολιτισμού συχνά επιδεχόταν εθνικιστικές αλλοιώσεις με συνεχείς προσθαφαιρέσεις συμβόλων. Τα σύμβολα αυτά, ως βασικά στοιχεία αναφοράς της εθνικής ταυτότητας, δεν χρησιμοποιούνταν σχεδόν ποτέ παράλληλα, αλλά σε συνάρτηση με τις στοχεύσεις της άρχουσας ελίτ που εκκινούσε την εθνικιστική αφομοίωση ή τον αποκλεισμό του αντίπαλου, του «Άλλου», σε αντίθεση με τον οποίο προσδιοριζόταν¹⁷. Το νέο κανονιστικό πλαίσιο το οποίο επιβλήθηκε από το κράτος και τις νέες επικρατούσες ελίτ ήρθε σε σύγκρουση με τις ελίτ του παλαιού οθωμανικού καθεστώτος, οι οποίες συγκροτούνταν από προνομιούχους άρχοντες και πρώην ληστές ένοπλους, με έντονο το στοιχείο του τοπικισμού. Ο ορισμός του «ξένου», μέσω της συμπερίληψης και του αποκλεισμού, συνδεόταν με σύμβολα που επιλέγονταν, ανάλογα με την εκάστοτε χρονική συγκυρία, για τον καθορισμό της εθνικής ταυτότητας, επηρεάζοντας άμεσα και την εικόνα για τους Οθωμανούς Τούρκους, όπως αυτή εμφανίζεται στην ελληνική ιστοριογραφία¹⁸.

Στην εργασία μας παρουσιάζονται οι διαμορφωτές του ελληνικού εθνικισμού και τα συνεχώς μεταβαλλόμενα σημεία αναφοράς της ελληνικής ταυτότητας –σε σχέση με την τουρκική ταυτότητα– όπως διαμορφώθηκαν και εργαλειοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι μέθοδοι αποκλεισμού και συμπερίληψης των ανηκόντων στο έθνος και του «Άλλου» καθώς και οι απόπειρες καταγραφής της εύπλαστης αυτής εικόνας στα απομνημονεύματα του Αγώνα. Γίνεται, επίσης, εκτεταμένη αναφορά σε γεγονότα της Επανάστασης, καθώς και σε μετεπαναστατικά γεγονότα, τα οποία επηρέασαν την παραγωγή ιστορικών έργων. Τέλος, εξετάζουμε αν και σε ποιο βαθμό επηρεάζουν/καθορίζουν οι εμπειρίες και τα βιώματα, σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους και καταστάσεις (προεπαναστατικά, επαναστατικά και μετεπαναστατικά) των Ελλήνων αγωνιστών που μας άφησαν απομνημονεύματα

---

¹⁶ Δέσποινα Μπάκαβου, *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους*, ό. π., σελ. 67.

¹⁷ Γιάννης Κουμπουρλής, «Το εθνικό φαινόμενο στα έργα των Ε. Γκέλνερ και Μπ. Άντερσον», *Δοκίμες*, τχ. 3 (Άνοιξη 1995), σελ. 9.

¹⁸ Βλ. Stuart Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, μτφρ. Έφη Γαζή, εκδ. Θεμέλιο, Μικρή Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1999, σελ. 70.

την αφήγηση των εξιστορούμενων γεγονότων και τη θέση που παίρνουν απέναντι στον κατεξοχόν τότε «άλλο», δηλαδή τον Οθωμανό Τούρκο.

II. Μία σύντομη επισκόπηση της περιόδου 1821-1862. – Η δομή της εργασίας

Η Επανάσταση του 1821 δίκαια αποκαλείται μία πολύ μεγάλη τομή, δίχως το γεγονός αυτό να αποτελεί μία σύγχρονη ιστοριογραφική σύμβαση, καθώς επέφερε ριζικές και πολυεπίπεδες τομές-αλλαγές. Σταδιακά με την κατάκτηση εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς Τούρκους, αλλά κυρίως μετά την άλωση, το 1453, της Κωνσταντινούπολης οι Έλληνες περνούν σε μία νέα, όσο και κρίσιμη, περίοδο της ιστορίας τους. Από κυρίαρχο εθνικό στοιχείο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που ήταν πριν, ως ρωμαϊκό δηλαδή γένος, μέσα στο πολυεθνικό κράμα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, «μετατρέπονται», μέσω της μακράιωνης κατάκτησης, σε πνευματικό, πολιτικό, κοινωνικό, θρησκευτικό και οικονομικό επίπεδο σε *rum millet*, σε κατακτημένους δηλ., ορθόδοξους χριστιανούς, υπηκόους που απέδιδαν φόρους στο σουλτανικό οθωμανικό κράτος. Οι πολεμικές συγκρούσεις και οι νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που διαμόρφωσαν την Ευρώπη του 17ου και 18ου αιώνα αποτέλεσαν την αφετηρία για τη διαμόρφωση, σταδιακά, ενός επαναστατικού κλίματος στη Γηραιά Ήπειρο. Η ανάδυση και η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού —κυρίως του γαλλικού—, σε συνδυασμό με την Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας (1783) και τη Γαλλική Επανάσταση (1789), άλλαξαν τις έως τότε επικρατούσες πολιτικές αντιλήψεις και καταστάσεις. Τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των πολιτών, που είχαν υποχωρήσει απέναντι στη «*Raison d'État*» ενός ισχυρού κρατικού θεσμού, όπως είχε καθιερωθεί με τη Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648)¹⁹, επανακαθορίστηκαν, καταργώντας προσωρινά το παλαιό καθεστώς (*l'Ancien Régime*). Όπως γράφει ο Marc Mazower, ο ξεσηκωμός του 1821 «Ο ξεσηκωμός του 1821 ήρθε προς το τέλος μιας πενηκονταετίας επαναστάσεων, που είχε ξεκινήσει στις Ηνωμένες Πολιτείες με την αποτίναξη της αποικιακής εξουσίας και συνεχίστηκε με την ανατροπή της μοναρχίας στη Γαλλία, αλλά και με την απελευθέρωση της Αμερικής. Όταν ξεσηκώθηκαν οι Έλληνες, οι ισπανικές αποικίες της

---

¹⁹ William Church, *Richelieu and Reason of State*, Princeton University Press, Πρίνστον 2015, σελ.168.

νότιας Αμερικής πολεμούσαν για την ανεξαρτησία τους και μεγάλο μέρος της νότιας Ευρώπης ήταν ανάστατο»²⁰.

Οι δύο αυτές, παγκόσμιας σημασίας και εμβέλειας, Επαναστάσεις, οι αργοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι συνθήκες υπό τις οποίες ζούσαν οι κατακτημένοι Έλληνες εξώθησαν μια μερίδα των ελληνικών εμπορικών κύκλων στην οθωμανική επικράτεια και στις ελληνικές παροικίες της Διασποράς στην προετοιμασία μιας ένοπλης εξέγερσης με σκοπό την απόσχιση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και την ίδρυση ενός ανεξάρτητου κράτους, το οποίο θα συνιστούσε, πολιτικά, το «αναγεννημένο» ελληνικό έθνος. Οι πρώτοι που αφομοίωσαν και διέδωσαν αυτά τα νέα ιδεώδη ήταν οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ενός ιδεολογικού, πολύπλευρα επαναστατικού, ρεύματος που δημιουργήθηκε με βάση τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Οι διδαχές του Αδαμάντιου Κοραή και ο τραγικός θάνατος του Ρήγα Βελεστινλή αποτέλεσαν την ιδεολογική σπίθα που αφύπνισε τους εκπροσώπους της οικονομικά ανερχόμενης ελληνικής αστικής τάξης για την προπαρασκευή και τη διεξαγωγή ενός πολύ δυσχερούς και, αναμφίβολα, άνισου και επισφαλούς στρατιωτικού αγώνα. Η ίδρυση και η δράση μυστικών επαναστατικών εταιρειών, ενάντια στην απολυταρχία των ευρωπαϊκών καθεστώτων, όπως αυτή είχε θεσμοθετηθεί με το Συνέδριο της Βιέννης, και η ύπαρξη ενός ευρύτατου και ανθηρού ελληνικού εμπορικού δικτύου από τη δυτική ως την ανατολική Ευρώπη συνέτειναν, οπωσδήποτε, στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό, το 1814, μιας μυστικής οργάνωσης με βασικό σκοπό την «αναγέννηση του έθνους». Οι προσπάθειες των αποστόλων της Φιλικής Εταιρείας, οι οποίες έτυχαν ως το 1821 θετικής και ενθουσιώδους ανταπόκρισης από τους υπόδουλους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου –αν και σε διαφορετικό βαθμό στα διάφορα κοινωνικά στρώματα κορυφώθηκαν με την επανάσταση του Αλέξανδρου Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και, εν συνεχεία, με το ξέσπασμα της επανάστασης σε Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Ήπειρο, Μακεδονία, Θεσσαλία, Κρήτη, στα νησιά του Αιγαίου κ. α.²¹.

---

²⁰ Marc Mazower, *Η ελληνική επανάσταση*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021, σ. XXVII.

²¹ Βλ., επιλεκτικά, από την βιβλιογραφία των τελευταίων 50 χρόνων για τη Φιλική Εταιρεία και το έργο του Georges Frangos, *The Filike Etaireia, 1814-1821: a social and historical analysis*, διδ. διατριβή, Columbia University, 1971· Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', Θεσ/νίκη 1980, σελ. 63-111, 311-325· Κων/νος Σβολόπουλος, «Η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας.

Η Επανάσταση και η μαζικότητά της αποδόθηκε σε διάφορα κίνητρα και αίτια· κυρίως, σε οικονομικά. Προκλήθηκε από την οικονομική «αφαίμαξη» των φορολογούμενων μη μουσουλμάνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την άνιση, άδικη και αυθαίρετη μεταχείρισή τους από τους διορισμένους υπαλλήλους της οθωμανικής αρχής αλλά και από τους μουσουλμάνους υπηκόους της Υψηλής Πύλης. Η συνεχής κακομεταχείριση –αν εξαιρέσουμε τις περιοχές εκείνες που είχαν ιδιαίτερα προνόμια (π. χ. τα Ζαγοροχώρια, τα χωριά του Πηλίου και τις Κυκλάδες) και οι λιγότερο ή περισσότερα αντίξοες συνθήκες διαβίωσης οδήγησαν πολλούς γόνους εύπορων, αλλά και φτωχών, οικογενειών στο εξωτερικό ως μετανάστες, για εξεύρεση εργασίας. Η διεύρυνση των εμπορικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων, με τη δημιουργία ισχυρών εμπορικών οίκων στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού (λ. χ. στη Βιέννη, στη Μασσαλία και στο Λιβόρνο²²), η απόκτηση παιδείας και γλωσσομάθειας σε πανεπιστήμια της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης²³ έπαιξε καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στην οικονομική ανάπτυξη του Ελληνισμού, αλλά και στη διάδοση των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο. Πράγματι, μέσω των εμπορών, «εισάγονται» την περίοδο αυτή στην Ελλάδα όχι μόνο εμπορεύματα αλλά και οι νέες επαναστατικές εν πολλοίς, με την ευρύτερη έννοια αυτού του όρου, ιδέες. Ταυτόχρονα, στην Κωνσταντινούπολη, τόπο διαμονής των «Φαναριωτών», δημιουργείται ένας κύκλος «φωτισμένης ελίτ», μέσω της οποίας μετακενώνονται τα ιδεώδη της Δύση στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των Ρωμιών της Πόλης και άλλων μεγάλων πόλεων της αυτοκρατορίας. Με «αιχμή του δόρατος» τους τολμηρούς ένοπλους πρώην κλέφτες και αρματολούς, και με τη συμμετοχή

Μία επαναπροσέγγιση», *Τα Ιστορικά* τ. 18 (2001), σελ. 283-298· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Η προετοιμασία και η έναρξη της Επανάστασης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ΙΝΕ*, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003, σελ. 9-32· Παναγιώτης Μιχαηλάρης, *Οι Φιλικοί*, στη σειρά *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας* (επιστημονική δ/ση Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 4^{ος}, Αθήνα 2009· Άννα Μανδουλαρά – Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, (*Πρακτικά Συνεδρίου, Άρτα 2014*), έκδοση Δήμου Νικ. Σκουφά – εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2017· Όλγα Κατσιαρδή – Hering (επιμ.), *Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου*, (*Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 2014*), έκδοση Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018.

²² Βλ. για τις ανθηρές ελληνικές παροικίες σ' αυτές τις πόλεις: Βάσω Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2010· Άννα Μανδουλαρά, *Το ταξίδι τους. Οι πολλαπλές ταυτότητες των Ελλήνων της Διασποράς, Μασσαλία 19^{ος} αιώνα*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015· Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

²³ Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα, διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*, εκδίδονται δε υπό Χ. Ν. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1972, τόμ. Α', σελ. 3.

ναυτικών, εμπορών κ.λπ. άρχισε η σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία κινητοποίησε τις αγροτο-κτηνοτροφικές μάζες των υπόδουλων χριστιανών²⁴.

Η Επανάσταση συνιστά και την διεκδίκηση ενός χώρου ελεύθερης οικονομικής ανάπτυξης και διεκδικήσεων, σε πολιτικό επίπεδο, της οικονομικά ακμάζουσας αστικής τάξης, η οποία ήρθε σε ρήξη με τις παλαιές και παγιωμένες κοσμοαντιλήψεις του παραδοσιακού-προεπαναστατικού κόσμου. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους επαναστάτες Έλληνες και στα στρατεύματα της Πύλης επισκιάστηκαν το 1823 από την εμφύλια διαμάχη ανάμεσα σε πρόκριτους και οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου και σε νεήλυδες «έξωθεν» δυνάμεις που οραματίζονταν την ίδρυση ενός σύγχρονου εθνικού κράτους στα πρότυπα της «πολιτισμένης» Δύσης. Η εμφύλια αυτή ρήξη αποδυνάμωσε τον πατριωτικό ενθουσιασμό των επαναστατημένων Ελλήνων και είχε πολύ αρνητικές συνέπειες για την πορεία του Αγώνα που εντοπίζονται, κυρίως, σε δύο σημεία: στον διχασμό του επαναστατημένου έθνους και, σε καθαρά στρατιωτικό επίπεδο, στο ότι οι Έλληνες, πολεμώντας μεταξύ τους, παρέβλεψαν τον εξωτερικό εχθρό και έτσι υπέστησαν, το 1824-25, πολύ σοβαρές ήττες, αρχικά στην Κάσο, στα Ψαρά και αργότερα από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ πασά. Έτσι, παραλίγο να ματαιωθεί ό,τι είχαν πετύχει, με πολλές θυσίες, στα πρώτα χρόνια του Αγώνα²⁵.

---

²⁴ Γι' αυτό το ζήτημα, που έχει άμεση σχέση με τον χαρακτήρα της Επανάστασης, έχει χυθεί πολύ μελάνι και έχουν εκφραστεί αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις. Βλ., πολύ ενδεικτικά, Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924· Απόστολος Δασκαλάκης, *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Παρίσι 1927, ο οποίος διατύπωσε την αντίθετη άποψη. Ο Βασίλης Κρεμμυδάς στη μελέτη του «Προεπαναστατικές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων* 24 (2002), σελ. 71-84. (υπερ)τόνισε τα οικονομικά αίτια της Επανάστασης, που την αποδίδει στην οικονομική κρίση που αντιμετώπισε ο ελληνισμός μετά τη λήξη των ναπολεόντειων πολέμων. Από την πιο πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία βλ., επιλεκτικά: Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 3^{ος}, *Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821*, εκδ. Τα Νέα/ Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 9-26· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο ίδιο, σελ. 27-38· Νίκος Ροτζώκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα» στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2009 σ. 221-240· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2016, σελ. 25-56· Μαρία Ευθυμίου, *Κεντρικές πτυχές της Επανάστασης του 1821*, στο *Η Επανάσταση του 1821. Έντεκα ιστορικοί ιχνηλατούν την πορεία του Αγώνα*, Έκδοση Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, Αθήνα 2021, σελ. 35-118· Πέτρος Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1830*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021, σελ. 19-30, για την επαναστατική συγκυρία· Βάσω Σειρηνίδου, «Ο ελληνικός κόσμος στις παραμονές της Επανάστασης», στο Θάνος Βρέμης – Αντώνης Κλάφης (επιμ.), *1821. Η Επανάσταση των Ελλήνων*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2021, σελ. 33-60· Κώστας Κωστής, «Σκέψεις για τον ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας», στο Ηλίας Κολοβός – Κ. Κωστής (επιμ.), *Κατανοώντας τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ. 15-33

²⁵ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα την εξαιρετική μελέτη του Νικόλαου Α. Αναστασόπουλου, *Από τη σφαγή της Χίου στην Έξοδο του Μεσολογγίου. Οι πολεμικές αποτυχίες και οι επιπτώσεις τους*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2021, σελ. 83-155.

Οι παράλληλες εκστρατείες του Κιουταχί και του Ιμπραήμ πασά σε Στερεά και Πελοπόννησο βρήκαν απροετοίμαστους τους επαναστάτες και μια κυβέρνηση που παρέπαιε, εξαιτίας του Εμφυλίου πολέμου. Η διπλωματική και, εν συνεχεία, στρατιωτική επέμβαση των μεγάλων Δυνάμεων έσωσε, βέβαια, την ελληνική υπόθεση, παράλληλα όμως άνοιξε έναν δρόμο για παρέμβασή τους στα ζητήματα του νεοπαγούς ελληνικού κράτους. Η αναζήτηση ενός ηγέτη με διπλωματική-πολιτική πείρα και κύρος κατέληξε στην επιλογή από την Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (1827) του Ιωάννη Καποδίστρια ως πρώτου κυβερνήτη του ελληνικού κράτους.

Η διακυβέρνηση της χώρας από τον Καποδίστρια χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια συγκέντρωσης εξουσίας στο πρόσωπό του, τοποθέτηση των αδερφών του, Βιάρου και Αυγουστίνου, σε θέσεις κομβικής σημασίας. Ο τρόπος με τον οποίο κυβερνούσε το κράτος είχε ως συνέπεια τον σχηματισμό μιας αντιπολίτευσης, που την αποτελούσαν κυρίως μέλη της αγγλικής και της γαλλικής φατρίας η οποία προκάλεσε σωρεία αντιδράσεων εναντίον του, με αποκορύφωμα την δολοφονία του στις 27 Σεπτεμβρίου 1831²⁶. Τον θάνατό του ακολούθησε μία διετής περίοδος αναρχίας, η οποία τερματίστηκε με την έλευση του βαυαρικής καταγωγής, πρώτου βασιλιά του ελληνικού Βασιλείου, Όθωνα του οίκου των Wittelsbach.

Ο αρχικός ενθουσιασμός των Ελλήνων με τον ερχομό του Όθωνα στην Ελλάδα μετατράπηκε, σταδιακά, σε κατά τόπους αντιδράσεις και στο ξέσπασμα αγροτικών εξεγέρσεων στη Στερεά και στην Πελοπόννησο²⁷. Το ασυμβίβαστο των διαφορετικών στοχεύσεων ανάμεσα στην Αντιβασιλεία και τις παλιές τοπικές ελίτ προκάλεσε τη λήψη μιας σειράς τιμωρητικών μέτρων εναντίον των πρώην αγωνιστών και των εκπροσώπων του επαναστατικού κόσμου. Φίμωση του Τύπου, στέρηση του δικαιώματος διορισμού πρώην αγωνιστών στο Δημόσιο και στο στρατό, αλλά και δίκες με υστερόβουλα κίνητρα εναντίον προσώπων, που κατά την Επανάσταση απολάμβαναν το σεβασμό και την αποδοχή των εξεγερθέντων, οδήγησαν σε γενική κατακραυγή εναντίον της Βαυαρικής Αντιβασιλείας. Η καταδίκη του Θεόδωρου

---

²⁶ Η βιβλιογραφία για τον Ιωάννη Καποδίστρια και το έργο του ως πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας είναι μεγάλη. βλ., επιλεκτικά, από τις πιο πρόσφατες μελέτες: Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Η΄, *Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του νεοελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1988· Γιώργος Γεωργής (επιμ.), *Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2015 και Χρήστος Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας. Μία απόπειρα ιστορικής βιογραφίας*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2022.

²⁷ Βλ., κυρίως, γι' αυτό το ζήτημα, Καίτη Αρώνη – Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα 1833-1881*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Κολοκοτρώνη και του Δημήτριου Πλαπούτα σε θάνατο, τον Απρίλιο του 1834, αποτελεί το πιο γνωστό και το πιο χαρακτηριστικό γεγονός της στάσης των Βαυαρών απέναντι στους παλαιούς αγωνιστές²⁸.

Την παραίτηση των αντιβασιλέων και την ανάληψη των καθηκόντων από τον ενήλικο πλέον βασιλιά, το 1835, ακολούθησε μία σύντομη περίοδος κατά την οποία οι παλαιοί αγωνιστές επιχείρησαν να βολιδοσκοπήσουν τις προθέσεις του και να κερδίσουν την εύνοιά του. Η διοικητική απειρία όμως του νεαρού βασιλιά και η άρνηση παραχώρησης Συντάγματος οδήγησε σε διόγκωση της λαϊκής δυσαρέσκειας, η οποία κορυφώθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου 1843. Το κίνημα, που υποστηρίχθηκε από τις λαϊκές μάζες, τους στρατιωτικούς, τη χωροφυλακή και πρώην αγωνιστές, επιδίωξε και πέτυχε την παραχώρηση συντάγματος, τον Μάρτιο του 1844²⁹.

Η εξαγγελία, την ίδια χρονιά, από τον πρωθυπουργό Ιωάννη Κωλέττη της *Μεγάλης Ιδέας* αποτέλεσε την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία που χάραξε την πορεία και την εξωτερική πολιτική της χώρας, έως το 1922. Η αθέτηση και η επιλεκτική εφαρμογή των νόμων του νέου Συντάγματος εκ μέρους του Όθωνα οδήγησε στην έξωσή του στις 11 Οκτωβρίου 1862. Η έλλειψη διαδόχου οδήγησε στην αναζήτηση ενός νέου βασιλιά. Ο πρίγκιπας της Δανίας Γεώργιος Α΄ επιλέχθηκε στις 18 Μαρτίου 1863 ως αντικαταστάτης του από τις Μεγάλες Δυνάμεις για τον τερματισμό της αναρχίας³⁰.

Όσον αφορά στη **δομή της εργασίας** μας, πολύ σύντομα αναφέρουμε ότι στην Εισαγωγή γίνεται λόγος για τη μεθοδολογία, καθώς και για τα θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στο παρόν εγχείρημα, οι υποθέσεις εργασίας και τα ερωτήματα που ανέκυψαν κατά τη μελέτη των πηγών και οι αναλύσεις βασικών

---

²⁸ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως Αθήνα, 1846, σελ. 258. Για τη δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία: Ανώνυμος, *Η δίκη του αιεσίμου Θ. Κολοκοτρώνη και Δ. Πλαπούτα σκηνή πολιτική του 1833 έτους, πρόθεσις κατά του ελληνικού εθνισμού*, Αθήνα 1843· Δημήτρης Φωτιάδης, *Η δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα*, Αθήνα 1987· Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, τόμος 2^{ος} της σειράς *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας* (επιστημονική δνση Βασ. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2009, σελ. 90-93.

²⁹ Γι' αυτή την περίοδο βλ., κυρίως, την κλασική πλέον μελέτη του John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α΄-Β΄, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997. Επίσης, Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 291 κ. εξ.

³⁰ Για τη *Μεγάλη Ιδέα* βλ., κυρίως, Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1988.

εννοιών. Επίσης, έγινε μια σύντομη ιστορική επισκόπηση του 19ου αιώνα. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι κοινωνικές ομάδες που συμμετείχαν στην Επανάσταση του 1821, οι προεπαναστατικές σχέσεις με την οθωμανική εξουσία και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν κατά τόπους και κατά κοινωνικές ομάδες. Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι επαναστατικές ετοιμότητες των Ελλήνων και, παράλληλα, γίνεται λόγος για τη νοηματοδότηση του ελληνικού εθνικισμού. Στο τρίτο κεφάλαιο εκτίθενται, συνοπτικά, τα επαναστατικά γεγονότα και ο ρόλος που έπαιξαν αυτά για την κατάταξη των Οθωμανών Τούρκων στην κατηγορία των κατεξοχόν «εχθρών» των Ελλήνων. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται ο ρόλος που έπαιξαν η *Μεγάλη Ιδέα* και οι νέες επιταγές του ελληνικού εθνικισμού στη διαμόρφωση της εικόνας για τους Οθωμανούς Τούρκους και της συνύπαρξής τους με τους Έλληνες. Επίσης, εξετάζεται η ιστοριογραφική παραγωγή των μετεπαναστατικών χρόνων και η σύνδεσή της με τον ελληνικό εθνικισμό αυτής της περιόδου, καθώς και ο διάλογος που αναπτύχθηκε γύρω από τη διαχείριση της ατομικής και συλλογικής μνήμης του Αγώνα και της σύγκρουσης με τους Οθωμανούς Τούρκους.

Κεφάλαιο Α΄

Ι. Οθωμανική κατάκτηση και συνύπαρξη στα απομνημονεύματα του Αγώνα

Η ανάλυση του εθνικιστικού φαινομένου, με στόχο την καλύτερη πρόσληψη των διαφόρων εκφάνσεών του, επιβάλλει δύο επιμέρους έρευνες. Η πρώτη αφορά στη διαδικασία διαμόρφωσης της αντίληψης του *ραγιαδισμού* και στην εξάπλωσή της στον ορθόδοξο χριστιανικό πληθυσμό. Η δεύτερη αφορά στη μελέτη των παραγόντων που συνέτειναν στην ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού, άρα και των συνθηκών κοινωνικής ανέλιξης των κοινωνικών ομάδων, οι οποίες συνέδραμαν υλικά ή/και πνευματικά στην κινητοποίηση των Ελλήνων εναντίον της οθωμανικής εξουσίας.

Μία από τις έννοιες κλειδιά, που απαντώνται, κατά κόρον, στα έργα Ελλήνων ιστορικών της μετεπαναστατικής εποχής είναι η έννοια «οθωμανικός ζυγός». Η λέξη *ζυγός* στην κυριολεκτική της σημασία δηλώνει την «*ξύλινη κατασκευή όπου τοποθετούνται οι λαιμοί δύο ζώων που σέρνουν ένα άροτρο*» και μεταφορικά την υποταγή σε ένα ξενικό-τυραννικό καθεστώς, που έχει κατασταθεί ανυπόφορο³¹. Η ιστορική και συμβολική σημασία της επιλογής αυτού του όρου για την περιγραφή των σχέσεων μεταξύ των ορθόδοξων κατακτημένων πληθυσμών και των Οθωμανών Τούρκων κατακτητών είναι αυταπόδεικτη, σύμφωνα με όσα εκτίθενται παρακάτω.

Οι αφηγήσεις των Ελλήνων απομνημονευματογράφων του Αγώνα και των ιστορικών αυτής της περιόδου εκκινούσαν από διαφορετικές χρονικές αφετηρίες οι οποίες εξαρτιόνται από τις στοχεύσεις που έθετε καθένας από αυτούς. Όσα γράφουν έχουν –με λίγες εξαιρέσεις– λιγότερο ή περισσότερο έντονο τοπικό προσδιορισμό. Εφόσον η αφήγησή τους επικεντρώνεται στις πράξεις και στα έργα τους, συνήθως περιορίζεται σε γεγονότα που αφορούν σε μια συγκεκριμένη περιφέρεια (λ. χ. την Πελοπόννησο/ Μοριά ή τη Στερεά Ελλάδα/ Ρούμελη) από την οποία κατάγονταν και γι' αυτό γνώριζαν καλά τα γεγονότα που συνέβησαν σ' αυτήν προεπαναστατικά και στη διάρκεια της Επανάστασης. Εφόσον οι περισσότεροι απομνημονευματογράφοι κατάγονταν από την Πελοπόννησο και, δευτερευόντως από τη Στερεά, είναι φυσικό και αναμενόμενο η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάδα να κατέχουν κεντρική θέση

---

³¹ Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Νέο Ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας γραπτής και προφορικής*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2007, σελ. 561. Εκτός όμως από τους Τούρκους ιστορικούς, και αρκετοί Έλληνες ιστορικοί δεν αποδέχονται την έννοια οθωμανικός ζυγός· βλ., ενδεικτικά, γι' αυτό το ζήτημα, Αντώνης Αναστασόπουλος, «Οι χριστιανοί στην Τουρκοκρατία και οι οθωμανικές πηγές: η περίπτωση της Βέροιας: περ. 1760-1770», *Αριάδνη* 9 (2003), σελ. 71-89.

στην εξιστόρηση των γεγονότων, καθώς αποτελούν τις δύο βασικές εστίες στις οποίες εδραιώθηκε η Επανάσταση. Στις περιπτώσεις εκείνες που στόχος των συγγραφέων είναι η συγγραφή μιας γενικής ιστορίας του ελληνικού έθνους η αφήγηση ξεκινά με την περιγραφή της κατάκτησης από τους Οθωμανούς και την εγκαθίδρυση της νέας οθωμανικής εξουσίας. Άλλοι επιλέγουν να αφηγηθούν τα γεγονότα που συνιστούν μεταβολές-τομές στις σχέσεις οθωμανικής εξουσίας και υπόδουλων χριστιανών, ιδίως σε περιόδους συγκρούσεων, όπως για παράδειγμα τα *Ορλωφικά* του 1770, την επανάσταση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, τις πολλές κατά τόπους εξεγέρσεις ως το 1821 και στα πρώτα γεγονότα της Επανάστασης του 1821. Κάποια απομνημονεύματα περιορίζονται σε συγκεκριμένες περιόδους ή σε επιμέρους γεγονότα του Αγώνα, για παράδειγμα στην τρίτη πολιορκία του Μεσολογγίου. Η πρόταξη της καταγωγής και της οικογενειακής δράσης προεπαναστατικά θα αναλυθεί σε επόμενο κεφάλαιο. Όλα όμως στρέφονται γύρω από την αιτιολόγηση και τη διερεύνηση των βασικών αιτιών στις οποίες οφειλόταν, κατά τη γνώμη τους, η Επανάσταση. Η αφετηρία του οθωμανικού ζυγού εντοπίζεται, χρονικά, στην πτώση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, αν και η Μικρά Ασία και αρκετές περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου είχαν υποταχθεί στους Οθωμανούς Τούρκους πριν από την Άλωση της Πόλης. Με την κατάκτηση εντοπίζονται τα πρώτα στοιχεία της νέας αντίληψης περί δουλοφροσύνης και κατωτερότητας των υπόδουλων σε σχέση με τον κατακτητή του. Ο *ραγιαδισμός* δημιούργησε έναν νέο ανθρωπότυπο με βασικά χαρακτηριστικά την ευτέλεια, τη χαμέρπεια, την κολακεία προς τον κατακτητή, την τάση προς το ψέμα και την εξαπάτηση³². Ήταν μία από τις συνέπειες της μακρόχρονης οθωμανικής κυριαρχίας, την οποία προσπάθησαν πολλές φορές να ανατρέψουν οι Έλληνες με διάφορες μικρές εξεγέρσεις, πριν από το ξέσπασμα της μεγάλης Επανάστασης του 1821.

Πράγματι, την κύρια αιτία, με βαρύνουσα σημασία, της ένοπλης εξέγερσης των Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών αποτέλεσε ο οθωμανικός ζυγός, δηλαδή οι αυθαιρεσίες και οι παραβιάσεις των νόμων του οθωμανικού κράτους από Οθωμανούς αξιωματούχους, αλλά και από απλούς μουσουλμάνους σε βάρος των υπόδουλων ραγιαδών χριστιανών και η καταβολή από τους δεύτερους πολλών και βαρύτατων φόρων, τόσο σε επίπεδο κοινότητας όσο και σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο.

---

³² Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα και την ιστορική μόρφωση των νεοελλήνων*, επανέκδοση Εκδοτικός Οίκος Αντώνιος Σταμούλης, Αθήνα 2011, σελ. 107-108

Ανάλογα με τον συγγραφέα, τονίζεται –ενίοτε– η δράση ορθόδοξων πολιτικών ή τοπικών ελίτ ως συνεργών της οθωμανικής Αρχής. Αυτό το ζήτημα θα αναπτυχθεί διεξοδικότερα παρακάτω.

Σ' αυτό το υποκεφάλαιο θα αναφερθούμε στην αντιμετώπιση των χριστιανών από την οθωμανική εξουσία, καθώς και στις αυθαιρεσίες και ποικίλες καταπιέσεις εις βάρος τους, δεδομένου ότι αυτές διαμόρφωσαν τη συλλογική μνήμη των χριστιανών για τη συνύπαρξή τους με τους Οθωμανούς Τούρκους. Όπως είναι γνωστό, η κοινωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν, κατ' αρχάς, διαστρωματωμένη με οικονομικά κριτήρια, στους *ασκερί*, τους δημόσιους λειτουργούς, έναν συνδυασμό της στρατιωτικής και της διοικητικής τάξης, που ήταν απαλλαγμένοι από κάθε φόρο, και στους *ραγιάδες*, το σώμα δηλαδή των φορολογουμένων, αποτελούμενο κυρίως από γεωργούς, εμπόρους, κτηνοτρόφους κ. ά.³³. Στους *ασκερί* ανήκαν οι *γαζήδες*, οι *σπαχήδες*³⁴, οι *ουλεμάδες*³⁵ και οι *γενίτσαροι*. Στη βάση της οθωμανικής κοινωνικής πυραμίδας βρισκόταν ο *ραγιάς/ τ. reaya*, όρος υποτιμητικός. Ως τις αρχές περίπου του 18ου αι. στην κατηγορία των ραγιάδων ανήκαν όλοι οι φορολογούμενοι, ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους· από τα τέλη όμως αυτού του αιώνα μόνο τους χριστιανούς³⁶.

Η κοινωνική οργάνωσή των χριστιανών γινόταν από την οθωμανική εξουσία με θρησκευτικούς όρους, με το σύστημα των *μιλέτ*, μία μορφή εθνοθρησκευτικής οργάνωσης, με βάση το θρησκευτικό δόγμα των μη μουσουλμάνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι ορθόδοξοι χριστιανοί *ραγιάδες* ή «άπιστοι» ανήκαν στο *Ρούμ μιλλέτ* (Rûm Millet-i), επικεφαλής του οποίου ήταν ο Οικουμενικός

---

³³ Halil İnalcık – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, τ. Α' 1300-1600, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2008, σελ. 17.

³⁴ Οι *γαζήδες*, οι οποίοι αργότερα μετατράπηκαν στους *σπαχήδες* με την εφαρμογή του τιμαριωτισμού, ήταν ένοπλοι έφιπποι κάτοχοι ενός τιμαρίου, οι οποίοι αποτέλεσαν τη βάση του οθωμανικού στρατού ως τον 16ο αι., όταν άρχισαν να χάνουν σταδιακά έδαφος από τον τακτικό στρατό των γενιτσάρων· βλ. 1821, *Η Επανάσταση και οι απαρχές του ελληνικού αστικού κράτους*, Τμήμα της Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2020, σελ. 52.

³⁵ Οι *ουλεμάδες* ήταν οι μουσουλμάνοι νομοδιδάσκαλοι οι οποίοι καταγίνονταν με την μελέτη, έρευνα και τη διδασκαλία των ιερών κειμένων του ισλάμ· βλ. Νεοκλής Σαρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 1993, σελ. 371 και Peter Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μτφρ. Παυλίνα Μπαλουξή, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, τόμ. Β', σελ. 375.

³⁶ Στο ίδιο, σελ. 379.

Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Οι κοσμοπολίτικες άρχουσες ελίτ δεν ταυτίζονταν με κάποιο συγκεκριμένο μιλλέτ, αλλά αποκλειστικά με το κράτος³⁷.

Οι μη μουσουλμάνοι θεωρούνταν από το αυστηρά δομημένο σε θρησκευτική και στρατιωτική βάση οθωμανικό κράτος ως υπήκοοι «δεύτερης» κατηγορίας³⁸ και αυτοί που ασχολούνταν με τις θεωρούμενες ως υποδεέστερες εργασίες, γι' αυτό και επωμίζονταν την καταβολή περισσότερων και βαρύτερων φόρων, είτε σε είδος (γαιοπρόσοδο)³⁹, είτε σε χρήμα⁴⁰. Αυτός ήταν ο σοβαρότερος, ίσως, λόγος για τον οποίο οι χριστιανοί είχαν διαμορφώσει, γενικά –εκτός από εξαιρέσεις σε ατομικό επίπεδο–, θα λέγαμε ως έναν μηχανισμό άμυνας και ως μία υποσυνείδητη αντίδραση, μία πολύ αρνητική εικόνα για τους Τούρκους. Ενδεικτικά, στο Προοίμιο της ιστορίας του ο Σπυρίδων Τρικούπης αναφέρει ότι «*Τω όντι οι Τούρκοι ουδέν έμαθαν και ουδέν απέμαθαν αφού εκυρίευσαν την Ελλάδα: αφιλέμποροι, αβιομήχανοι, αμαθείς, οηματία και καταφρονηταί πάσης ευρωπαϊκής βελτιώσεως και ήσαν και διέμειναν [...]*»⁴¹. Επιπλέον, οι χριστιανοί, βάσει του ισλαμικού νόμου που ίσχυε σε όλες τις χώρες όπου επικράτησαν οι μουσουλμάνοι αποκλείονταν από τα δημόσια αξιώματα, ενώ υφίσταντο πολλούς περιορισμούς και διακρίσεις σχετικά με την εξωτερική περιβολή, την κατοχή και χρήση όπλων, υποζυγίων κ.λπ. Επίσης, θεωρούνταν λιγότερο αξιόπιστοι στις περιπτώσεις που καλούνταν ως μάρτυρες σε δίκες, βάσει του ισλαμικού νόμου⁴². Η αυτονόητη υποταγή στο σουλτανικό καθεστώς έδινε στον εκάστοτε σουλτάνο το απόλυτο δικαίωμα στην ζωή και τη θανάτωση των υπηκόων

---

³⁷ Από τον πρόλογο του Θάνου Βερέμη στο Ιωάννης Γρηγοριάδης, *Θρησκεία και εθνικισμός σε Ελλάδα και Τουρκία: Μια "Ιερά Σύμβαση"*, μτφρ. Ελένη Κοτσύφου, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2015, σελ. 14.

³⁸ Η άποψη για την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων απαντάται κυρίως στους πρώην κοτζαμπάσηδες, απομνημονευματογράφους του Αγώνα, Κανέλλο Δεληγιάννη και Παναγιώτη Παπατσώνη, και δείχνει τις πεποιθήσεις τους για την προνομιακή κοινωνική τους θέση. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Αμβρόσιο Φραντζή· βλ. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, στη σειρά *Απομνημονεύματα των Αγωνιστών του '21*, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1957, τόμ. 1^{ος}, σελ. 99· Παναγιώτης Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄*, Βιβλιοθήκη ΓΑΚ, Αθήνα 1960, σελ. 62 και Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837*, εκ της Τυπογραφίας του Κων/νου Καστόρχη, Αθήνα 1839, τ. Α΄, σελ. κδ΄.

³⁹ Για τα γενικά χαρακτηριστικά της αγροτικής οικονομίας την περίοδο της τουρκοκρατίας, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη΄ και ιθ΄ αιώνες*, εκδ. Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1982, σελ. 3-19 και 79-144.

⁴⁰ Βλ. Ιωάννης Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης, Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 66.

⁴¹ Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, επανέκδοση Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1925, σελ. 8.

⁴² Βλ. Joseph Schacht, *An introduction to Islamic law*, Oxford University Press, 1964, passim.

του, όταν επαναστατούσαν, εφόσον, κατά τον ισλαμικό νόμο, θεωρούνταν παραβάτες του λεγόμενου *συμβολαίου προστασίας (dhimma)* που απολάμβαναν οι υποταγμένοι λαοί της Βίβλου (Χριστιανοί και Εβραίοι), οι οποίοι ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτή η αντίληψη της παραδοσιακής κυριαρχίας⁴³ παγιώθηκε αμέσως μετά την κατάκτηση, όντας παγιωμένη στην οθωμανική αντίληψη περί πολιτικής εξουσίας. Σύμφωνα με τον ιστορικό Ρούντολφ Ρόκερ, «στα δεσποτικά βασίλεια της Αρχαίας Ασίας, όπου όλη η εξουσία ενσαρκωνόταν στο πρόσωπο του δεσπότη, οι αποφάσεις του οποίου δεν επηρεάζονταν καθόλου από τις διαμαρτυρίες της κοινότητας, η εξουσία δημιουργούσε από μόνη της τον νόμο, με την πλήρη σημασία της λέξης. Η βούλησή του κυριαρχούσε ως ύψιστος νόμος μέσα στη χώρα, που δεν ανεχόταν καμία άλλη αξίωση»⁴⁴. Η οθωμανική, λοιπόν, κοινωνία οργανώθηκε βάσει θεοκρατικών αντιλήψεων, σύμφωνα με τις οποίες όλη η γη ανήκει στον θεό (στον Αλλάχ), ενώ το Κοράνι αποτέλεσε τον καταστατικό χάρτη της οθωμανικής πολιτικής οργάνωσης. Απόρροια αυτής της αντίληψης ήταν το ότι όλα τα κατακτημένα εδάφη άνηκαν δικαιοματικά στον σουλτάνο, θεωρούμενο ως τον κατεξοχόν αντιπρόσωπο του θεού (του Αλλάχ) στη γη⁴⁵.

Οι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα αφηγούνται, με έντονα εθνικιστικά φορτισμένο ύφος και λεξιλόγιο, τη ζωή των χριστιανών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, χαρακτηρίζοντας τους Οθωμανούς με βαριές εκφράσεις (βαρβάρους κ.λπ), χαρακτηρισμοί οι οποίοι έρχονται από τους ιστορικούς της Άλωσης⁴⁶. Οι φόροι κατέχουν πρωτεύουσα θέση στις πολύ αρνητικά φορτισμένες περιγραφές του οθωμανικού ζυγού. Ενδεικτικά, ο Ιωάννης Φιλήμων αναφέρει ότι «*Η θριαμβεύτρια Ημισέληνος προβάλλει πανταχού την ασπλαχνίαν, φέρουσα συγχρόνως την αμάθειαν και την βαρβαρότητα της Αφρικής και της Ασίας*»⁴⁷. Είναι πολύ εμφανείς εδώ οι απαξιωτικοί-έντονα αρνητικοί χαρακτηρισμοί του, τόσο για τους Οθωμανούς (άμεσα) όσο και για τη μουσουλμανική θρησκεία (εμμέσως). Στη συνέχεια της αφήγησής του

---

⁴³ Για την παραδοσιακή εξουσία (patrimonialism) βλ. Max Weber, *Economy and Society*. Guenther Roth - Claus Wittich eds., Berkeley: University of California 1978, σελ. 1077-1079.

⁴⁴ Ρόκερ Ρούντολφ, *Εθνικισμός και πολιτισμός*, εκδ. Άρδην, Αθήνα 1998, τόμ. Α', σελ. 175.

⁴⁵ Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως, ό. π.*, σελ. 68.

⁴⁶ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, Αναστάσιος Ζωγράφος, «Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της Άλωσης: σημειωτική περιήγηση», *Τα Ιστορικά* τόμ. 8/τεύχ. 14-15 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1991), σελ. 17-44.

⁴⁷ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, επανέκδοση εκδόσεις Πελεκάνος, τόμ. Α', Αθήνα 2011, σελ. 21.

παραθέτει παραδείγματα φόρων που επέβαλλαν οι Οθωμανοί στους χριστιανούς: το *χαράτσι/ haraç* (κεφαλικό φόρο), τακτικές εισφορές για τον στρατό Ξηράς και το Ναυτικό (*δεβλέτ ματλουπατλερί*), έκτακτες εισφορές για την επιδιόρθωση φρουριών (*καλιά ταμιρί*), πληρωμές στρατευμάτων σε περίπτωση στρατολογίας (*νεφέρ μπεντελιεσί*), δωροδοκίες αξιωματούχων (*χαζαριές και ικραμιές*) και πολλούς άλλους. Καταχρηστικοί και έκτακτοι φόροι ήταν τα *αβαρίζια* (τ. *avariz*) και οι *τζερεμέδες* (τ. *zereme*), «*προφάσεις για την απληστία των αγάδων*», σύμφωνα με τον ίδιο⁴⁸. Με την αναφορά του στους φόρους επιχειρεί, προφανώς, να καταδείξει σε πόσο δεινή (οικονομικά, συνεπώς και κοινωνικά) είχε περιέλθει ο φορολογούμενος βαρύτερα χριστιανικός πληθυσμός κατά την μακρά περίοδο της Οθωμανοκρατίας.

Πράγματι, οι πολλοί και δυσαπόδοτοι φόροι καθιστούσαν, συχνά, αδύνατη την έγκαιρη αποπληρωμή τους, ιδίως από τα φτωχά λαϊκά στρώματα, με αποτέλεσμα οι αγρότες να αναγκάζονται να παραχωρούν σε τσιφλικάδες (μεγαλογαιοκτήμονες) το δικαίωμα κατοχής και επικαρπίας της γης προκειμένου να γλιτώσουν από τα χρέη⁴⁹. Άλλοι, ακόμα και ολόκληρες κοινότητες, προσέφευγαν σε δανεισμό χρημάτων, με υψηλούς τόκους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την έλλειψη ρευστού, δεδομένου ότι ορισμένοι φόροι (*χαράτσι, σπέντζα*) έπρεπε να καταβάλλονται μόνο με χρήμα. Ο Χρήστος Βυζάντιος, στην ιστορία που έγραψε για την οργάνωση του τακτικού στρατού κατά την περίοδο της Επανάστασης και μετέπειτα, αναφέρεται και στις αυθαιρεσίες των αξιωματούχων της Υψηλής Πύλης προεπαναστατικά. Όπως γράφει, «*ο Ποινικός Κώδιξ επί των ραγιάδων ήτο η αυθαιρεσία της εξουσίας, ιδίως δε των πασάδων και των τοπαρχών (ντερεμπεήδων, αγιάνηδων, μουσελίμων κλπ.) των διαμερισμάτων. Ήρκει η ελαχίστη καταγγελία, η μαρτυρία ενός ή δύο μουσουλμάνων, ο φθόνος ή η πλεονεξία προς δήμευσιν της περιουσίας του ραγιά, και πάραυτα η μάχαιρα ή ο βρόχος του δημίου έδιδεν τέλος εις την ζωήν αυτού, εις οποιαδήποτε τάξιν και περιωπήν ευρίσκετο, [...] η δε αθλία οικογένειά του ερρίπτετο εις τας οδούς, και πολλάκις εξωρίζετο εις τα απώτερα μέρη της Μικράς Ασίας. [...] Τα δε στρατιωτικά καταλύματα ή τα λεγόμενα κονάκια ήσαν φρικώδη. Ο μουσουλμάνος [...] ουχί μόνον δωρεάν ετρέφετο ασιατικώς αυτός, ο ίππος του και οι περι αυτόν, αλλ' ελάμβανε παρ' αυτού και το λεγόμενο ντις κираτσι (μίσθωμα των οδόντων), προσέβαλε την τιμή της*

---

⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 22-25.

⁴⁹ Βλ. 1821, *Η Επανάσταση και οι απαρχές του ελληνικού αστικού κράτους*, επιμ. Τμήμα της Ιστορίας της Κ.Ε του ΚΚΕ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2020, σελ. 54.

οικογενείας του και εν αντιστάσει εκακοποιεί τον δυστυχή ραγιάν»⁵⁰. Παρά τις όποιες υπερβολές σε όσα γράφει, είναι εμφανείς εδώ τόσο η δεινή θέση των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και η πολύ αρνητική εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Έλληνες για τους Οθωμανούς Τούρκους. Χωρίς αμφιβολία, ο Βυζάντιος –όπως και οι άλλοι συγγραφείς απομνημονευμάτων– είναι η «φωνή του άφωνου», του μη μορφωμένου και άρα αδυνατούντος να γράψει λαού, τα αισθήματα του οποίου εκφράζει. Μ' άλλα λόγια, όπως γράφει και ο Σπύρος Ασδραχάς, μιλώντας για τη σημασία των ποικίλων πληροφοριών που δίνουν τα απομνημονεύματα του Μιχαήλ Οικονόμου –ουσιαστικά έργο μεικτού χαρακτήρα (απομνημόνευμα και μία προσπάθεια συγγραφής της ιστορίας της Επανάστασης) αυτά τα έργα είναι φορείς της συλλογικής μνήμης⁵¹.

Ο «ζυγός» όμως δεν περιοριζόταν μόνο στα οικονομικής φύσης ζητήματα αλλά και σε κανόνες συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τον ίδιο: «*Ίνα εξευτελίσει η τουρκική εξουσία τον ραγιάν απηγόρευεν αυτώ και τη οικογενεία του να ενδύεται κατά βούλησιν· το σχήμα των ενδυμάτων και το χρώμα αυτών ήσαν ωρισμένα υπό της τουρκικής εξουσίας. [...] Ο ραγιάς ώφειλε να ενδύεται ταπεινώς, μελανοφορών μελανοϋποδύμενος· ο οίκος του να είναι άκομπος και μικρός, χρωματισμένος μετά μελανών χρωμάτων· η περιουσία του περιορισμένη· η οικογένειά του άσχημος· να πορεύηται επι ημιόνου ή όνου, οσάκις δε απαντά μουσουλμάνον, έστω και αχθοφόρον, να καταβαίνη από του ζώου του· εν τη οικία του να μη δύναται να διασκεδάζη, και μάλιστα δια μουσικής, εί μη δι' αδράς πληρωμής ελάμβανε την άδειαν παρά της αστυνομίας· να μη περιφέρηται τη νύκτα· να μη έχη ερωτικές σχέσεις, μάλιστα δε μετά*

---

⁵⁰ Χρήστος Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού 1821-1833, Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833 μεταγραφείσα μετά πλείστων όσων ιστορικών γεγονότων, επανέκδοση με επιμ. Νίκου Θεοδοκά, Διονύση Τζάκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020 (α' έκδοση Αθήνα 1837)*, σελ. 58-59. Η βιβλιογραφία για τις συνθήκες ζωής των χριστιανών ραγιαδών και τις οικονομικές κυρίως παραμέτρους της, είναι τεράστια· βλ., ενδεικτικά: Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β', Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, Θεσσαλονίκη 1976*², σελ. 11-51, το κεφάλαιο με τίτλο *Η θέση των χριστιανών ραγιαδών, ιδίως των γεωργών, στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες*· Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε'-ιστ' αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999²· Μουταφτσίεβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ουρανία Καστρινάκη – Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα 1990· Peter F. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, τόμ. Α', σ. 195-231 για την κοινωνία της υπαίθρου· Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμ. Α': 1300-1600, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αξάνδρεια, Αθήνα 2008, σελ. 159-198, και τόμ. Β': 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, Αθήνα 2011, σελ. 301-317, γενικά για την αγροτική οικονομία και τις συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο.

⁵¹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικάσματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 78.

Οθωμανίδος· να μη δύναται να νυμφεύηται μετά συζύγου άλλης εθνικότητας· οι δε περιορισμοί ούτοι επεξετείνοντο και εις τας γυναίκας των ραγιάδων [...]»⁵².

Οι έντονες και πολυάριθμες αναφορές στον οθωμανικό «ζυγό» απαντώνται στο σύνολο των Ελλήνων ιστορικών της εποχής αυτής, με συγκεκριμένα στοιχεία ή αόριστες αναφορές, τονίζοντας τις δύσκολες συνθήκες τις οποίες βίωνε η κατώτερη κοινωνική ομάδα των υπηκόων ελληνικού γένους⁵³. Ο πρωτοσύγκελος Αμβρόσιος Φραντζής στην αφιέρωση του έργου του προς τον Όθωνα αναφέρεται στον ζυγό ως «ζοφερά νέφη, τα οποία κάλυπταν τον ορίζοντα της Ελλάδας⁵⁴, αλυσίδες και χειροπέδες που περιόριζαν το έθνος»⁵⁵, ενώ τους Οθωμανούς τους χαρακτηρίζει με πολύ βαρείς χαρακτηρισμούς. Σε ένα ξέσπασμά του αναρωτιέται: «ήτο δίκαιον ο τοιούτος αδάμας, ο υπερλάμπας και καταφωτίσας [...], να μένη ερριμένος πάντοτε, και να κυλίεται εις τον βόρβορον της δεσποτείας ενός δυσγλώπτου, ενός βαρβάρου, ενός αμαθούς, ενός δυσειδαίμονος, ενός ασεβούς, ενός αιμοβόρου, ενός ασελγούς, ενός φιλοχρύσου, ενός κακοήθους και καταστρεπτικού έθνους;»⁵⁶. Ο Μιχαήλ Οικονόμου, από την πλευρά του, αναφερόμενος στην επανάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς, το 1715, περιγράφει τη νέα κατάσταση που αντιμετώπισαν οι χριστιανοί κάτοικοι της: «Γενόμενοι λοιπόν ούτως οι Τούρκοι από του 1718 κύριοι αυτής, αν και τον πόλεμον είχαν το πριν κατά των Ενετών ως ξένων αυτών εκδιωχθέντων, τους Πελοποννησίους άπαντας μετεχειρίσθησαν ως δορυάλωτους, [...]. Και πολλοί, πλείστοι, υπό της δυστυχίας, κακουχίας και ταλαιπωρίας καταβληθέντες, απέθανον.»⁵⁷. Οι αλυσίδες ως

---

⁵² Χρήστος Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού*, ό. π., σελ. 60.

⁵³ Προτιμήσαμε τη χρήση του όρου γένος ως προσδιοριστικού της προεθνικής πληθυσμιακής ομάδας που είχε τα χαρακτηριστικά εκείνα που την προσδιόριζαν: θρησκεία, γλώσσα, καταγωγή και κουλτούρα (ήθη και έθιμα). Η θεωρία αυτή βασίστηκε στην ιδέα του Antony Smith, περί ύπαρξης προεθνικών συμβολικών δεσμών που συνέιχαν κοινότητες (*ethnie*), όπως είδαμε στην εισαγωγή. Η διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού έθνους βασίστηκε σε αυτούς τους συμβολικούς δεσμούς, όπως για παράδειγμα στη γλώσσα και στη θρησκεία, οι οποίοι αποκτούν νέες σημασιοδοτήσεις σε όλη τη μακρά διάρκεια του 19ου αιώνα.

⁵⁴ Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837*», εκ της Τυπογραφίας του Κων/νου Καστόρχη και Συντροφιά, Αθήνα 1839, τ. Α', σελ. ά.

⁵⁵ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. κα'.

⁵⁶ Στο ίδιο, τ. Α', σελ. κ'.

⁵⁷ Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής παλιγγενεσίας ή Ο ιερός των Ελλήνων Αγών*, τυπογραφείο Θ. Παπαλεξανδρή, Αθήνα 1873, σελ. 19-20.

σύμβολο του οθωμανικού ζυγού απαντώνται στην πλειοψηφία των Ελλήνων ιστορικών αυτής της εποχής⁵⁸.

Η υποτιμητική αντίληψη της οθωμανικής εξουσίας για το ορθόδοξο μιλλέτ και η καθολική άρνησή της να τους συμπεριλάβει –πλην πολύ λίγων εξαιρέσεων (των Φαναριωτών) και σε περιπτώσεις που αυτό ήταν αναπόφευκτο– στους διοικητικούς μηχανισμούς της αυτοκρατορίας συνέβαλε στην διατήρηση των εθνοτικών διαφορών των δύο λαών, μέσω της συνεχούς αντιπαράθεσης. Ο οθωμανικός ζυγός καθόρισε τις οικονομικές, κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε το σύνολο των ιδεών μέσα από τις οποίες αναδύθηκε το ελληνικό έθνος και επιτεύχθηκε η διάχυση του εθνικιστικού ιδεώδους στις αντιλήψεις του λαού. Οι στερήσεις που υφίσταντο οι ραγιάδες, κατά παράβαση μάλιστα της νομοθεσίας και των διαταγών της Πύλης, οι οποίες αποδίδονταν σε αυθαιρεσίες των μουσουλμάνων, αποτέλεσαν το αμόνι πάνω στο οποίο σφυρηλατήθηκε ο «εθνισμός» των πρώτων χρόνων του Αγώνα. Οι συνεχείς προσβολές και οι αυθαίρετες ακυρώσεις των λιγοστών δικαιωμάτων του υπόδουλου χριστιανικού πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδήγησε στην συσσώρευση μίσους και σε μία διάθεση αντεκδίκησης εναντίον των «αλλόθρησκων», η οποία εκδηλώθηκε με τη μαζική συμμετοχή στον ένοπλο Αγώνα της ανεξαρτησίας και, κυρίως, με ό,τι έγινε, σε αρκετές περιπτώσεις, σε βάρος αμάχων μουσουλμάνων, με ποιο χαρακτηριστικό παράδειγμα όσα συνέβησαν στην άλωση/απελευθέρωση της Τριπολιτσάς. Οι δύσκολες –ιδίως σε ορισμένες περιοχές– συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών υπηκόων τους άφηναν ελάχιστα περιθώρια αντίδρασης, πλην της ένοπλης εξέγερσης για την ανατροπή των «βαρβάρων» και την δια της βίας μεταβολή του status quo. Εφόσον η διαβίωση των χριστιανών είχε υποβαθμιστεί σε επιβίωση, η Επανάσταση αποτέλεσε έναν μονόδρομο. Σύμφωνα με τον απομνημονευματογράφο-ιστορικό της Επανάστασης Νικόλαο Σπηλιάδη, η επανάσταση ήταν το μόνο μέσο αντίστασης του ελληνικού έθνους, που υπέφερε υπό τον οθωμανικό ζυγό⁵⁹.

Η οικονομική εξάρτηση των Οθωμανών κατακτητών από τον υπόδουλο ραγιά, που αποτελούσε την κινητήρια δύναμη της οικονομικής δραστηριότητας, και η ταύτισή του με την κατώτατη βαθμίδα της κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης

---

⁵⁸ Βλ. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1972, τόμ. Α', σελ. 3 και Ηλίας Φωτεινός, *Οι άθλοι της εν Βλαχία ελληνικής επανάστασεως το 1821 έτος*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, Εκδοτικός Οίκος Γ. Γσουκαλά, Αθήνα 1956, σελ. 13.

⁵⁹ Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα, ό. π.*, σελ. 275.

φαίνεται και από τη διάθεση αμφότερων των αντιμαχόμενων στη διάρκεια της Επανάστασης να προσεταιριστούν, εκ νέου, όσους μπορούσαν να φέρουν όπλα και να συμμετάσχουν στη σύγκρουση. Από την ύπαρξη και την εργασία του *ραγιά*, κυρίως, εξαρτιόταν η καλλιέργεια της γης και η συλλογή των φόρων από τους Οθωμανούς⁶⁰. Οι *ραγιαδες* αποτελούσαν τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η σημασία τους για την επιτυχία της Επανάστασης φαίνεται, επίσης, και από το ότι αποτέλεσαν τον κύριο δέκτη της εθνικιστικής προπαγάνδας, όπως αυτή εργαλειοποιήθηκε από την ανερχόμενη αστική τάξη εκείνης της εποχής. Η αποτυχία για εξασφάλιση της λαϊκής υποστήριξης, όπως αποδείχτηκε σε πολλά επαναστατικά γεγονότα, ήταν δυνατό να κάνει τη διαφορά ανάμεσα στην επικράτηση και τον όλεθρο, τόσο στα πεδία των μαχών, όσο και στη διεκδίκηση της πολιτικής εξουσίας.

Η περιγραφή του «οθωμανικού ζυγού» έχει διττή σημασία: από τη μια μας βοηθά να κατανοήσουμε τις συνθήκες που διαμόρφωσαν την ανάγκη αλλαγής της κατάστασης των υπόδουλων χριστιανών και, από την άλλη, παρουσιάζει τις συνθήκες μέσα στις οποίες οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι εκπρόσωποι του υπό διαμόρφωση νεοελληνικού εθνικισμού επιχείρησαν να προπαγανδίσουν τις θέσεις τους στους υπόδουλους αγρότες, κτηνοτρόφους και μικρεμπόρους.

II. II. Η ελληνική κοινωνία προεπαναστατικά και η συνύπαρξη με τους Οθωμανούς

1. Ένοπλοι: κλέφτες και αρματολοί

Η θέση του υπόδουλου χριστιανού υπηκόου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν δυνατό να μεταβληθεί μόνο με την υποστήριξη διαφόρων κοινωνικών ομάδων οι οποίες διέπρεπαν στον στρατιωτικό, οικονομικό και πολιτικό τομέα. Ποιες ήταν όμως οι δυνάμεις που κινητοποίησαν σε επανάσταση τον χριστιανικό αγροτικό πληθυσμό της και με ποιες διαδικασίες; Η πρώτη κατηγορία επαναστατών αποτελείται από τους κλέφτες και τους αρματολούς, παράνομους ή έννομους ενόπλους, οι οποίοι διέθεταν κάποια στρατιωτική εμπειρία, σε σχέση με τον αντίδο στα πολεμικά ζητήματα λαό. Το φαινόμενο της κλεφτουριάς απαντάται σε ορεινές και απομονωμένες περιοχές στις οποίες οι τοπικές εξουσιαστικές δυνάμεις είχαν δύσκολη και συχνά ανύπαρκτη πρόσβαση.

---

⁶⁰ Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα, ό. π.*, σελ. 60.

Οι κλέφτες αποτέλεσαν τους έμπειρους και εντελώς απαραίτητους για την Επανάσταση ενόπλους, δεδομένου ότι είχαν αποκτήσει πολεμική εμπειρία από τις συνεχείς συγκρούσεις με την οθωμανική εξουσία. Το ευμετάβλητο της νομιμότητας, όσον αφορά στη θέση τους στην κοινωνία της εποχής, και ο ρόλος που διαδραμάτιζαν ανάμεσα στους υπόδουλους χριστιανούς και τους δυνάστες, τούς παρουσίαζε άλλοτε περιβεβλημένους με χαρακτηριστικά ηρώων και άλλοτε ως κοινούς κακοποιούς. Η εικόνα τους στην διεθνή ιστοριογραφία παρουσιάστηκε, αρχικά, από ιστορικούς όπως ο Hobsbawm με μία διατοπική, διαχρονική και ταξική προσέγγιση⁶¹. Οι απολογητές της δράσης των πρώην κλεφτών και αρματολών παρουσίασαν μία εξιδανικευμένη μορφή του αγωνιστή που μαχόταν πάντοτε υπέρ του αδύνατου ραγιά. Η θέση τους όμως μεταβαλλόταν, ανάλογα με εκάστοτε και σε κάθε περιοχή επικρατούσες συνθήκες, και τις ρευστές ισορροπίες που διαμορφώνονταν και μεταβάλλονταν, ανάλογα με τον βαθμό αντίδρασης των οθωμανικών Αρχών στη δράση τους. Οι ανομοιογένειες και οι ιδιαιτερότητες, όσον αφορά στα χαρακτηριστικά των κλεφτών κατά τόπους αναλύονται στη συνέχεια.

Ο χαρακτηρισμός ενός ενόπλου ως κλέφτη καθιερώθηκε με την ισλαμική ετερόδοξη εξέγερση του Σείχη Τζελάλ, το έτος 1519, η οποία και καθόρισε τις αντιδράσεις του οθωμανικού καθεστώτος εναντίον των παρανόμων με τον καθορισμό νέου νομικού πλαισίου⁶². Οι συνεχείς συγκρούσεις των Οθωμανών με τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις αποδυνάμωναν, σταδιακά, τις τάξεις του στρατού την πρώτη κατακτητική περίοδο μετά την Άλωση. Οι αναγκαστικοί εξισλαμισμοί ορθόδοξων πληθυσμών, μέσω του φόρου «αίματος» (παιδομαζώματος), και η εξάπλωση του τιμαριωτικού συστήματος οδήγησαν, σταδιακά, στην ενίσχυση των δύο βασικότερων κοινωνικών τάξεων/ ή ομάδων των Οθωμανών, των γενίτσαρων και των σπαχήδων. Με τις συνεχείς προσαρτήσεις εδαφών ο έλεγχος της αχανούς επικράτειας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναδείχτηκε σε μείζονος σημασίας ζήτημα, που δεν ήταν δυνατό να καλυφθεί επαρκώς από τους Οθωμανούς ενόπλους. Η εξάρτησή τους από ισχυρούς τοπάρχες, αρχηγούς επιφανών οικογενειών, ιδιαίτερα στις δυσπρόσιτες περιοχές της, οδήγησε σε μία μορφή «κοινής άσκησης» της εξουσίας, με μερική συνεργασία της οθωμανικής εξουσίας με ντόπιους παρανόμους, οι οποίοι υπερτερούσαν αριθμητικά,

---

⁶¹ Eric Hobsbawm, *Ληστές*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος (από την 4η αγγλική έκδοση, Λονδίνο 2000), Αθήνα 2010, σελ. 35-40 και 87-96.

⁶² Στο ίδιο, σελ. 30.

σε σχέση με τις κατά τόπους εγκατεστημένες τουρκικές φρουρές. Η Πύλη καθιέρωσε ένα καθεστώς ελεγχόμενης ανομίας με περιστασιακή ανοχή, καθώς το οικονομικό κόστος των εκστρατειών στον 18ο αι. βάρυνε καταλυτικά το αυτοκρατορικό ταμείο.

Ως κλέφτες χαρακτηρίστηκαν όσοι κατέφευγαν σε ορεινά μέρη, δυσπρόσιτα καταφύγια μετά την σύγκρουσή τους με την τοπική οθωμανική εξουσία και μακριά από αυτήν. Το προφίλ των κλεφτών είναι αυτό ατίθασων ατόμων που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν μέσα στο «ζυγό» και κατέφυγαν στα βουνά για την απόκτηση ενός νέου *modus vivendi*, χωρίς οικονομικά χρέη, βαριές φορολογίες, ποικίλους εξευτελισμούς και τιμωρία, σε περίπτωση φόνου⁶³. Παρά την απομάκρυνσή τους από την κοινότητα, εξαρτιόνταν απόλυτα από τη στήριξή της, ενώ παράλληλα επιδίδονταν σε αρπαγές ζώων, ληστρικές ενέδρες και απαγωγές εναντίον ευκατάστατων ατόμων για την απόδοση λύτρων⁶⁴. Οι κλέφτες αποτέλεσαν τη μόνη δύναμη σύγκρουσης ένοπλων χριστιανών υπηκόων με τους Οθωμανούς κατακτητές και γι' αυτό εξυμνήθηκαν από τον απλό λαό με τα *κλέφτικα* δημοτικά τραγούδια⁶⁵. Ανέπτυξαν έτσι μία οργανική σχέση αλληλεπίδρασης με τους υπόδουλους των χριστιανικών κοινοτήτων, οι οποίοι φαίνεται, πως άλλοτε τους απέρριπταν και άλλοτε τους αποδέχονταν, ανάλογα τις εναλλαγές του ρόλου τους από προστάτες τους και εκδικητές των Οθωμανών σε κοινούς κακοποιούς. Τα όρια ανάμεσα στον «κοινωνικό ληστή» του Eric Hobsbawm και τον κοινό κακοποιό είναι συχνά δυσδιάκριτα και πρέπει να αναλύονται σε σχέση με τις τοπικές, ακόμη και ατομικές, ιδιαιτερότητες. Βρισκόμαστε εδώ σ' αυτό που τόσο ο Hobsbawm, όσο και ορισμένοι Έλληνες ιστορικοί αποκάλεσαν «πρωτόγονη επανάσταση», χαρακτηρίζοντας τους κλέφτες ως «κοινωνικούς επαναστάτες»⁶⁶.

Το πώς είδαν οι άνθρωποι της εποχής τους τη δράση των *κλεφτών* έχει, κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερη σημασία γιατί έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε και το ποιες

---

⁶³ Ο Φωτάκος αναφέρει σχετικά: «[...] όσοι δε πάλιν ή από βίαν γενομένην επίτηδες, ή και εκ τύχης, εις αυτούς, ή άλλως πως εφόνευαν Τούρκον, ή κατά τας περιστάσεις και χριστιανόν, και αυτοί εκεί εις το σώμα των κλεφτών εύρισκαν καταφύγιον· ενίστε δε και Τούρκοι κνηγούμενοι ως κακούργοι από την εξουσίαν και αυτοί εκεί κατέφευγαν και έζων τον βίον των ως κλέπται, [...]» Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως* [α' έκδοση Αθήνα 1899], εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 1996, τόμ. Α', σελ. 47.

⁶⁴ Muhsin Soyudogan, *Tribal banditry in Ottoman ayntab (1690-1730)*, Bilkent University, 2005, σελ. 15-18

⁶⁵ Βλ., ενδεικτικά, γι' αυτά την ωραία σχολιασμένη συλλογή του -Πολίτης Αλ., *Το δημοτικό τραγούδι. Τα κλέφτικα*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1973.

⁶⁶ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος – 19ος αι.)*, επιλογή κειμένων Ν. Θεοτοκάς, εκδ. ΕΑΠ, Αθήνα 2019.

ήταν οι σχέσεις αυτών των ατόμων με την οθωμανική εξουσία, Η σχέση των απλών ανθρώπων με τους κλέφτες, όπως φαίνεται από τη μελέτη των πηγών, δεν είναι πάντα σαφής. Μπορούμε όμως να πούμε ότι εγγράφεται σε ένα διπολικό σχήμα: από τη μια υπέφεραν από τις ληστείες και από την επιβάρυνση της ήδη σκληρής ζωής τους, γιατί εκτός από τις ληστείες που υφίσταντο ήταν συλλογικά υπεύθυνοι για την αποζημίωση των ταξιδιωτών που ληστεύονταν στην περιοχή τους, και από την άλλη εκδήλωναν θαυμασμό προς τους κλέφτες, τους υποστήριζαν και εξυμνούσαν τα κατορθώματά τους με τραγούδια. Μια αμφίσημη στάση που οφείλεται και στο διπλό, συχνά, ρόλο του ίδιου ατόμου, άλλοτε ως κλέφτη και άλλοτε ως αρματολού. Αλλά και στις ελληνικές πηγές της εποχής οι απόψεις για τους κλέφτες εμφανίζονται διχασμένες. Πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερα το ότι στα κλέφτικα δημοτικά τραγούδια δίνεται μια έντονα αρνητική εικόνα για τους Οθωμανούς Τούρκους –παρά το ότι ορισμένοι κλέφτες ή αρματολοί είχαν γίνει αδελφοποιητοί με Τούρκους– και για την οθωμανική εξουσία, η οποία από την πλευρά της θεωρούσε και χαρακτήριζε τους χριστιανούς κλέφτες ως κοινούς εγκληματίες⁶⁷.

α. Μοριάς

Η δράση των κλεφτών στην Πελοπόννησο ευνοήθηκε από μια σειρά παραγόντων στη διάρκεια του 18ου αι. Η σχέση των κλεφτών του Μοριά με τις τοπικές εξουσιαστικές δομές εκδηλωνόταν άλλοτε με συγκρούσεις και άλλοτε με συνεργασίες. Η φήμη και το κύρος που απέκτησαν από τις ένοπλες συγκρούσεις με τους Τούρκους και η καταγωγή νεότερων κλεφτών από παλιά «οτζάκια»⁶⁸, παλαιές οικογένειες που επιβίωσαν στον χρόνο μέσω παρόμοιων δράσεων σε καθεστώς ανομίας, εξανάγκαζαν τους κατά τόπους προκρίτους να προσλάβουν ορισμένους από τους ισχυρότερους κλέφτες ως έμμισθους ενόπλους σωματοφύλακες (κάποι). Οι κάποι αποτέλεσαν έναν άτυπο θεσμό που εμφανίστηκε μόνο στην Πελοπόννησο στον οποίο είχαν ενταχθεί προεπαναστατικά σημαίνοντες κλέφτες, όπως οι Κολοκοτρωναίοι, οι Πετιμεζάδες⁶⁹, οι Πλαπουταίοι κ.ά. Σκοπός των ενόπλων αυτών σωμάτων, τα οποία μισθοδοτούνταν από την κοινότητα στην οποία είχαν διοριστεί, ήταν η αποτροπή της ληστείας, η

⁶⁷ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', ό. π., σελ. 379.

⁶⁸ Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα, Από των αρχών της επανάστασεως μέχρι του έτους 1881*, (έκδοση –εισαγωγή – σχόλια Αθανάσιος Φωτόπουλος), εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2021, σελ. 53.

⁶⁹ Βλ. για τους Πετιμεζάδες, Στάθης Κουτρουβίδης (ιστορική έρευνα & κείμενα), Αντώνης Γκ. Πετιμεζάς (έρευνα και συλλογή στοιχείων), *Οικογένεια Πετιμεζά. Το πολλαπλό αποτύπωμά της στο πέρασμα του χρόνου*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2021.

καταδίωξη των ληστών και η προστασία των ταξιδιωτών και των εμπορικών δρόμων. Σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελούσαν τη σωματοφυλακή ισχυρών οικογενειών κοτζαμπάσηδων, όπως της οικογένεια των Δεληγιανναίων, στους οποίους υπηρέτησε ως κάπος ο Θ. Κολοκοτρώνης, κ. ά.⁷⁰ Η ευκολία μεταπήδησης από το έννομο στο άνομο καθεστώς αποτέλεσε ίδιον των κλεφτών και φόβητρο για τις κοινότητες που όταν δεν πλήρωναν τους οφειλόμενους μισθούς (*λουφέδες*), γινόταν στόχος του εκδικητικού μένους τους⁷¹. Η αδυναμία πληρωμής των μισθών τους συνέτεινε στην μετάβαση από τον «θεσμό» των *κάπων* στην παρανομία⁷². Η ύπαρξη, όμως, ισχυρών κοτζαμπάσηδων στην Πελοπόννησο περιόριζε αρκετά τα όρια της εξουσίας των κλεφτών και καθιέρωσε ένα συνεργατικό δίκτυο τοπικού χαρακτήρα, με την ανοχή των οθωμανικών αρχών.

Η επανάκτηση από τους Οθωμανούς της Πελοποννήσου, το 1715, ύστερα από μία ολιγόχρονη (1685-1715) βενετική κυριαρχία, τους κατέστησε εκ νέου κυρίαρχους αυτής της περιοχής⁷³. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν, πλέον, τον 18ο αι. σε μία φάση παρακμής, οπότε κύριο μέλημα των σουλτάνων ήταν η ανακοπή της παρακμής και η διατήρηση των εδαφών της. Αυτός ο αιώνας χαρακτηρίστηκε από διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ Οθωμανών και Ρώσων, με μία μικρή περίοδο ειρήνης, από τη Συνθήκη του Βελιγραδίου το 1739 ως το ξέσπασμα του έκτου ρωσοτουρκικού πολέμου το 1768. Η στρατιωτική επιχείρηση των αδερφών Αλεξίου και Θεόδωρου Ορλώφ το 1770, η οποία οργανώθηκε ως αντιπερισπασμός στα νώτα του οθωμανικού στρατού, στο πλαίσιο της νέας ρωσοτουρκικής σύρραξης, εγκαταλείφθηκε λόγω έλλειψης μαζικής συμμετοχής με αποτέλεσμα την είσοδο πολυπληθούς αλβανικού μισθοφορικού στρατεύματος στην Πελοπόννησο, σταλμένου από την Υψηλή Πύλη με στόχο την τιμωρία των επαναστατών. Οι ποικίλες βιαιότητες των Τουρκαλβανών (Αλβανών μουσουλμάνων) κράτησαν εννιά χρόνια, στη διάρκεια των οποίων παρατηρήθηκε μεγάλη μετανάστευση χριστιανών εκτός Πελοποννήσου, σφαγές, αιχμαλωτίσεις, καταστροφές κινητών και ακίνητων περιουσιών, ακόμη και των

---

⁷⁰ Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τ. 1^{ος}, σελ. 34-38.

⁷¹ Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα, 1821 Η γέννηση ενός έθνους κράτους*, εκδ. Σκάϊ, Αθήνα 2010, τόμ.Α', σελ. 129-131.

⁷² Αλίκη Φακούρα, *Προχροντικές αυθεντίες στον Μοριά 1715-1821: στρατιωτικοί, διοικητικοί και δημοσιονομικοί μετασχηματισμοί*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 2013, σελ. 188.

⁷³ Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική αυτοκρατορία, Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα», πανεπιστημιακές παραδόσεις, ανάπτυξη της α' έκδοσης (1976), Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 182-184

Οθωμανών, κ.λπ. Έτσι, προκλήθηκε ερήμωση χωριών, μείωση του πληθυσμού των πόλεων και η οικονομική αφαίμαξη της υπαίθρου⁷⁴.

Η περίοδος από τα *Ορλωφικά* ως την Επανάσταση του 1821 στιγματίστηκε από την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης των χριστιανών της Πελοποννήσου. Οι κλέφτες της περιοχής αυξήθηκαν πολύ την περίοδο της εννιάχρονης αλβανοκρατίας, πολεμώντας εναντίον των αλβανικών μισθοφορικών σωμάτων που παρέμειναν στο Μοριά ως το 1779, καταστρέφοντας τα πάντα⁷⁵. Οι «ανώμαλες» συνθήκες αυτής της περιόδου συντέιναν, καθοριστικά, στην αύξηση των κλεφτών. Η ισχυροποίηση των κλεφτών, ανά περιόδους, δεν αποτελούσε παρά συγκυριακό και παροδικό φαινόμενο στην Πελοπόννησο.

Μετά την εξουδετέρωση των αλβανικών μισθοφορικών σωμάτων από τον Χασάν πασά, το 1779, ο σουλτάνος αποφάσισε την εκδίωξη των κλεφτών με σκοπό την επιστροφή σε καθεστώς τάξης και ασφάλειας της περιοχής. Το φιρμάνι για την καταδίωξη των κλεφτών της Πελοποννήσου, μαζί με ίδιου περιεχομένου εγκύκλιο από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, έφτασε στην Τρίπολη τον Νοέμβριο του 1805, ενώ η στρατιωτική επιχείρηση για την καταδίωξη των κλεφτών ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1806. Ο αφορισμός των κλεφτών από τον Πατριάρχη Κων/πόλεως οδήγησε σε άρση της προστασίας που απολάμβαναν από τις τοπικές κοινότητες. Οι προεστοί διατάχθηκαν να παραδώσουν τους κλέφτες των περιοχών τους στις οθωμανικές Αρχές. Σε περίπτωση μη συνεργασίας, προβλέπονταν ποινές τόσο για

⁷⁴ Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα, ό. π.*, τ. 1^{ος}, σελ. 37-40.

⁷⁵ Βλ., επιλεκτικά, για την επανάσταση του 1770 και τις επιπτώσεις της Παντελής Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης ρωσοτουρκικών πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903· Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012² (έκδοση βελτιωμένη και επαυξημένη), σελ. 219-270 (α' έκδ. 1939)· Τάσος Γριτσόπουλος, *Η εν Πελοποννήσω επανάστασις του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα 1967· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 387-430· Στέφανος Παπαδόπουλος, «Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ. 58-85· Franco Venturi, *Settecento riformatore*, τόμ. ΙΙΙ: *La prima crisi dell'antico regime (1768-1776)*, Giudio Einandi, Τορίνο 1979, σελ. 22-73· Y. Nagata, «Greek rebellion of 1770 in the Morea peninsula. Some remarks through the Turkish historical sources», *Memoirs of the Research Departement of the Toyo Bunko* 46 (Τόκιο 1988), σελ. 85-104· Νεοκλής Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος. Από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1993, σελ. 173-206 (η οθωμανική ματιά)· Γ. Νικολάου, «Η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο όπως την είδε και την κατέγραψε ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην Κορώνη André-Alexandre Lemaire», στους ίδιου *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, σελ. 255-296· Διονύσης Τζάκης, «Ρωσική παρουσία στο Αιγαίο. Από τα Ορλωφικά στο Λάμπρο Κατσώνη», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος, (επιστ. δ/ση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 1^{ος}, σελ. 117-143.

τους προεστούς όσο και για τις κοινότητες που θα υπέθαλπαν έναν κλέφτη. Πλέον η εμφάνιση νέων κλεφτών θα επέφερε νομικές κυρώσεις στην κοινότητα από την οποία προέρχονταν⁷⁶. Η επιστράτευση των *κάπων* ανατέθηκε στους κοτζαμπάσηδες, στην καταδίωξη όμως συμμετείχαν ενεργά και οι χριστιανοί χωρικοί. Αν και οι κλέφτες είχαν πληροφορηθεί έγκαιρα την έκδοση του σουλτανικού φερμανιού, αποφάσισαν να κρυφτούν σε ορεινά καταφύγια και μοναστήρια, παρά να διαφύγουν στη Ζάκυνθο, όπως τους προέτρεπε κυρίως ο Θ. Κολοκοτρώνης. Η πρόταση της φυγής προερχόταν από την οικογένεια Δεληγιάννη με σκοπό να μπορεί να αξιοποιήσει κάποιους κλέφτες ως *κάπους* μετά το τέλος της καταδίωξής τους. Από την άλλη οι κλέφτες, σε μία επίδειξη τοπικιστικού πατριωτισμού αρνήθηκαν τη φυγή, η οποία θα σήμαινε την ένταξή τους στον ρωσικό στρατό του Τρίτου Συνασπισμού εναντίον της Γαλλίας, άρα και την απομάκρυνση από την εθνική υπόθεση⁷⁷.

Το ανθρωποκυνηγητό ξεκίνησε στις αρχές του 1806 και επικεντρώθηκε σε περιοχές όπου παραδοσιακά δρούσαν και χρησιμοποιούσαν ως ορμητήρια οι κλέφτες, όπως ήταν τα όρη Λύκαιο, Μαίναλο και Ταΰγετος, τα χωριά της Μάνης, οι περιοχές του Αχλαδόκαμπου, Καρύταινας και Λεονταρίου κ. ά.⁷⁸. Η καταδίωξη έληξε τον Μάιο του 1806 όταν οι νεκροί κλέφτες έφτασαν τους τριακόσιους. Όσοι επιβίωσαν (ο Θ. Κολοκοτρώνης, ο Νικήτας Σταματελόπουλος κ. ά.) κατέφυγαν στη Ζάκυνθο⁷⁹. Ως και τις παραμονές της Επανάστασης περιορίστηκαν σε περιοδικές συγκρούσεις με τους Οθωμανούς, όπως κατά την αποστασία του Αλή Φαρμάκη και αργότερα στις συγκρούσεις αγγλικού στρατού και των γαλλικών δυνάμεων κατοχής στα Επτάνησα. Η πρόταση του Αυτοκράτορα της Ρωσίας για εμπλοκή στον πόλεμο εναντίον του Ναπολέοντα στη Νεάπολη μέσω της στρατολόγησης Ελλήνων στα ρωσικά τάγματα βρήκε την κολοκοτρωναϊκή οικογένεια αμέτοχη⁸⁰. Η νέα ισορροπία δυνάμεων που προέκυψε από την εκδίωξη των κλεφτών της Πελοποννήσου και την εξαίρεση των *κάπων*, μετατόπισε τη σύγκρουση στο πολιτικό πεδίο μεταξύ των χριστιανών προκρίτων και των Οθωμανών αγιάνηδων⁸¹.

⁷⁶ John C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Athens 1985, σελ. 89-91.

⁷⁷ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως Αθήνα, 1846, σσ. 15-16

⁷⁸ John C. Alexander, *Brigandage and Public Order*, ό. π., σελ. 92-93.

⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 100.

⁸⁰ Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις*, ό. π., σελ. 15-16.

⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 101.

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία για το ζήτημα που εξετάζουμε είναι το ποια ήταν η εικόνα που είχαν σχηματίσει οι κλέφτες του Μοριά για τους Οθωμανούς Τούρκους. Όπως είπαμε παραπάνω, εφόσον οι ίδιοι οι κλέφτες δεν άφησαν γραπτά κείμενα, η εικόνα αυτή δίνεται μέσα από τα *κλέφτικα* δημοτικά τραγούδια και είναι απόλυτα αρνητική. Δίνεται, επίσης, μέσα από τα απομνημονεύματα, κυρίως των πελοποννήσιων απομνημονευματογράφων, που είναι και οι περισσότεροι. Συνεπώς, είναι μια εικόνα διαμεσολαβημένη. Σ' αυτά οι απόψεις για τους *κλέφτες* εμφανίζονται διχασμένες. Από τη μια βρίσκονται αυτοί που εκπροσωπούν τους πλούσιους προεστούς (κοτζαμπάσηδες) της ύστερης Τουρκοκρατίας (όπως ο Κανέλλος Δεληγιάννης και ο Παναγιώτης Παπατσώνης) οι οποίοι κατηγορούν, αναφανδόν, τους *κλέφτες* ως κοινούς εγκληματίες, και από την άλλη οι εκπρόσωποι των στρατιωτικών, που εκπροσωπούν τον κύκλο του Θ. Κολοκοτρώνη (όπως ο Φώτιος Φωτάκος και ο Μιχαήλ Οικονόμου) που σκιαγραφούν την εικόνα ανθρώπων που πολεμούσαν τόσο τους Τούρκους όσο και τους συνεργάτες τους *κοτζαμπάσηδες*, περιορίζοντας έτσι, με το φόβο που ενέπνεαν, τις αυθαιρεσίες των οργάνων της εξουσίας· γι' αυτό οι χωρικοί τους συνέδραμαν με κάθε τρόπο⁸².

β. Ρούμελη, Μακεδονία, Θεσσαλία

Η εξέταση της δράσης των κλεφτών στην ηπειρωτική Ελλάδα από τη Στερεά Ελλάδα ως τη Μακεδονία είναι συνδεδεμένη με τα αρματολίκια. Το αρματολίκι αποτέλεσε θεσμό που έχει την αφετηρία του στις οθωμανοβενετικές συγκρούσεις του 15ου και 16ου αι., ιδιαίτερα κατά την περίοδο της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566). Τα αρματολίκια καθιερώθηκαν τον 16ο αιώνα για να αντισταθμιστούν τα κενά κρατικού ελέγχου στις αντίστοιχες περιοχές. Το πρώτο αρματολίκι ήταν αυτό της περιοχής των Αγράφων, που ιδρύθηκε με τη «*συνθήκη του Ταμασίου*», το 1525⁸³. Κάθε διοικητική-δικαστική περιφέρεια (καζάς) αντιστοιχούσε σε ένα αρματολίκι. Οι αρματολοί ήταν αξιωματούχοι της οθωμανικής διοίκησης επιφορτισμένοι με την τήρηση της τάξης και της ασφάλειας των κοινοτήτων σε δύσβατες ορεινές περιοχές, την αποτροπή της ληστείας και των ζωοκλοπών. Ο ρόλος τους αυτός τους συγγέει συχνά με τους φύλακες περασμάτων (*δερβεντζήδες*), χωρίς

⁸² Δεν θα υπεισέλθουμε σε αυτό το ζήτημα, που το εξετάζει σε ειδική, εξαιρετική, μελέτη η Σοφία Αθανασοπούλου, *"Εξιδανίκευση και συκοφαντία", εικόνες κλεφτών στα Απομνημονεύματα του 1821*, διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2018.

⁸³ Πέτρος Πιζάνιας, «Ο κόσμος της «θάλασσας και των βουνών. Ο αρματολισμός από τον 16ο αιώνα έως το 1821», Νέα Εστία, *Αφιέρωμα: 1821- Αρματολισμός*, τχ. 1857 (Μάρτιος 2013), σελ. 55-56.

τα δύο αυτά ένοπλα σώματα να ταυτίζονται⁸⁴. Αντίθετα, οι *δερβεναγάδες* και οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι ασκούσαν έλεγχο στους αρματολούς⁸⁵.

Οι ένοπλοι ορεσίβιοι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί, που τους υποστήριζαν αποτελούσαν το μόνο τους καταφύγιο, σε περίπτωση δίωξης ή αντικατάστασης από την οθωμανική εξουσία. Ως καπετάνιοι κάθε αρματολικιού διορίζονταν κλέφτες που είχαν αποκτήσει φήμη μέσω των ανδραγαθημάτων τους ή παραβατικά στοιχεία τα οποία ευελπιστούσε να ελέγξει ο κάθε πασάς για την επαναφορά της τάξης. Η γνώση της μορφολογίας του τόπου και οι στρατιωτικές τακτικές που εφάρμοσαν τους καθιστούσαν υπολογίσιμη δύναμη, σε περίπτωση πολέμου.

Ο διορισμός τους έπρεπε να εγκριθεί από τις οθωμανικές αρχές, τον τοπικό καδή, τους προκρίτους της κάθε περιοχής και τους πρωτοκαπετάνιους των γειτονικών περιοχών. Η διαδικασία διορισμού ενός αρματολού σκιαγραφεί και τον ανταγωνισμό με τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες των κοινοτήτων, λόγω και της μεταπήδησης ενός κλέφτη από τη ληστρική δραστηριότητα και την παρανομία στην ένομη και εντεταγμένη από την οθωμανική εξουσία ένοπλη δράση. Η δυνατότητα των κλεφτών να διαπράττουν ληστείες και να διαταράσσουν τη δημόσια τάξη περιγράφεται από τις πηγές ως προσπάθειά τους να περάσουν εκ νέου στον ένομο βίο, ως κρατικά πλέον όργανα, επιφορτισμένα με τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης, επιδιώκοντας να δείξουν την ανικανότητα του καπετάνιου ενός αρματολικιού και την αντικατάστασή του στο αρματολίκι από πρώην καπετάνιους των κλεφτών. Πέραν όμως του πλαισίου ανταγωνισμού για τη νομή των αρματολικίων, ο καπετάνιος έπρεπε να κερδίσει την εύνοια των οθωμανικών Αρχών καθώς η δοτή εξουσία του ήταν επίσης μετακλητή, βασισμένη συνεχώς στις ελεγκτικές διαθέσεις των Οθωμανών αξιωματούχων και της Πύλης⁸⁶.

Έτσι, το δικαίωμα οπλοφορίας και χρήσης βίας δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο του κράτους, αλλά εκχωρείται ακόμη και σε πρώην παράνομους, δηλαδή κλέφτες. Σταδιακά, πέρα από την άσκηση αστυνομικών καθηκόντων, οι καπετάνιοι των αρματολικίων κυριάρχησαν στα αρματολίκια τους, καθώς η εξουσία των

⁸⁴ Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ΙΗ και ΙΘ αιώνες*, ό. π., σελ. 174.

⁸⁵ Π. Πιζάνιας, «Ο κόσμος της «θάλασσας και των βουνών», ό. π., σελ. 53.

⁸⁶ Karen Barkey, «In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650», *Comparative Studies in Society and History*, vol. 38/ no. 3 (1996), σελ. 463. <http://www.jstor.org/stable/179229> (πρόσβαση στις 21 12. 2022).

Οθωμανών αξιωματούχων ήταν, εν πολλοίς, περιορισμένη στην πρωτεύουσα κάθε διοικητικής περιφέρειας⁸⁷. Επιπλέον, η εξάρτηση της οθωμανικής διοίκησης από τους αρματολούς, τους εξασφάλιζε ειδικά προνόμια φοροαπαλλαγών. Στην περίπτωση της Ρούμελης, η γειτνίαση των ορεινών αρματολικίων με πεδινές περιοχές, όπως για παράδειγμα ο θεσσαλικός κάμπος, στις οποίες ζούσε συμπαγές οθωμανικό στοιχείο καλλιεργούσε αισθήματα ανασφάλειας, τα οποία μεταφράστηκαν σε προσπάθειες προσεταιρισμού των πασάδων γειτονικών επαρχιών⁸⁸.

Οι αρματολοί ήταν, αρχικά, οργανωμένοι σε οικογενειακό-πατριαρχικό επίπεδο και ακολούθως σε ένα ευρύτερο δίκτυο συγγενικών οικογενειών οι οποίες συνδέονταν με στενούς δεσμούς, μέσω επιγαμιών, και με πνευματικές συγγένειες (κουμπιριές)⁸⁹. Η ανάληψη του αξιώματος του καπετάνιου ήταν κληρονομική μόνο στις ισχυρότερες και καθιερωμένες αρματολικές οικογένειες, ενώ δεν αποκλείονταν η ανάδειξη ενός νέου αρχηγού με κριτήριο τις ικανότητές του. Στις αρχές του 19ου αι. οι μεγάλες αρματολικές οικογένειες έχουν συνδεθεί άρρηκτα με τον τόπο που εξουσίαζαν: οι Βλαχαβαίοι στα Χάσια, οι Λαζαίοι στον Όλυμπο, οι Τσαραίοι στην Ελασσόνα, οι Κοντογιανναίοι στην Υπάτη, οι Στορναραίοι στον Ασπροπόταμο, οι Μπουκουβαλαίοι στα Άγραφα, οι Γριβαίοι στη Βόνιτσα, οι Σταθάδες και οι Ίσκοι στο Βάλτο κ.λπ⁹⁰. Επομένως, η εντοπιότητα ήταν ένα βασικό στοιχείο της αρματολικής ταυτότητας⁹¹.

Η σύνδεση των «ένοπλων προεστώτων των βουνών» με την οθωμανική διοίκηση, ο πρότερος κλέφτικος βίος πολλών απ' αυτούς και η μερική εξαίρεσή τους από φόρους, ιδίως από τον κεφαλικό, αποτέλεσαν παράγοντες που καθόρισαν τον τρόπο άσκησης της εξουσίας στα αρματολίκια. Η οικονομική επιβολή των αρματολών στις τοπικές κοινότητες με τη συλλογή φόρων, η εξαίρεση καταβολής ορισμένων φόρων από τους αρματολούς και η εκμετάλλευση του θεσμού για την απόκτηση ακίνητης περιουσίας κατέστησαν τους περισσότερους καπετάνιους των

---

⁸⁷ Π. Πιζάνιας, *ό. π.*, σελ. 57.

⁸⁸ Π. Πιζάνιας, *Η ελληνική επανάσταση 1821-1830*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021, σελ. 156-157.

⁸⁹ Σοφία Αθανασοπούλου, *"Εξιδανίκευση και συκοφαντία"*, *εικόνες κλεφτών στα Απομνημονεύματα του 1821*, *ό. π.*, σελ. 39.

⁹⁰ Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, *ό. π.*, σελ. 124-125.

⁹¹ Νίκος Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1993, σελ. 28.

αρματολικιών μισητούς στους ραγιάδες⁹². Σε αυτό συνέτεινε και η πυρπόληση χωριών που βρίσκονταν υπό την προστασία τους, σε περίπτωση που καθυστερούσαν την απόδοση του μισθού τους (*αρματολιάτικου*)⁹³. Οι θυσίες τους στη διάρκεια του Αγώνα εξάλειψαν, εν μέρει, την αρνητική προεπαναστατική τους εικόνα κατά τα μετεπαναστατικά χρόνια. Το 1720, μετά από διαμαρτυρίες ραγιάδων αποφασίστηκε με επίσημο σουλτανικό διάταγμα η κατάργηση των αρματολικίων σε Θεσσαλία και Μακεδονία⁹⁴. Η απόφαση είχε ουσιαστικό, αν και προσωρινό, αντίκτυπο μόνο στην Μακεδονία, καθώς η εξουσία των αρματολών δεν πήγαζε πλέον από τη νομιμοποίηση της οθωμανικής διοίκησης αλλά από το προσωπικό τους κύρος, την καταγωγή και την τοπική τους επιρροή. Η σημασία της καταγωγής, ως παράγοντα νομιμοποίησης και διεκδίκησης της εξουσίας, καταδεικνύεται από τον Νικόλαο Κασομούλη, ο οποίος ξεκινά τη συγγραφή των *«Ενθυμημάτων»* με τα οικογενειακά δέντρα των ισχυρών αρματολικών οικογενειών κατά τη διάρκεια του 18ου ως και τις αρχές του 19ου αιώνα⁹⁵. Η καταγωγή δεν χρησιμοποιήθηκε από τον Κασομούλη ως εργαλείο υπεράσπισης της εθνικής ταυτότητας και προσφοράς των αρματολών στην εθνική υπόθεση, αλλά ως μέσο ενίσχυσης ενός αισθήματος συνανήκειν στο τοπικό ανταγωνιστικό πλαίσιο της οθωμανικής διοικητικής μηχανής. Εξάλλου, πηγές της εποχής αυτής κάνουν λόγο για τη δράση κλέφτικων ομάδων με μεικτές εθνικότητες, καθώς οι παράνομοι δεν είχαν *«περιθώρια για εθνικές διακρίσεις»*⁹⁶.

γ. Ήπειρος

Βασικό ρόλο στην οργάνωση των αρματολικιών στην Ήπειρο, στα τέλη του 18^{ου} αι., έπαιξε η άνοδος του Αλή Πασά στην εξουσία, ως διοικητή του γιαννιώτικου πασαλικιού το 1788. Ο νέος και πολύ φιλόδοξος πασάς εφάρμοσε μια πολιτική αποδυνάμωσης των αρματολικίων και, σε περίπτωση που αυτό δεν ήταν εφικτό, προσεταιρισμού των ισχυρότερων καπετάνιων. Η τακτική αυτή, που εφαρμόστηκε με κάθε λογής χρηματισμούς, μηχανορραφίες, υπονόμευση του κύρους, δολοφονίες και φυλακίσεις αντιπάλων, απέρρευε από τη γενικότερη αδυναμία της Πύλης να εδραιώσει

⁹² Αλέξης Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι: κλέφτικα, ό. π.*, σελ. κβ'.

⁹³ Βλ. Rita Van Boeschoten, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων* 13 (1991), σελ. 15.

⁹⁴ Αλ. Πολίτης, *ό. π.*, σελ. κβ' - κγ'.

⁹⁵ Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', φωτομηχανική επανέκδοση Βεργίνα, Αθήνα 2005, σελ. 74-86, 101-125, 148-149 και 184-191

⁹⁶ Στάθης Δαμιανάκος, *«Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός»*, *Μελέτες*, εκδ. Πιθέτρον, Αθήνα 1987, σελ. 53

την κυριαρχία της στις απομονωμένες περιοχές της αυτοκρατορίας. Στις αρχές του 19ου αι. η γενικότερη τάση ενίσχυσης της εξουσίας των πασάδων έναντι της εξουσίας του σουλτάνου συνέτεινε προς αυτή την κατεύθυνση. Ο στόχος του για την ισχυροποίηση τη θέσης του στην διοικητική μηχανή επιτεύχθηκε εν μέρει με την σταδιακή αντικατάσταση των χριστιανών αρματολών με νέους μουσουλμάνους Αλβανούς δερβεναγάδες, έμπιστους του⁹⁷. Η ισχύς των αρματολών διαταράχθηκε προσωρινά μετά την καταστροφή των Κοντογιανναίων⁹⁸ και των Μπουκουβαλαίων, παλαιών οικογενειών αρματολών⁹⁹. Με τη διαίρεση των αρματολικίων σε πολλά μικρότερα πέτυχε την αποδυνάμωση των μεγάλων καπεταναίων και την διαφθορά της «τάξης» τους καθώς πολλοί καπετάνιοι με λιγότερη ισχύ και επιρροή σύναψαν συμμαχία μαζί του¹⁰⁰. Συγκέντρωσε, επίσης, τους ισχυρότερους αρματολούς της Ηπείρου και των άλλων αρματολικίων του πασαλίκιού του στα Γιάννενα για καλύτερο έλεγχο τους. Ανάμεσα σε αυτούς αναφέρονται, συχνά με αρνητικούς χαρακτηρισμούς, για την «αληπασαλίτικη» διαγωγή τους ο Καραϊσκάκης, ο Οδ. Ανδρούτσος κ. ά.

Η πολιτική του Αλή για αποδυνάμωση των αρματολών ανακόπηκε πρόσκαιρα από το κίνημα του Θύμιου Βλαχάβα, αρματολού στα Χάσια, ο οποίος επιχείρησε να οργανώσει τους εναπομείναντες αρματολούς εναντίον των δερβεναγάδων του. Το σχέδιό του όμως προδόθηκε από τον Ντεληγιάννη, αρματολό στο Μέτσοβο, και μετά από δύο ήττες στο Καστράκι, κοντά στα Μετέωρα, και στη γέφυρα Μπαμπά, ο Βλαχάβας αναγκάστηκε να καταφύγει στην πειρατεία¹⁰¹. Παρά το γεγονός πως ο Κασομούλης δίνει εθνικιστική χροιά στο κίνημα του Βλαχάβα, εντούτοις αυτό δεν καθίσταται κατανοητό παρά ως μια απέλπιδα προσπάθεια των αρματολικών οικογενειών να εξοντώσουν τον εχθρικά προσκείμενο προς αυτούς Αλή, σε μια περίοδο ευκαιριακού αντιπερισπασμού του ρωσοτουρκικού πολέμου των ετών 1806-1812, και να ανακτήσουν τα πατρογονικά προνόμια που τους στέρησε η δράση του πασά των Ιωαννίνων.

---

⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 52.

⁹⁸ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά ό. π.*, σελ. 106.

⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 102.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 107.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 170-172.

Οι απόψεις των κλεφτών και των αρματολών για τους Οθωμανούς συχνά δεν ταυτίζονται. Ενώ η εθνικιστική θέαση του Οθωμανού ως άλλου τον επέβαλλε αναγκαστικά ως τον ενάντιο, ως τον κατεξοχήν εχθρό, το τελικό εμπόδιο στην συνειδητοποίηση του εθνικιστικού ονείρου της αυτοδιάθεσης, η καθυστερημένη συμμετοχή των αρματολών της Ρούμελης στην επανάσταση αποδίδεται τόσο στον φόβο για αντίποινα όσο και στην ανασφάλεια για την απώλεια των προνομίων που ήταν σύμφυτα με την θέση ισχύος που διατηρούσαν προεπαναστατικά. Τα γεγονότα αναιρούν την αφήγηση των πρώην κλεφτών/ αρματολών απομνημονευματογράφων σχετικά με την εθνικιστικού τύπου ολοκληρωτική σύγκρουση με την Πύλη, όπως αυτή εξιστορείται μετεπαναστατικά. Σε αρκετά σημεία της αφήγησης διαφαίνεται η ξενική επίδραση του κόσμου των «ιδεών», των λογίων ετερόχθονων εθνικιστών, στις «κλειστές» κοινωνίες της οθωμανικής πραγματικότητας. Ο Γιάννης Μακρυγιάννης, παραδέχεται πως προεπαναστατικά είχε πλούσιες απολαβές από τον τοκισμό. Πριν μετατραπεί σε ένθερμο υποστηρικτή του έθνους, ο οπλαρχηγός-«ήρωας» ήταν απλώς «ο Γιάννης του Λιδωρίκη»¹⁰².

Πώς είναι δυνατόν να έχουν μερικοί από τους κλέφτες προνόμια, ενώ άλλοι όχι; Η δυνατότητα οικονομικής, άρα και κοινωνικής ανέλιξης, αναιρεί σε μερικό βαθμό την καθολική προσέγγιση του Οθωμανού ως απολυταρχικού δυνάστη στην μετεπαναστατική ιστοριογραφία, καθώς οι προνομιούχοι αρματολοί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και συγκυρίες είχαν αναπτύξει σχέσεις συνεργασίας με τους Οθωμανούς αξιωματούχους σε τοπικό επίπεδο. Η ίδια δυνατότητα εισαγάγει τον ερευνητή στους ιδεολογικούς αναβαθμούς της μερικής κατασκευής της εικόνας του «Άλλου». Όταν γίνεται αναφορά σε «κατασκευή» της εικόνας αυτό δεν σημαίνει ότι αναιρείται αυτόματα το γεγονός των αντικειμενικών δυσχερειών που προκαλούνταν από τις αυθαιρεσίες των Οθωμανών. Αντιθέτως παρουσιάζεται μια εναλλακτική θέαση στο βαθμό στον οποίο τα γραφόμενα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, η οποία στην περίπτωση της επανάστασης συντίθεται από πολλαπλότητα διαφορετικών οπτικών γωνιών. Η ανάλυση της εικόνας των Οθωμανών πρέπει, εντούτοις, να γίνεται περιπτωσιολογικά, ανά εποχή, περιοχή ή/και άτομο, και όχι με γενικευτικούς όρους, καθώς η γενίκευση αποτέλεσε παγίδα στην έρευνα και την ασφαλή διεξαγωγή συμπερασμάτων για την περίοδο της επανάστασης.

---

¹⁰² Βλέπε σχετικά Νίκος Θεοτοκάς, «Μακρυγιάννης», Τα Νέα: Ιστορική Βιβλιοθήκη, Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, εκδ. Δημοσιογραφικός Όμιλος Λαμπράκη, Αθήνα 2010

2. Πρόκριτοι

Στο πλαίσιο της κατακτημένης παραδοσιακής κοινωνίας οι πρόκριτοι ανέλαβαν τον ρόλο των τοπικών ηγετικών ελίτ για το χριστιανικό μιλλέτ. Οι σχέσεις ανάμεσα στους κοτζαμπάσηδες και τις εξαρτώμενες από αυτούς κοινότητες δομήθηκαν με όρους κηδεμονίας-προστασίας, συχνά και εκμετάλλευσης του υπόδουλου ραγιά¹⁰³.

Ο γορτύνιος κοτζάμπασης Κανέλλος Δεληγιάννης, ο σημαντικότερος ίσως και ισχυρότερος εκπρόσωπος των χριστιανών προκρίτων της προεπαναστατικής Πελοποννήσου, τοποθετεί στα απομνημονεύματά του την χρονική αφετηρία της ακμής των προκρίτων της στο 1715 με την παράδοση της βενετοκρατούμενης περιοχής στο οθωμανικό εκστρατευτικό σώμα του πασά Τοπάλ Οσουμάν, μέσω αντιπροσωπείας. Στο πνεύμα της εποχής οι πρόγονοι των προκρίτων απαίτησαν και πέτυχαν δημοκρατικότερη διοίκηση (*Ραγιά Ιμπαρέτ*)¹⁰⁴. Έκτοτε, οι χριστιανοί πρόκριτοι του Μοριά αποτέλεσαν τον συνεκτικό κρίκο ανάμεσα στην οθωμανική διοίκηση και τις χριστιανικές κοινότητες. Ο θεσμός αναπτύχθηκε πολύ σε περιοχές στις οποίες ο έλεγχος των Οθωμανών ήταν ισχνός και η διοίκηση απαιτούσε τη συμμετοχή τοπικών παραγόντων. Αν εξαιρεθεί η εξωτερική εμπλοκή Οθωμανών στα εσωτερικά ζητήματα της κοινότητας, στην περίπτωση των ισχυρότερων οικογενειών προυχόντων το αξίωμα κληροδοτούνταν¹⁰⁵. Οι πρόκριτοι δραστηριοποιήθηκαν ως κάτοχοι μεγάλων έργων ιδιοκτησιών, στη συλλογή φόρων και, κατά τόπους, στο εμπόριο. Στη συλλογή των φόρων οι προυχοντικές οικογένειες είδαν την ευκαιρία εκμετάλλευσης και πλουτισμού τους σε βάρος των κοινοτήτων υπό την επιρροή τους. Έτσι, αν και σταδιακά η δικαιοδοσία τους παραγκώνισε την εξουσία των τοπικών Οθωμανών αξιωματούχων, οι ίδιοι χαρακτηρίστηκαν όχι άδικα με μελανά χρώματα στην μετεπαναστατική ιστοριογραφία. Δεν πρέπει, βέβαια, να αμφισβητηθεί ο πατριωτισμός, η συμμετοχή και η συμβολή τους στον αγώνα της ανεξαρτησίας.

Στη διάρκεια του 18ου αι. οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου είχαν καταφέρει, μέσω της συνεργασίας τους με τους *αγιάνηδες* (εκπροσώπους των μουσουλμανικών

---

¹⁰³ Νίκος Ροτζώκος, «Παραστάσεις του ηγεμόνα-κηδεμόνα: το πολιτικό εγχείρημα του Υψηλάντη», *Δοκίμεις*, τχ 3 (Άνοιξη 1995), σελ. 100.

¹⁰⁴ Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π., σελ. 18.

¹⁰⁵ Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, σελ. 52.

κοινοτήτων) να δημιουργήσουν ένα σύστημα πελατειακών σχέσεων¹⁰⁶, το οποίο υποκατέστησε εν μέρει την οθωμανική διοίκηση¹⁰⁷. Η εξουσία των προυχόντων επικυρώθηκε –όπως είδαμε παραπάνω– με τη δυνατότητα διατήρησης ένοπλου σώματος σωματοφυλάκων, των *κάπων*, για την προσωπική τους προστασία. Η δύναμη των προκρίτων είχε φτάσει στο ανώτερο σημείο της, όταν, στις αρχές του 19ου αι., είχαν τη δύναμη να καθαιρούν εκλεγμένους εκπροσώπους αντίπαλων προυχοντικών οικογενειών μέσω αποστολής αντιπροσωπείας (*βεκίληδων*)¹⁰⁸ στην Κων/πολη, με κατασκευασμένες κατηγορίες. Θύμα τέτοιων ραδιουργιών υπήρξε το 1813 ο Σωτηράκης Λόντος και, λίγο αργότερα, ο Ιωάννης Δεληγιάννης, και οι δύο *μοραγιάνηδες*, δηλαδή ως εκπρόσωποι των χριστιανικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου στην έδρα του πασά¹⁰⁹. Η επιρροή των προκρίτων κορυφώθηκε στις αρχές του 19ου αι., σε σημείο που είχαν τη δυνατότητα να προκαλούν τιμωρίες και μεταθέσεις Οθωμανών αξιωματούχων από τον σουλτάνο¹¹⁰. Η δυνατότητα αυτού του είδους άμεσης επικοινωνίας με τις ανώτερες εξουσιαστικές δομές που υπερέβαιναν κατά πολύ τα τοπικιστικά πλαίσια αποτελεί απόδειξη για τις σχέσεις κοτζαμπάσηδων και Οθωμανών, καθώς και του προνομιακού καθεστώτος που οι πρώτοι απολάμβαναν προεπαναστατικά.

Η ύπαρξη ισχυρών οικογενειών χριστιανών προκρίτων, με διαφορετικά συμφέροντα, δημιούργησε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού στους κόλπους της οθωμανικής διοίκησης. Οι διαφορές τους δεν περιορίζονταν μόνο σε κατά τόπους διαμάχες, αλλά και σε επαρχίες μίας ευρύτερης περιοχής. Μόνο στην Πελοπόννησο στις αρχές του 19ου αι. υπήρχαν δύο *φατρίες/ τ. ταραφια*¹¹¹, το *Καρυταινομεσσηνιακό*, με επικεφαλής τον πανίσχυρο προύχοντα της Καρύταινας/Γορτυνίας Ιωάννη Παπαγιαννόπουλο

---

¹⁰⁶ Για τη δράση των προκρίτων προεπαναστατικά βλ. και Αλίκη Φακούρα, «Ο παλιός κόσμος του Μοριά, Τοπικά εξουσιαστικά μορφώματα στη β' οθωμανική κυριαρχία (1715-1821)», *Δοκίμες*, τχ. 17-18 (Φθινόπωρο 2013), σελ. 61-75· Νίκος Ροτζώκος, «*Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου*», διδακτορική διατριβή, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1996. Αθ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου*, ό. π.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 47-48.

¹⁰⁸ Ελένη Αγγελολομάτη - Τσουγκαράκη Ελένη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, ό. π., σελ. 114.

¹⁰⁹ J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, ό. π., τόμ. Α', σελ. 79-80.

¹¹⁰ Γ. Κορδάτου, «*Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*», ό. π., σελ. 77

¹¹¹ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέρα Τουρκοκρατία*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, σελ. 138. Ο ιστορικός John Petropoulos ορίζει την φατρία ως «μια ευρύτερη συμμαχία οικογενειών σε μία επαρχία (κοινωνικά ισότιμων στοιχείων), καθεμιά από τις οποίες είχε τις δικές της εξαρτημένες ομάδες ή πελατείες. Μπορούσε να τεθεί υπό την προστασία μιας οικογένειας που διέθετε ισχύ λόγω πλούτου, κύρους ή πρόσκαιρης κατοχής μιας σημαντικής δημόσιας σχέσης». Ο όρος θα μας φανεί χρήσιμο εργαλείο στην ανάλυση των εμφυλίων πολέμων των ετών 1823-1825· J. Petropoulos, ό. π., σελ. 76.

(Δεληγιάννη) και το «Αχαϊκό κόμμα», με επικεφαλής την οικογένεια Λόντου της Βοστίτσας (Αιγίου). Σ' αυτό το πεδίο πολιτικών διενέξεων βασικό ρόλο διαδραμάτισε και η Μάνη με τις στρατιωτικές οικογένειες. Στην Μάνη η συμμαχία ανάμεσα στην οικογένεια Μαυρομιχάλη και την οικογένεια Μπενάκη της Μεσσηνίας οδήγησε στον σχηματισμό ενός κραταιού οικονομικού και στρατιωτικού συνασπισμού ο οποίος, υπό την πατριαρχική καθοδήγηση του Πέτρου Μαυρομιχάλη, διατήρησε το κύρος του, παρά την κατάργηση του θεσμού των μπέηδων, ως και το ξέσπασμα των εμφυλίων συγκρούσεων το 1823¹¹². Οι τοπικιστικοί ανταγωνισμοί συνθέτουν το τοπίο των σχέσεων με τους Οθωμανούς καθώς οι οθωμανικές αρχές αξιοποιούνται ως συνεργάτες στην εξόντωση των αντιπάλων και από τις δύο πλευρές. Παρουσιάζουν έτσι μία κοινότητα για την προεπαναστατική κοινωνία ωφελμιστική προσέγγιση χριστιανών και Οθωμανών με σκοπό την ατομική και οικογενειακή εδραίωση και την εξασφάλιση των αξιώσεων στον τόπο-πατρίδα. Η αφοσίωση σε έναν τέτοιο σκοπό απασχολούσε πόρους που καμία πλευρά δεν διατίθετο να διαθέσει ώστε να μην αποδυναμωθεί κοινωνικά, οικονομικά και στρατιωτικά.

Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης κορυφώθηκε η διάσταση ανάμεσα στους προεστούς του Μοριά και των προκρίτων των «ναυτικών» νήσων του Αιγαίου. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ο θεσμός των κοτζαμπάσηδων, παρότι παρέμεινε κραταιός, εντούτοις επισκιάζόταν συνεχώς από την πολιτική αξίωση των ισχυρών αρματολικών οικογενειών, οι οποίες αποτέλεσαν ένα εναλλακτικό πεδίο συγκρούσεων με τους εκπροσώπους της τοπικής διοίκησης. Ο προσεταιρισμός ισχυρών αρματολών από πλευράς προκρίτων και *vice versa* αποτέλεσε κατεξοχήν αμυντικό μηχανισμό σε περιόδους διώξεων από τις οθωμανικές αρχές, οπότε έπαυε προσωρινά το καθεστώς προστασίας των τοπαρχών.

Κατά την αφήγηση της τύχης των αιχμαλώτων μετά την άλωση της Τρίπολης, διοικητικού κέντρου της Πελοποννήσου την περίοδο της δεύτερης Τουρκοκρατίας, η πλειοψηφία των απομνημονευμάτων περιέχει αναφορές στις ακρότητες ενάντια στους Οθωμανούς αιχμαλώτους και αμάχους ως «αντίποινα» για όσα δεινά είχαν υποστεί οι χριστιανοί κατά την προεπαναστατική περίοδο. Ακρότητες οι οποίες σε κάποιες περιπτώσεις διατάχθηκαν από τα «πριγκιπόπουλα» της επαρχίας, τους πρόκριτους. Επιπλέον, οι αντεκδικήσεις σε βάρος των αμάχων Οθωμανών παρουσιάζονται ως

---

¹¹² J. Petropoulos, στο *ίδιο*, σελ. 85-86.

αναπόφευκτες και μέρος του αγώνα της ανεξαρτησίας, ενώ σε διάφορες περιπτώσεις είτε αποσιωπούνται είτε παρουσιάζονται με καθαρά κυνικό ύφος, ως πράξεις αναγκαίες για την εδραίωση του Αγώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαταγή του Κανέλλου Δεληγιάννη για εκτέλεση τριακοσίων Οθωμανών αιχμαλώτων από χωριά της Γορτυνίας και η πυρπόληση του τζαμιού των Λαγκαδίων¹¹³.

Πώς όμως σχετίζεται η εικόνα των Οθωμανών και του προεπαναστατικού «καλού καιρού» για τους κοτζαμπάσηδες με το άκρατο μίσος κατά τη διάρκεια της επανάστασης εναντίον του «Άλλου»; Σύμφωνα με τον Πέτρο Πιζάνια, με το ξέσπασμα της Επανάστασης «η τοπική κοινωνική ισχύς των προεστών και των ιεραρχών, συγκροτημένη και αναπαραγόμενη επί αιώνες, άρχισε σε μόλις τρεις μήνες να σχετικοποιείται, πρώτα από τους ίδιους στο όνομα των αναγκών του επαναστατικού πολέμου»¹¹⁴. Στο δίλλημα για την συμμετοχή στο υπό οικοδόμηση έθνος ή στην αποξένωση οι πρόκριτοι διείδαν μια ευκαιρία να αποτινάξουν τον ζυγό από τους εναπομείναντες αξιωματούχους της Πύλης που διατηρούσαν ψήγματα εκτελεστικής εξουσίας, με κύριο στόχο τον καθολικό έλεγχο της. Με κίνδυνο να χάσουν το παλαιότεν αποκτηθέν κύρος και τις περιουσίες τους οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου ριψοκινδύνευσαν τη συμμετοχή στον Αγώνα, με προφανή στόχο την διαμόρφωση ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης για τους ίδιους και τους οικείους τους.

Με την έναρξη της Επανάστασης παρατηρείται μια απότομη τομή στην πρότερη παρουσίαση των Οθωμανών ως «τιμωρών του εγκλήματος» και «δίκαιων» τοποτηρητών εναντίον των κλεφτών, πλην άδικων εναντίον των συνεργατιδών οικογενειών των προκρίτων. Η εικόνα αυτή, εξάλλου, αυτοαναιρείται από τον Κανέλλο Δεληγιάννη ήδη από την προεπαναστατική περιγραφή των ανταγωνισμών στις σχέσεις εξουσίας των τοπικών ελίτ και στον ρόλο που διαδραμάτισαν οι ταγοί της οθωμανικής εξουσιαστικής δομής¹¹⁵. Δικαιολογείται όμως η μαρτυρική εκτέλεση χριστιανών ως λησταποδόχων στην Τρίπολη, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των τοπικιστικών παραγόντων της Πελοποννήσου¹¹⁶.

Η διττή αυτή πρόσληψη της εικόνας των Οθωμανών έχει την αφετηρία της σε δύο διαφορετικούς χρόνους. Ο ένας χρόνος συνδέεται με την προεπαναστατική

¹¹³ Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, ό. π., τόμ. 1ος, σσ. 168-170.

¹¹⁴ Π. Πιζάνιας, *Η ελληνική επανάσταση 1821-1830*, σελ. 40.

¹¹⁵ Δεληγιάννη, τόμ. Α', σσ. 70-79.

¹¹⁶ Στο ίδιο, τόμ. Α', σελ. 43.

πραγματικότητα και ο άλλος αφορά στη μετεπαναστατική θέση των παλαιών ελίτ. Ο πρώτος χρόνος συνδέεται με την προνομιακή θέση που είχαν κατακτήσει οι πρόκριτοι στην Πελοπόννησο. Ο δεύτερος αποτελεί «το κύκνειο άσμα», τον μετεπαναστατικό, θα λέγαμε, απόηχο των επιβιώσεων της προεπαναστατικής εποχής στο εθνικιστικό παρόν συγγραφής των απομνημονευμάτων. Κατά συνέπεια, η πρόσληψη της εικόνας των Οθωμανών από πλευράς προκρίτων δεν ήταν προϊόν αντίφασης, αλλά μεταστροφής στην αντίληψη, λόγω των ραγδαίων αλλαγών που προξένησε η λαϊκή πίεση για πολιτειακή μεταβολή στο ξέσπασμα της Επανάστασης. Η μνεία του Δεληγιάννη και του Παπατσώνη στον προεπαναστατικό «καλό καιρό» συντελέστηκε υπό την πίεση της μετεπαναστατικής κοινωνίας, όταν κυριάρχησαν στο δημόσιο διάλογο ο εθνικισμός και η αλυτρωτική ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας.

3. Πλοιοκτήτες, έμποροι, ναυτικοί

Στην εθνική υπόθεση της απελευθέρωσης συνέδραμε το ελληνικό ναυτικό της εποχής. Η ιστορία του είναι συνδεδεμένη κυρίως με τα τρία σημαντικότερα νησιά του Αιγαίου, Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρρά. Αξιόλογη ναυτική δραστηριότητα είχαν αναπτύξει και η Κάσος, το Γαλαξίδι και η Μύκονος¹¹⁷, ενώ πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα και τα Ιωάννινα είχαν μετατραπεί σε σημαντικούς εμπορικούς κόμβους.

Η ενασχόληση με το εμπόριο έδωσε από τα τέλη του 17ου αιώνα σταδιακά σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την δυνατότητα να απαλλαγούν από τη βαριά φορολογία, η οποία ήταν συνδεδεμένη με την καλλιέργεια της γης, μέσω της εναλλακτικής αυτής πηγής εισοδήματος. Η εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής για ίδιον όφελος των μεγαλογαιοκτημόνων της περιφέρειας οδήγησε σε συσσώρευση κεφαλαίων, αποδυνάμωση του οικονομικού και διοικητικού ελέγχου της Πύλης με τη δημιουργία ζωνών επιρροής και τη σύνδεση με την καπιταλιστική διεθνή αγορά¹¹⁸. Οι έμποροι δεν αποτέλεσαν ομάδα με σαφή κοινωνικά όρια, καθώς η ενασχόληση με το εμπόριο δεν περιοριζόταν μόνο σε όσους απασχολήθηκαν αποκλειστικά σε αυτό. Η ενίσχυση επαγγελματιών σε επιμέρους τομείς της ελληνικής ναυτιλίας οδήγησε τις κοινότητες των νησιωτικών περιοχών να οργανώσουν την

---

¹¹⁷ Γ. Κορδάτος, *ό. π.*, σελ. 81.

¹¹⁸ 1821, *Η Επανάσταση και οι απαρχές του ελληνικού αστικού κράτους*, Τμήμα της Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ (επιμ.), *ό. π.*, σελ. 65.

κοινωνία τους βάσει της ιεραρχίας των επαγγελματιών της ναυτιλίας. Οι πλοιοκτήτες και οι μεγαλέμποροι αποτέλεσαν την κορυφή της νησιωτικής κοινωνικής πυραμίδας, ακολουθούσαν οι πλοίαρχοι με τους ναύτες να αποτελούν την βάση της¹¹⁹. Η ίδια η φύση του εμπορίου, όπου το υψηλό ρίσκο ισοδυναμούσε με υψηλότερες αποδόσεις, αποτέλεσε μηχανισμό κοινωνικής κινητικότητας και έδωσε τη δυνατότητα στα φτωχότερα στρώματα που στελέχωναν τα ελληνικά πλοία να αναδυθούν σταδιακά ως νέες ισχυρές οικογένειες με πλούτο και αξιώσεις στην νομή της πολιτικής εξουσίας. Δύο παραδείγματα προυχοντικών οικογενειών που κατάφεραν να εδραιώσουν τη θέση τους μέσω της απόκτησης γης με κεφάλαια αποκτημένα από τις εμπορικές δραστηριότητες, προεπαναστατικά, ήταν οι Ζαΐμηδες και οι Λονταίοι¹²⁰.

Τον 17^ο αιώνα η έλλειψη εσωτερικών αγορών ικανών να απορροφήσουν την ολοένα αυξανόμενη εμπορευματική παραγωγή των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδήγησε σε άνοιγμα των εξαγωγικών προϊόντων προς κέντρα ανταλλακτικού εμπορίου του εξωτερικού, ιδιαιτέρως της Ευρώπης. Η ύπαρξη ενός εμπορικού δικτύου στις ελληνικές παρειακές παρείχε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ενίσχυση της αστικής τάξης των εμπόρων¹²¹. Η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) και του Ιασίου (1791) σηματοδότησαν το οριστικό τέλος της κλειστού τύπου οικονομίας και έδωσαν νέα ώθηση στο εμπόριο με την δυνατότητα ασφαλούς πλεύσης σε όλους τους θαλάσσιους δρόμους της αυτοκρατορίας¹²². Τον αποκλεισμό της επαναστατημένης Γαλλίας ως το 1815 εκμεταλλεύτηκαν κυρίως νησιώτες εφοπλιστές, οι οποίοι μέσω του λαθραίου διαμετακομιστικού εμπορίου σιτηρών και άλλων προϊόντων αποκόμισαν μεγάλο οικονομικό όφελος. Η δράση πειρατών ειδικά στο Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα ανάγκασε τον σουλτάνο να παραχωρήσει δικαίωμα οπλοφορίας στα πληρώματα των εμπορικών πλοίων, σε μία προσπάθεια απόκρουσής των¹²³. Η αποκτημένη εμπειρία σε συμπλοκές στη θάλασσα τους κατέστησε απαραίτητους για την απόκρουση του οθωμανικού στόλου στα χρόνια της Επανάστασης. Η απόδοση του επαναστατικού κινήματος κυρίως στην κοινωνική ομάδα των εμπόρων έχει αποκρυσταλλωθεί από τα πορίσματα της

---

¹¹⁹ Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, εκδ. ΜΙΕΤ., Αθήνα 2006, σελ. 99.

¹²⁰ J. Petropoulos, *ό. π.*, σσ. 81-83.

¹²¹ Σπ. Ασδραχάς, «*Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αιώνες*», *ό. π.*, σσ. 81-82.

¹²² Ν. Διαμαντούρος *Οι απαρχές*, *ό. π.*, σελ. 98.

¹²³ Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, *ό. π.*, σσ. 83-85.

σύγχρονης ιστοριογραφίας ως λανθασμένη, καθώς στην Φιλική Εταιρεία αρχικά συμμετείχαν τα στοιχεία εκείνα τα οποία μάλλον δεν πετύχαιναν την καταξίωση στο εμπόριο των παροικιών της Διασποράς, οι παρείσακτοι και οι διωκόμενοι από τις οθωμανικές αρχές.

Η συνδρομή των εμπορικών κύκλων σε διάφορες πόλεις με έντονη ελληνική παρουσία επικυρώθηκε προεπαναστατικά μέσω της χρηματοδότησης και της σύστασης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, σχολείων και σχολών, με σκοπό τη διάδοση της ελληνικής παιδείας, η ζήτηση της οποίας σταδιακά αυξανόταν. Οι εμπορικοί κύκλοι της Διασποράς αποτέλεσαν την υποδομή που συνέδραμε στην εξάπλωση των ιδεών της επαναστατημένης Γαλλίας, στην διαμόρφωση των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού και στην διάδοσή του στις πιο πρόσφορες περιοχές της αυτοκρατορίας¹²⁴. Η ήττα της ναπολεόντειας Γαλλίας και η εδραίωση του βρετανικού στόλου ως ρυθμιστή του εμπορίου στις θάλασσες της οθωμανικής επικράτειας οδήγησε το εμπόριο των νησιών του Αιγαίου σε φάση παρακμής, μετά το 1815, η οποία αποτέλεσε οικονομικό παράγοντα που κυοφόρησε αιτήματα κοινωνικών αλλαγών και συνέβαλλε στην συμμετοχή των νησιών του Αιγαίου στην επανάσταση¹²⁵.

Η ανάλυση της πρόσληψης της εικόνας των Οθωμανών από τους συντελεστές του εμπορικού κόσμου προσκρούει σε πολλαπλά εμπόδια. Η έλλειψη ποσοτικών πληροφοριών για τον κόσμο του εμπορίου συλλήβδην ωθεί τους ερευνητές σε ανασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την προδιάθεση των προυχοντικών οικογενειών και των εργατών στους εμπορικούς στόλους. Σε αντίθεση με την Πελοπόννησο, όπου η λαϊκή πίεση οδήγησε τους προκρίτους σε ανάληψη ενεργότερου ρόλου στην επανάσταση, οι προύχοντες των νησιών συγκρούστηκαν με τους ναυτεργάτες με σκοπό την πρωτοκαθεδρία στις αποφάσεις σχετικά με την συμμετοχή στην Επανάσταση, κάτι που προδίδει και τις πεποιθήσεις τους. Οι υποθέσεις ποικίλλουν· ο φόβος του ζυγού, η οικονομική ανασφάλεια και η ολοένα αυξανόμενη ανεργία στον κλάδο αποτέλεσαν μερικούς από τους παράγοντες που έπρεπε να ληφθούν υπόψη στην απόφαση για συμμετοχή ή όχι στον ένοπλο αγώνα.

---

¹²⁴ Σωτήρης Ριζάς, «Ο ελληνικός εθνικισμός, τάσεις και μεταβολές», στο «Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο», *Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, επιμ. Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, σελ. 207

¹²⁵ Ελένη Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη Ελένη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα, ό. π.*, σελ. 221.

Τα απομνημονεύματα των αγωνιστών παρουσιάζουν τους Οθωμανούς Τούρκους ως ένα μεγάλο «εμπόδιο» στην οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων, μέσω της συσσώρευσης κεφαλαίων, τα οποία οι έμποροι μπορούσαν να τα αξιοποιήσουν σε νέες επενδύσεις με στόχο την μεγιστοποίηση των κερδών. Η οθωμανική διοικητική μηχανή περιοριζόταν στην είσπραξη παχυλών φόρων από τις επικερδείς συναλλαγές, γεγονός που σίγουρα προκαλούσε δυσαρέσκεια σε όλους τους εμπλεκόμενους που επωμίζονταν το βάρος του ρίσκου του εμπορίου¹²⁶.

4. Κλήρος

Η συσχέτιση του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με την σουλτανική Αρχή και η θέση της θρησκείας στις αντιλήψεις του λαού αποτελεί κομβικό σημείο για την κατανόηση της ανάδυσης του εθνικιστικού φαινομένου προεπαναστατικά. Αμέσως μετά την κατάκτηση στο Οικουμενικό Πατριαρχείο παραχωρήθηκαν σημαντικά προνόμια, που αναβάθμισαν τον θεσμικό ρόλο του στην κοινωνία των κατακτημένων Ορθοδόξων, μέσα στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹²⁷. Η κοινωνική οργάνωση της αυτοκρατορίας σε μιλλέτ, με βάση το θρήσκευμα αποτελεί σίγουρη απόδειξη για τη σημασία του ρόλου της θρησκείας στην οθωμανική κοινωνία. Αναμφισβήτητα, η θρησκεία αποτέλεσε ένα από τους πυλώνες στους οποίους βασίστηκε η ενίσχυση του εθνικισμού στην προεπαναστατική περίοδο καθώς αποτέλεσε το συμβολικό θεμέλιο στην διαδικασία καθορισμού της προεθνικής ταυτότητας του λαού.

Αμέσως μετά την κατάκτηση, και με την βενετική απειλή στον ορίζοντα, παραχωρήθηκαν στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως προνόμια που επικυρώθηκαν από τους μεταγενέστερους σουλτάνους με ειδικά διατάγματα. Η διάθεση σύνδεσης της σουλτανικής αρχής με την ορθοδοξία στηρίχθηκε στο μίσος των ελληνικών πληθυσμών εναντίον των Δυτικών, χρησιμοποιώντας αυτό ως μία ασπίδα εναντίον της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ως θεσμό γύρω από τον οποίο θα συσπειρώνονταν οι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, *«κατά το καθιερωθέν νέον καθεστώς εις την σκλαβωθείσαν Βαλκανικήν, ο Πατριάρχης*

---

¹²⁶ Βλ. γι' αυτή τη διάσταση των πληροφοριών των απομνημονευμάτων, Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Η βίωση και η καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης, Κύκλος Σεμιναρίων* (εκδοτική φροντίδα Ευτυχία Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2007.

¹²⁷ Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ιστορία τῆς Ὄθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῆς ἡμέρας (1281-1894)*, Ἐκδότης Αναστάσιος Δ. Φέξης, Αθήνα 1894, σσ. 250-261.

ήτο ο ανώτατος άρχων των ραγιάδων, ο απόλυτος ρυθμιστής των εκκλησιαστικών και θρησκευτικών ζητημάτων, με δικαιώματα μάλιστα δικαστικά εις περιπτώσεις αφορώσας το ιδιωτικόν δίκαιον»¹²⁸.

Εκτός από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, τα μοναστήρια αναδείχτηκαν σε ιδιότυπες τοπικές ελίτ. Ο χαρακτηρισμός τους αυτός απορρέει από την ικανότητα διαπραγματεύσεως της φορολόγησής τους και την εξαίρεση από έκτακτους φόρους. Τα μοναστήρια αποτέλεσαν προπύργια στον πόλεμο των Οθωμανών με τους Δυτικούς. Η κεντρική εξουσία προσδοκούσε πως τα μοναστήρια θα αναδεικνύονταν σε όργανα ελέγχου και καταπίεσης της εξεγερτικής διάθεσης των χριστιανών σε περιόδους πολέμου¹²⁹. Τα ίδια όμως αποτέλεσαν τα καταφύγια των κατατρεγμένων παρανόμων, με την συνθήκη της απειλής πάντα υπό εξέταση.

Λόγω της απουσίας εθνικού κράτους προεπαναστατικά, η εθνοτική ταυτότητα εξαρτήθηκε πλήρως από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Στην επίδραση της θρησκείας προεπαναστατικά διακρίνονται δύο τάσεις αντίρροπες, με βυζαντινές καταβολές: η λόγια και η λαϊκή. Το κύριο πεδίο σύγκρουσής τους ήταν η κατεύθυνση της προσφερόμενης παιδείας και ο ακριβής καθορισμός της διδασκόμενης γλώσσας. Τα ελληνικά υπήρξαν ένας από τους πιο βασικούς συντελεστές διαμόρφωσης και διατήρησης της προεθνικής συλλογικής ταυτότητας, εξαρτημένα όμως από την εκκλησιαστική παράδοση. Η Οκτώηχος και το Ψαλτήρι αποτελούσαν τα βασικότερα αναγνώσματα της προσφερόμενης εκπαίδευσης, συνοδευόμενα από τις αρχές περίπου του 18ου αι. από κοσμικά κείμενα ιστορίας, γεωγραφίας, αριθμητικής, άλγεβρας κλπ¹³⁰.

Η ανάδυση όμως της ελληνικής αστικής τάξης και η εμφάνιση του κινήματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού έθεσε υπό αμφισβήτηση τον ηγετικό ρόλο της Εκκλησίας στην διαμόρφωση συλλογικής συνείδησης των Ορθοδόξων, με σκοπό την ενίσχυση του εκκολαπτόμενου ελληνικού εθνικισμού. Το Πατριαρχείο περιόρισε την αντιδυτική πολιτική του σε αποστολές εγκυκλίων, καταδίκες επαναστατών και

¹²⁸ Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία*, ό. π., σελ. 67.

¹²⁹ Φωκίων Κοτσαγεώργης, «Τα μοναστήρια ως οθωμανικές τοπικές ελίτ», στο *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική: Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (επιμ. Ηλίας Κολοβός), εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σσ. 169-171.

¹³⁰ Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, «Η συγκρότηση εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα», στο *1821 Η γέννηση ενός έθνους κράτους*, εκδ. Σκάϊ, Αθήνα 2010, τόμ. Β', σελ. 80.

απόρριψη της ιδέας επαναστατικών κινήματων πριν από την εξέγερση του 1821. Η Υψηλή Πύλη διατηρούσε τον απόλυτο έλεγχο στα υψηλότερα κλιμάκια του κλήρου μέσω της βίαιης επιβολής, περιορίζοντας τις δυνατότητες αντίδρασης¹³¹.

Το σκληρότερο μέτρο εναντίον του χριστιανικού μιλλέτ αποτέλεσε ο φόρος «αίματος» ή παιδομάζωμα. Η μέσω ειδικών φερμανίων δια της βίας αρπαγή νεαρών ηλικιακά παιδιών με σκοπό τη στελέχωση των υπηρεσιών της οθωμανικής διοίκησης είχε ξεκινήσει ήδη από το 1395 και χρησιμοποιήθηκε ως τις αρχές του 18ου αιώνα. Οι αναγκαστικοί εξισλαμισμοί των παιδιών που αρπάζονταν με το παιδομάζωμα αποτέλεσαν μέσο ενίσχυσης της οθωμανικής διοίκησης και του στρατού ειδικά σε περιοχές οι οποίες διεκδικούνταν από τις δυνάμεις της Δύσης¹³².

Στην μετεπαναστατική ιστοριογραφία την ιστορία του Αγώνα περιβάλλουν εσχατολογικές αντιλήψεις τόσο για τους υπόδουλους όσο και για τους «δυνάστες». Η θέαση της κατάκτησης ως τιμωρίας των χριστιανών και νομιμοποιητική πηγή για την σουλτανική εξουσία, το «πλήρωμα του χρόνου», σχετικά με την ιδανική χρονική συνθήκη της επανάστασης, που μεταχειρίστηκαν οι Φιλικοί και η θεόθεν τιμωρία των Οθωμανών για τις αδικίες σε βάρος των χριστιανών ραγιαδών αποτελούν αντιλήψεις που διαδόθηκαν πριν από την έκρηξη της Επανάστασης και στα πρώτα χρόνια της και αποδόθηκαν εξίσου σε χριστιανούς και Οθωμανούς. Οι παραπάνω αντιλήψεις ήταν μέρος μιας μακράς θρησκευτικής παράδοσης που διατηρούνταν και διαιωνιζόταν από τον λαό και υποστηριζόταν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Η επιθετική επέκταση των Γάλλων οδήγησε την Ορθόδοξη Εκκλησία σε ρήξη με τις «εισαγόμενες ιδέες» δυτικές ιδεολογίες υπό το φόβο της εξάπλωσης της αθεΐας στο ορθόδοξο ποίμνιο με σκοπό την αποσόβηση του κινδύνου της εξέγερσης¹³³. Ως θεματοφύλακας των λαϊκών παραδόσεων το Πατριαρχείο καταδίκασε, με εγκυκλίους κ.λπ. τις νεωτερικές ιδέες και τον αντικληρικαλισμό της επαναστατημένης Γαλλίας. Η

---

¹³¹ Ελένη Αγγελομάτη Τσουγκαράκη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, ό. π., σελ. 80.

¹³² Βλ., κυρίως, για το παιδομάζωμα Βασιλική Παπούλια, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010 (α' έκδοση στα γερμανικά Μόναχο 1963). και Αναστάσιος Αθ. Γούναρης, *Ιστορία του Παιδομαζώματος κατά της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 2010, σελ. 39.

¹³³ Ελένη Τσουγκαράκη Αγγελομάτη, *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, ό. π., σσ. 80-81 και πιο πρόσφατα Δημήτρης Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, *passim* για τη διάχυση των ιδεών του Γαλλικού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης στα Επτάνησα και την αντίδραση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

αντίδραση αυτή της Ορθόδοξης Εκκλησίας εναντίον των Δυτικών είχε τις ρίζες της στο Σχίσμα του 1054 και στην κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, το 1204, τραυματικά γεγονότα που διέρρηξαν τις σχέσεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών και οδήγησαν το Πατριαρχείο σε έναν διαρκή θεολογικό-ιδεολογικό πόλεμο εναντίον των δογμάτων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

Αν και έχει αποδειχτεί, με σίγουρα ιστορικά τεκμήρια, η προεπαναστατική ιδεολογική σύγκλιση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την αντιδυτική πολιτική των εκάστοτε σουλτάνων, εντούτοις η δράση της Φιλικής Εταιρείας κατόρθωσε να απεγκλωβίσει μερίδα των κατώτερων κληρικών, αλλά και αρκετών ανώτερων, από τον *ραγιαδισμό* και να τους μυήσει στην ιδεολογία της εξέγερσης με στόχο την «διάσωση» του έθνους. Η επίσημη θέση του Πατριαρχείου σχετικά με τον κατακτητή και τη θέση του υπόδουλου ορθόδοξου ραγιά στο οθωμανικό κράτος διαβρώθηκε, σταδιακά, με το ξέσπασμα του Αγώνα. Η δυναμική των νέων επαναστατικών ιδεών δεν άφησε ασυγκίνητο το ιερατείο. Έτσι, πληθώρα εκπροσώπων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ειδικά στις κατώτερες βαθμίδες, συμμετείχαν ένθερμα στην Επανάσταση, παρέχοντας πνευματική υποστήριξη καθώς και συμμετέχοντας προσωπικά στον ένοπλο αγώνα. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Παπαφλέσσας, ο οποίος έχασε τη ζωή του στη σύγκρουση στο Μανιάκι εναντίον των δυνάμεων των του Ιμπραήμ πασά. Για την αλλαγή της στάσης των κληρικών απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή έπαιξε σημαντικό ρόλο η μύηση πολλών κληρικών στη Φιλική Εταιρεία¹³⁴ και οι ακρότητες των Οθωμανών σε βάρος του χριστιανικού λαού στο άκουσμα της είδησης της Επανάστασης, με κορυφαίο γεγονός τον απαγχονισμό του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄ και την θανάτωση πλήθους επισκόπων εξαιτίας του ισλαμικού φανατισμού στα αντιχριστιανικά πογκρόμ της Κωνσταντινούπολης.

5. Η ελληνική πολιτική ελίτ: Φαναριώτες

Η τελευταία προς εξέταση κοινωνική ομάδα που συνδέθηκε στενά με την οθωμανική διοίκηση ήταν οι Φαναριώτες. Από τις αρχές του 17ου αιώνα οι μορφωμένοι και γλωσσομαθείς Έλληνες της περιοχής του Φαναρίου ανέλαβαν, σταδιακά, καθήκοντα διερμηνέων (*δραγουμάνων*) για λογαριασμό της Πύλης, καθώς ο οθωμανικός νόμος

---

¹³⁴ Από τα γνωστά μέλη της Φιλικής Εταιρείας οι κληρικοί κάθε βαθμού αντιπροσώπευαν το 9,5%. βλ. Γεώργιος Φράγκος, *Φιλική Εταιρεία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα 1975, σσ. 424-432 (βλ. σ. 432).

απαγόρευε στους Οθωμανούς την εκμάθηση ξένων γλωσσών¹³⁵. Ο Παναγιώτης Νικούσιος Μαμωνάς αποτέλεσε τον πρώτο υπουργό Εξωτερικών καθιερώνοντας έτσι μια θέση στην οθωμανική διοίκηση την οποία καταλάμβαναν έκτοτε Έλληνες με εξαιρετικές σπουδές. Στη θέση αυτή τον διαδέχτηκε ο γραμματέας του Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο οποίος κατηγορήθηκε από τον Αθανάσιο Κομνηνό Υψηλάντη για δουλοπρέπεια¹³⁶. Η σύγκρουση παγιώθηκε με την διεκδίκηση της θέσης του ηγεμόνα (*οσποδάρου*) της Μολδαβίας από το 1716 και της Βλαχίας από το 1711, του δραγουμάνου του στόλου και του δραγουμάνου της Πύλης. Οι τρεις περίοπτες θέσεις στην οθωμανική διοικητική μηχανή δημιούργησαν πεδίο ανταγωνισμών μεταξύ ισχυρών ελληνικών οικογενειών με πλούτο και επιρροή, οι γόνοι των οποίων κατάφεραν να διατηρήσουν τα αξιώματά τους με τρόπο κληρονομικό, σε κάποιες περιπτώσεις. Οι Φαναριώτες, χάρη στη υψηλή θέση τους στην οθωμανική διοίκηση, ήρθαν σε επαφή με τον δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό, αποκτώντας ανάλογες έξεις στη συμπεριφορά και την ενδυμασία, και έγιναν φορείς και εκφραστές της ανάγκης εκσυγχρονισμού του οθωμανικού κράτους¹³⁷. Λόγω της προνομιούχας θέσης τους στην οθωμανική διοίκηση, ήταν οι καταλληλότεροι για να κατανοήσουν και να αφομοιώσουν την διαδικασία αλλαγής που θα επέφερε η ραγδαία επέκταση των γαλλικών επαναστατικών ιδεών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι Φαναριώτες αντιμετωπίστηκαν με επαμφοτερίζοντα τρόπο από τους ιστοριογράφους του Αγώνα. Η σύνδεσή τους με την οθωμανική διοίκηση στα υψηλότερα κλιμάκιά της, οι ξενικοί τρόποι συμπεριφοράς, η δραστηριοποίηση στην οργάνωση του επαναστατικού κρατικού μορφώματος ενάντια στις επιταγές του τοπικισμού αλλά και η παράλληλη εμπλοκή τους σε ισχυρά τοπικά συμφέροντα, με σκοπό την ενίσχυση της επιρροής τους, τους κατέστησε συμμάχους ή ενάντιους των Ελλήνων, ανάλογα με την ιστορική πηγή. Η είσοδός τους στην επαναστατημένη Ελλάδα έγινε με αποκλειστικό σκοπό την ανάληψη πολιτικών καθηκόντων, τομέα στον οποίο είχαν διαπρέψει προεπαναστατικά. Οι δύο σημαντικότεροι εκπρόσωποι αυτής της κοινωνικής ομάδας στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης ήταν ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο Θεόδωρος Νέγρης. Θα μπορούσαμε να εντάξουμε σ' αυτή την ομάδα και τον Δημήτριο Υψηλάντη, ο οποίος εκπροσωπούσε τον αδερφό

---

¹³⁵ Σπύρος Αλεξίου, *21 ρωγμές στην επίσημη ιστορία για το 1821*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2021, σελ. 47.

¹³⁶ Στο ίδιο, σσ. 48-49.

¹³⁷ Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σελ. 58.

του Αλέξανδρο ως αρχηγό της Φιλικής Εταιρείας, άτομο με γνήσιο πατριωτισμό. Αντίθετα, οι άλλοι Φαναριώτες δεν εκπροσωπούσαν συνολικά την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκαν αλλά ήθελαν να ικανοποιήσουν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες. Οι συγκρούσεις μεταξύ τους προηγήθηκαν της Επανάστασης και έχουν τις αφετηρίες τους στην διεκδίκηση της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας¹³⁸.

Η θέση των Φαναριωτών στην οθωμανική διοίκηση, παρότι παρουσιάστηκε μετεπαναστατικά με αρνητικό πρόσημο, ως ένα είδος συνέργειας με τον «εχθρό» του έθνους, εντούτοις καθοριζόταν από το ίδιο πλαίσιο της επισφαλούς συμβίωσης με τους Οθωμανούς, που χαρακτήριζε κάθε άλλη κοινωνική ομάδα προεπαναστατικά. Η απόλυση ή αντικατάσταση ενός αξιωματούχου της Πύλης σπάνια δεν συνοδευόταν από τη θανάτωσή του, την εξορία του ή την επιβολή υψηλών χρηματικών προστίμων, δημιουργώντας έτσι ένα αίσθημα διαρκούς ανασφάλειας στις εύθραυστες σχέσεις αλληλεξάρτησης των Ελλήνων «αριστοκρατών» με τη σουλτανική εξουσία. Παρά την έλλειψη γραπτών ιστορικών πηγών από φαναριωτικής καταγωγής επαναστάτες, ένα γεγονός μας επιτρέπει να δικαιολογήσουμε τη μη τεκμηριωμένη αρνητική εικόνα των Φαναριωτών για τους Οθωμανούς. Ο Ιωάννης Καποδίστριας μας παρέχει στο υπόμνημα της παραίτησής του, που υπέβαλλε το 1826 στον τσάρο Νικόλαο Α΄, την πληροφορία πως με το ξέσπασμα της Επανάστασης στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και υπό τις ακρότητες του μουσουλμανικού όχλου στην Πόλη, ο εκεί πρεσβευτής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας Στρόγγανοφ φυγάδευσε οικογένειες Φαναριωτών ώστε να γλιτώσουν από την μήνη των Οθωμανών: «*Ο βαρώνος Στρόγγανοφ, συμφώνως προς τας οδηγίας, εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολιν και έφθασεν εις Οδησσόν με τους εναπομείναντας εκ των δυστυχών φαναριωτικών οικογενειών και με άλλους χριστιανούς ους κατόρθωσε να σώση από την αιμοδιπή βαρβαρότητα των Τούρκων*»¹³⁹. Πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ και την πολύ αρνητική εικόνα που είχε σχηματίσει για τους Οθωμανούς Τούρκους και ο μελλοντικός πρώτος Κυβερνήτης του ελληνικού κράτους, αν και ο ίδιος θα συμπεριφερθεί, όντας Κυβερνήτης, πολύ φιλόανθρωπα στους Τούρκους, κυρίως γυναίκες, που είχαν παραμείνει στην Ελλάδα,

---

¹³⁸ Βλ., σύντομα, γι' αυτά τα ζητήματα, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία: οργανωτική δομή, προϋποθέσεις της εθνικής Επανάστασης», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιστ. δ/ση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π., τ. 3^{ος}, σ. 9-32.*

¹³⁹ Μιχαήλ Λάσκαρης, *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα 1962, σελ. 144.

οι περισσότερες από τους οποίες είχαν βαπτισθεί χριστιανές και είχαν δημιουργήσει οικογένειες¹⁴⁰.

Η παραδοχή αυτή αποτελεί ασαφή ένδειξη για τις απόψεις των Φαναριωτών για τους Οθωμανούς, οι οποίες μοιάζουν να αναπτύσσονται σε παράλληλη ιστορική τροχιά με αυτές του κλήρου. Γεγονός αποτελεί, επίσης, η σχεδόν παντελής έλλειψη εκπροσώπηση αυτής της κοινωνικής ομάδας στις τάξεις του Αγώνα, η οποία καθιστά δυσερμήνευτη τη στάση των παλαιών αξιωματούχων απέναντι στους Οθωμανούς. Το ζήτημα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, καθώς τα απομνημονεύματα δεν παρέχουν αρκετές πληροφορίες γι' αυτό το ζήτημα. Όμως, παρά την αθρόα φυγή τους στο εξωτερικό με το ξέσπασμα της Επανάστασης, οι ισχυρότερες οικογένειες που είχαν συνδεθεί με την οθωμανική διοικητική μηχανή παρέμειναν στην Κωνσταντινούπολη, διατηρώντας τις θέσεις τους. Ο Φαναριώτης διπλωμάτης Ιωάννης Μαυρογένης εξέφρασε την δυσαρέσκεια της Πύλης για την παραχώρηση του Ζητούνιου (Λαμίας) στο ελληνικό βασίλειο με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου τον Αύγουστο του 1832, θέτοντας το ζήτημα της ειρηνικής συνύπαρξης και την αποφυγή συγκρούσεων α' αυτή την πόλη¹⁴¹. Σύμφωνα με την ιστορικό Κατερίνα Μυστακίδου, «οι Φαναριώτες δεν εγκατέλειψαν τα υψηλά αξιώματα με την κατάργηση του θεσμού των δραγουμάνων, ούτε με το ξέσπασμα του Αγώνα. Απλώς η δύναμή τους περιορίστηκε και μετά το Τανζιμάτ επαναπροσδιορίστηκε»¹⁴².

III. Παραδείγματα συνύπαρξης και ρήξης χριστιανών και Οθωμανών στα απομνημονεύματα της οθωμανικής περιόδου

Η παρουσίαση της συνύπαρξης του χριστιανικού και του μουσουλμανικού στοιχείου δίνεται από τους απομνημονευματογράφους σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά στην παράθεση απόψεων για ολόκληρα γεωγραφικά διαμερίσματα, περιοχές ή κοινότητες. Το δεύτερο αφορά κρίσεις και αποτιμήσεις της ζωής και της δράσης διαφόρων Οθωμανών αξιωματούχων αναφορικά με την συμπεριφορά τους απέναντι στο χριστιανικό μιλλέτ. Σε κάθε περίπτωση, οι υπό εξέταση παραστάσεις του «Άλλου» εξαρτώνται από το κοινωνικό υπόβαθρο, την προεπαναστατική, επαναστατική και

¹⁴⁰ Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Η', *Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του νεοελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 235.

¹⁴¹ Λεωνίδας Μοίρας, ό. π., σελ. 169.

¹⁴² Κατερίνα Μυστακίδη, *Ένδοξη δουλεία. Σχέσεις Φαναριωτών, Ελλήνων υπηκόων της Υψηλής Πύλης και Ελλαδιτών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2008, σελ. 118.

μετεπαναστατική δράση των αγωνιστών-συγγραφέων και τις σχέσεις τους με την οθωμανική εξουσία¹⁴³.

Με λίγες εξαιρέσεις, οι πρώτοι ιστοριογράφοι ή απομνημονευματογράφοι του Αγώνα αποφεύγουν την αναφορά σε όσες πόλεις ή περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απολάμβαναν προνομιακά καθεστώτα. Τέτοιες πόλεις-περιοχές προνομιακού καθεστώτος αποτελούσαν προεπαναστατικά οι Κυδωνιές, η Νάουσα, η Πάργα, η Βόνιτσα, η Πρέβεζα, ορισμένα χωριά του Πηλίου, τα Ζαγοροχώρια, Μάνη¹⁴⁴ κ. ά. Το προνομιακό καθεστώς αποδίδεται κυρίως σε αλλαγή κυρίαρχου από τους Οθωμανούς στους Βενετούς και αντίστροφα, στο ήδη καθιερωμένο status των περιοχών ως γεωστρατηγικών κόμβων και πόλεων με πολλαπλή εμπορική δραστηριότητα, όσο και στην αραιή παρουσία οθωμανικών δυνάμεων. Με την επανάκτηση ορισμένων περιοχών από τους Οθωμανούς επανέρχονταν οι συνθήκες διαβίωσης φόβου και οικονομικής αφαιμάξης των χριστιανών κατοίκων τους. Άλλες περιοχές, όπως η Χίος (το 1566), απολάμβαναν ειδικά προνόμια λόγω της αμαχητί παράδοσής τους στους Οθωμανούς. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης, ήταν η απαλλαγή του νησιού από το παιδομάζωμα, από τον δια της βίας εξισλαμισμό και τον φόρο της δεκάτης, ενώ επιτρεπόταν στους κατοίκους της να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και να συντηρούν τους χώρους λατρείας¹⁴⁵. Η πόλη των Κυδωνιών δεν είχε από την ίδρυσή της πολυμελή οθωμανική φρουρά, συγκεκριμένα με νόμο του 1773¹⁴⁶ επιτρεπόταν μόνο η παρουσία ενός αγά και ενός καδή. Παρά την έντονη δραστηριοποίηση των Φιλικών στην περιοχή, η Επανάσταση, εκ των πραγμάτων, ήταν αδύνατο να εδραιωθεί εκεί. Πριν από το αντιχριστιανικό πογκρόμ του 1821 ο

---

¹⁴³ Γιώργος Β. Νικολάου, «Εμείς και οι Άλλοι»: Η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του αγώνα της Ανεξαρτησίας (18ος- πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα), στο *Πρακτικά του Α Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο 1998)*, *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453- 1981* (επιμ. Αργυρίου Αστέριος, Δημάδης Α. Κωνσταντίνος, Λαζαρίδου Δανάη Αναστασία), τόμος Β', Αθήνα 1999, σελ. 424.

¹⁴⁴ Σπύρος Ασδραχάς κ. άλλ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αιώνες*, ό. π., σσ. 199-210.

¹⁴⁵ Ειδικότερα για το ζήτημα βλ. Ειρήνη Καραβόλου, *Συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο πριν από το 1822: η τύχη των αιχμαλώτων και η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως άλλων στις αφηγήσεις της καταστροφής και σε άλλες πηγές του 19ου αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2019, σσ. 142-144.

¹⁴⁶ Ειρήνη Π. Βεκρή, «Οι Κυδωνιές στην Ελληνική Επανάσταση του 1821», στο *Η συμμετοχή των Μικρασιατών στην Επανάσταση του 1821*, επιμ. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, εκδ. ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, Αθήνα 2021, σελ. 38.

οθωμανικός στρατός συγκεντρώθηκε αρχικά εκτός της πόλης¹⁴⁷, ενώ ο οθωμανικός όχλος προέβη σε ακρότητες εναντίον των χριστιανών κατοίκων της¹⁴⁸.

Σε κάποιες περιπτώσεις η συνύπαρξη είναι ειρηνική, αλλά αποσιωπούνται λεπτομέρειες, όπως στην αναφορά του Αμβρόσιου Φραντζή για την έκρηξη της Επανάστασης στον Μυστρά¹⁴⁹. Για την περίπτωση της Μονεμβασιάς, η εικόνα που δίνει ο Οικονόμου είναι αυτή της αρμονικής συμβίωσης: «*Οι εν Μονεμβασία Τούρκοι συνέζων ειρηνικώς και εν ισότητι κατά τα άλλα με τους χριστιανούς εις τον κοινωνικόν και τον ιδιωτικόν των βίον*»¹⁵⁰. Η ειρηνική συνύπαρξη χριστιανών και Οθωμανών αποδόθηκε σε παρακάτω σημείο της αφήγησης στο γεγονός πως η πλειονότητα των Οθωμανών της Μονεμβασιάς ήταν φτωχοί εξισλαμισμένοι χριστιανοί. Σε γενικές γραμμές, όμως, ο Οικονόμου παρουσιάζει με αρνητικό πρόσημο τους Οθωμανούς¹⁵¹. Ενδεικτικά, δίνει γι' αυτούς μία πολύ αρνητική εικόνα κατά την περιγραφή ακροτήτων εναντίων αμάχων. Σε ένα περιστατικό στην Βλαχοκερασιά Αρκαδίας το Πάσχα του πρώτου χρόνου της Επανάστασης αναφέρει: «*Οι Τούρκοι εφόνευσαν και τινάς γέροντας και παιδιά, ων τινάς και εις καιόμενους φούρνους έριψαν (ίσως καιόμενους διά τα αρνία του Πάσχα ή και προς εμπαιγμόν της εορτής επίτηδες ανάψαντες αυτούς οι Τούρκοι, ίνα αντί αμνού αυτοί οι Έλληνες οπιθώσιν)*»¹⁵².

Ένας άλλος αγωνιστής-απομνημονευματογράφος, ο Γιάννης Μακρυγιάννης, περιγράφει τους οικονομικούς μηχανισμούς που του επέτρεψαν να έχει μια οικονομική άνεση, χάρη στην πώληση σιτηρών σε μεγαλύτερες τιμές από το επιτρεπόμενο όριο. Η πληροφορία αυτή μας δίνει ένα πλαίσιο ανεκτικότητας των διαδικασιών κοινωνικής κινητικότητας σε ένα αυστηρά επιτηρούμενο καθεστώς, όπως αυτό της Άρτας προεπαναστατικά¹⁵³.

Αντιθέτως, σε άλλες περιοχές η οθωμανική διοίκηση ήταν σε τέτοιο βαθμό αυταρχική που η Επανάσταση εθεωρείτο ως η μόνη δυνατή λύση. Στην περίπτωση της Κρήτης οι αναφορές ορισμένων απομνημονευματογράφων συντείνουν στο ότι οι

---

¹⁴⁷ *Στρατηγού Ευστράτιου Πίσσα: Απομνημονεύματα 1821*, επιμ. Γιώργος Πύργαρης, σειρά *Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, εκδ. Historical Quest, Αθήνα 2017, σελ. 19-21.

¹⁴⁸ Οικονόμου, τόμ. 1, σελ. 126.

¹⁴⁹ Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή, ό. π.*, τόμ. Α', σελ. 374.

¹⁵⁰ Οικονόμου, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 118.

¹⁵¹ *Στο ίδιο*, τόμ. 1, σελ. 17. Πβ. Γ. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», *ό. π.*, σ. 304.

¹⁵² *Στο ίδιο*, τόμ. 1, σελ. 17.

¹⁵³ *Στο ίδιο*, τόμ. 1, σελ. 89.

¹⁵⁴ Μακρυγιάννης, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 152.

Οθωμανοί του νησιού επέδειξαν, ίσως, την σκληρότερη συμπεριφορά απέναντι στους αλλόδοξους. Ενδεικτικά, ο Οικονόμου γράφει: ότι οι Τούρκοι του νησιού ήταν «[...] οι πλέον των άλλων Τούρκων βάρβαροι, ακόλαστοι και αχαλίνωτοι [...]. Τα πρόσωπα μεταχειριζόμενοι βία εφόνευον, επλήγωνον, εράβδιζον ασπλάχνως άντινα τοις ήρχετο όρεξις [...] και τους ιερούς ναούς εβεβήλουν»¹⁵⁴. Ο Καλλίνικος Κριτοβουλίδης στα απομνημονεύματά του για τον Αγώνα στην Κρήτη καταφέρεται ενάντια στο ήθος των ντόπιων Οθωμανών: «Οι Αμπαδιώται ήσαν Τούρκοι ανδρείοι και γενναίοι, ως και οι Σελινιώται ήσαν όμως μάλλον αγριωτέρων ηθών, και όλως απολίτευτοι, δια τούτο και επαχθέστεροι εις τους τυραννόμενους [...]. Και αυτοί δε οι λοιποί Τούρκοι, θέλοντες να περιφρονήσωσι τινα των ομοφύλων των, ως λίαν σκαιόν και δυσειδή, Αμπαδιώτην αποκαλούσι»¹⁵⁵. Εδώ παρουσιάζονται οι σχέσεις του τοπικού δικτύου των κρητικών κοινοτήτων, καθώς και των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων με σαφήνεια. Για παράδειγμα, η ομάδα των καθ' ομολογίαν μουσουλμάνων Κιρίμαιων Τούρκων «ήσαν πραγματικώς Τούρκοι αγαθοί, εύποροι και πολυκτήμονες εν Αυλοποτάμω, παρέχοντες πάσαν δυνατήν υπεράσπισιν, πάντοτε προς τους καταπιεζομένους πρότερον Έλληνας»¹⁵⁶. Η ίδια η σύνθεση του μουσουλμανικού στοιχείου του νησιού, εξαιτίας των εξισλαμισμών δεν ήταν ενιαία, αλλά ανομοιογενής, ανάλογα με τον τόπο και την χρονική περίοδο. Η εικόνα που δίνει ο ίδιος είναι διττή. Αυτό φαίνεται ήδη από το Προοίμιο των απομνημονευμάτων του: «Δεν έγγραφα ταύτα, σκοπόν προθέμενος διά να κατηγορήσω τους Τούρκους της πατρίδος μου, αλλά την μεγάλην κακοήθειαν και την απανθρωπίαν των κακών εκ τούτων, την οποίαν και αυτοί οι φρόνιμοι των έψεγον πολλάκις και απεστρέφοντο»¹⁵⁷. Ο συγγραφέας εισάγει στο σημείο αυτό έναν ηθικοκεντρικό διαχωρισμό των Τούρκων σε «φρόνιμους» και «κακούς», βασισμένη στην ατομική ηθική τους και συμπεριφορά. Επιπλέον, η αποφυγή της γενίκευσης επιβεβαιώνει την κριτική διάθεση των πολλών απομνημονευματογράφων, καθώς και την αντικειμενικότητα με την οποία προσδίδονται οι ανάλογοι χαρακτηρισμοί στους Οθωμανούς Τούρκους.

¹⁵⁴ Οικονόμου, ό. π., τόμ. 1, σσ. 180-181.

¹⁵⁵ Καλλίνικος Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, επιμ. Ξένια Ζώη – Στρατής Μπουρνάζος, σειρά *Κείμενα Μνήμης*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2021, σελ. 29 (σημ. 2).

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 98 (σημ. ά).

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. ιζ'.

Η παρουσίαση των Τούρκων αποκλειστικά ως εχθρών αλλού επιβεβαιώνεται και αλλού διαβρώνεται από αφηγήσεις βιωμάτων στο επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων της καθημερινότητας, τόσο σε περιόδους ειρήνης, όσο και στην εμπόλεμη περίοδο. Σε ένα σημείο της αφήγησής του, το ίδιο επιχειρεί και ο Μακρυγιάννης. Αν και είναι πολέμιος των Τούρκων, ως στρατιωτικός, με την παρουσίαση των απόψεων ενός μπέη της Άρτας, σε συζήτηση με τοπικούς αξιωματούχους, φαίνεται πως καταργεί την εδραιωμένη μετεπαναστατική εικόνα για τους Οθωμανούς. Η άποψη αυτού του μπέη για τις αιτίες της Επανάστασης συνοψίζονται στο παρακάτω χωρίο: «-Πασάδες και μπέηδες θα χαθούμε. Θα χαθούμε! [...] Αδίκησαμε τον ραγιά και από πλούτη και από τιμή, και τον αφανίσαμε· και μαύρισαν τα μάτια του και μας σήκωσε ντουφέκι. Ο σουλτάνος το γομάρι δεν ξέρει τι του γίνεται· τον γελάνε εκείνοι οπού τον τριγυρίζουν. Και η αρχή είναι τούτη, οπού θα χαθή το βασίλειόν μας. [...] Νάχουν αυτήνοι δικαιοσύνη, να πάρει τέλος να ησυχάσουμε και εμείς οι Τούρκοι, ότι έγινε χαράμι από τον Θεόν το βασίλειόν μας, ότι φύγαμε από την δικαιοσύνη του»¹⁵⁸. Ο Οθωμανός αξιωματούχος εκφράζει τη δυσαρέσκειά του για τον τρόπο αντιμετώπισης του χριστιανικού πληθυσμού και ψέγει ηθικά και στη βάση του μουσουλμανικού προτύπου διαβίωσης τους συνεργάτες του. Ο ίδιος φαίνεται πως έκρυψε τον Μακρυγιάννη από τους Οθωμανούς δεσμώτες του και τον γλίτωσε από την φυλάκιση και τα βασανιστήρια. Έτσι ο αγωνιστής με τη σειρά του, εφαρμόζοντας την «ρουμελιώτικη μπέσα»¹⁵⁹ τον περιέθαλψε όταν αρρώστησε, ενώ τον αποκαλεί ευεργέτη του. Η εικόνα του συγκεκριμένου Οθωμανού ανατρέπει τις αφηγήσεις της θέασης των Οθωμανών ως «Άλλου», καθώς οι δύο άνδρες φαίνεται να μοιράζονται, έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα, τις ίδιες απόψεις, ενώ και οι δύο δικαιολογούν την Επανάσταση, ο μπέης ως θεϊκή μήνη, ο κλέφτης ως αναγκαία και παραχρήμα ρήξη, δικαιολογημένη από τον ζυγό, όχι πλέον ως κατασκεύασμα αλλά ως μία αντικειμενική συνθήκη.

Σε άλλο σημείο γίνεται αναφορά στον Αλή Τεπελενλή με πολύ βαριά λόγια: « [...] αν έβγαινε αυτός ο σκύλος [...]»¹⁶⁰. Η εικόνα αυτή για τον πασά των Ιωαννίνων φανερώνει τα αρνητικά συναισθήματα και τον φόβο των επαναστατών ενάντια στον άλλοτε κραταιό αξιωματούχο. Ο Μακρυγιάννης δεν ψέγει μόνο τον ενάντιο Οθωμανό

¹⁵⁸ Μακρυγιάννης, *ό. π.*, τόμ. 1, σσ. 161-162.

¹⁵⁹ Αναφορές στην αρβανίτικη μπέσα υπάρχουν και στα απομνημονεύματα του Νικόλαου Κασομούλη· βλ. Ν. Κασομούλης, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 119.

¹⁶⁰ Μακρυγιάννης, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 174.

αλλά προχωρά και σε καταγγελίες συμπεριφορών που διαταράσσουν την καθημερινή ειρηνική διαβίωση, όπως στην περίπτωση της λαφυραγωγίας της Άρτας από τους επαναστάτες που οπισθοχωρούν καθώς δεν μπορούν να κρατήσουν αυτή την πόλη: «Όταν μπήκαμε εις την Άρταν είμαστε τέσσερες χιλιάδες. Ύστερα, διά να γυμνώσωμεν τους δυστυχείς Αρτινούς, γενήκαμεν περίτου από δέκα. [...] Και γυμνώσαμεν όλους τους καημένους και τους αφήσαμεν δυστυχείς. [...] Και χάθηκαν αυτήνοι όλοι οπού τάχαν, οι καημένοι, από την ταλαιπωρίαν». Στη συνέχεια παρουσιάζει την κατάσταση με την οποία βρέθηκε αντιμέτωπος ένας Αρβανίτης απεσταλμένος του Αλή πασά: «Πηγαίνοντας εκεί, ήυρε τις Τούρκισσες βαφτισμένες, τους ντόπιους Τούρκους σκοτωμένους, τα τζαμιά τους γκρεμισμένα και κατακοπρισμένα»¹⁶¹. Η περιγραφή του Μακρυγιάννη παρουσιάζει στον αναγνώστη την πλήρη εικόνα της σύγκρουσης του '21, καθώς οι ακρότητες αποδίδονται και στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Παρόμοια είναι η αποστροφή του όταν οι Βαλτινοί πνίγουν τους «δυστυχισμένους» Οθωμανούς στον Αχελώο¹⁶². Ο θρήσκος αγωνιστής, βασανισμένος από τύψεις σε προχωρημένη πλέον ηλικία που γράφει τα απομνημονεύματά του, επιχειρεί μια αντικειμενική, στα όρια της ατομικής αντίληψης, παράσταση τόσο των Οθωμανών όσο και των Ελλήνων. Στην αφήγηση μιας παρόμοιας περίπτωσης παρουσιάζει την προθυμία των αγροτών στα περίχωρα της Αθήνας να συνδράμουν την τροφοδοσία της στρατιάς του Κιουταχί, απογοητευμένοι από τις αυθαιρεσίες εις βάρος των ντόπιων από τους στρατιώτες στο φρουραρχείο του Γκούρα το 1826¹⁶³. Οι απόψεις του Μακρυγιάννη για τις ληστρικές συνήθειες του κόσμου των ενόπλων διαθλούν και την εικόνα που έχει διαμορφώσει για τους Οθωμανούς δυνάστες. Ο ίδιος εξομολογείται πληθώρα ηθικών ξεσπασμάτων του αναφορικά με τα δεινά που υφίσταντο οι άμαχοι, τόσο από τους Οθωμανούς όσο και από τους χριστιανούς ενόπλους. Στην φράση του «και πάθαν οι κάτοικοι όσα δεν έπαθαν από τους Τούρκους»¹⁶⁴ αντανακλάται η αποστροφή για κάθε μορφή καταδυνάστευσης του άμαχου πληθυσμού από όποια πλευρά και αν προερχόταν.

Στον ίδιο άξονα κινείται και ο Κασομούλης, αναφερόμενος σε γεγονότα που συνέβησαν προεπαναστατικά στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία και στη Στερεά Ελλάδα·

---

¹⁶¹ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 185.

¹⁶² Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 35.

¹⁶³ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 247.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, τόμ. 2, σελ. 117.

συγκεκριμένα, στις περιγραφές της σύγκρουσης των αρματολικών οικογενειών με Οθωμανούς αξιωματούχους βασισμένες σε γεγονότα, πριν ακόμη από τη ρήξη που προκάλεσε η Επανάσταση. Ο Κασομούλης παρουσιάζει αρχικά τους χριστιανούς ως θετικά διακείμενους σε κινήματα εναντίον της οθωμανικής εξουσίας: «*Ευδιάθετοι πάντοτε οι Έλληνες εις τοιαύτα κινήματα ευρισκόμενοι, [...]*»¹⁶⁵. Για να δικαιολογήσει αυτή την προθυμία για επανάσταση παραθέτει γεγονότα αυθαιρεσιών της οθωμανικής διοίκησης σε βάρος των χριστιανών. Για παράδειγμα, κατά την επανάσταση του Παπαθύμιου Βλαχάβα ο Μουχτάρ πασάς απεικονίζεται ως δυνάστης, καθώς στρέφει το μένος του εναντίον των χωρικών: «*[...] όταν έμαθον ότι όθεν και αν διέβαινον, (οι εχθροί) εκδικούνται από το αίμα των αθώων χωρικών· απεσύρθησαν άνευ μάχης· [...] οι Τούρκοι [...] εις άλλον πλέον δεν είχαν να ξεθυμάνουν παρά εις προεστούς, εις επισήμους πολίτας τινάς, τους οποίους άλλους φονεύσαντες, άλλους γυμνώσαντες έπραξαν τας μεγαλυτέρας ωμότητας. [...] Ο Μουχτάρπασας [...], αφού είχε κάμει όρκον να βάλη σπαθί εις μικρούς και μεγάλους της κωμοπόλεως Τσαριτσάνης, νικηθείς από τα δώρα και από την συμπάθειάν του να μην το κάμη – δια να λύση τον όρκον με την χύσιν του αίματος ενός ανθρώπου – διέταξε να σφαγή υπ' όψιν του ένας Σουλιώτης, [...]. μετά την σφαγήν τούτου, την αυγήν εγερθείς με τα στρατεύματά του [...], άφηνεν όπισθέν του την φρίκην και τον τρόμον δια των οδηγιών (του) προς τους δερβεναγάδες»¹⁶⁶. Ο Μουχτάρ πασάς παρουσιάζεται με τα πιο μελανά χρώματα, ως σφαγέας αμάχων και ήσυχων ανθρώπων: «*[...] ο Μουχτάρπασας άρχισε να σφάζη αδιακρίτως τους πολίτας· [...], ιδόντες ότι ο Μουχτάρπασας, παρακολουθών τα βήματά των, δεν έπαυεν την αιματοχυσίαν από τους χωρικούς και ότι εαν έμενον περρισσότερον να τον πολεμήσουν, [ότι] η εκδίκησις έμμελεν να επιπέση εις τον λαόν, [...], άρχισε να στενάξη διά την ατυχίαν των συναδελφών του Ελλήνων και των χριστιανών εν γένει την τυρρανίαν»¹⁶⁷. Αντίθετα, μιλώντας για τον μπέη των Σερρών δίνει μια θετική εικόνα, καθότι ήταν «*ευπροσήγορος [...] με το γλυκύ της διοικήσεώς του»¹⁶⁸.***

Η τακτική της εξόντωσης ολόκληρων οικογενειών που εναντιώνονταν στους πασάδες παρουσιάζεται με τη σφαγή των Λαζαίων, οι οποίοι εναντιώθηκαν στην

¹⁶⁵ Κασομούλης, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 154. Για την εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα του Κασομούλη βλ. Γιώργος Χρ. Αλευράς, «Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων στα απομνημονεύματα του κοζανίτη αγωνιστή Νικολάου Κασομούλη», περ. *Αλιάκμονος Ρους* [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών] 1 (2017), σσ. 111-128.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 156.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 171.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 43.

πολιτική του Αλή Τεπελενλή¹⁶⁹. Μιλώντας για τον χαρακτήρα αυτού του πασά, ο Κασομούλης είναι πολύ περιγραφικός. Όπως γράφει, ο πασάς των Ιωαννίνων ήταν πολύ αιμοβόρος: «[...] *διψών να καταπιεί το αίμαν όλων* [...]»¹⁷⁰. Η τύχη των αμάχων και ο φόβος για την καταδυνάστευση παρουσιάζεται και στον διαπληκτισμό του με τον πατέρα του, ο οποίος πίστευε στο άκαιρο της Επανάστασης¹⁷¹. Αρνητική είναι και η εικόνα που δίνεται από τον Κασομούλη για τον Ισούφ «Αράπη» πασά, καθώς στην προσπάθεια να καταπολεμήσει τη ληστεία, με την υποψία και μόνο εμπλοκής φιλήσυχων χριστιανών σε ληστείες, «*εγέμισεν τα βουνά από πτώματα παλουκωμένων, ψημένων, σφαγμένων ανδρών- αδυνάτων ποιμένων και χωρικών- υπό διαφόρους προφάσεις συνεννοήσεως με τους ληστές, μέχρι των κουμπάρων και φίλων σχετικών των, φέρων τον τρόπον προς όλους-* [...]»¹⁷². Εδώ κατακρίνεται η έλλειψη σεβασμού και των πιο στοιχειωδών δικαιωμάτων των χριστιανών υπηκόων και προβάλλεται η αυθαιρεσία των οθωμανικών αρχών, οι οποίες επέβαλλαν σκληρές ποινές δίχως την τήρηση της νόμιμης διαδικασίας.

Ο Κασομούλης όμως, θέλοντας να είναι αντικειμενικός σε όσα αφηγείται, δεν διστάζει να μιλήσει και για τα όσα διέπραξαν και οι χριστιανοί επαναστάτες σε βάρος των Τούρκων. Για παράδειγμα, δεν αποκρύπτει την τύχη των αμάχων Οθωμανών κατά την εξέγερση της Νάουσας. Η σφαγή τους αποδίδεται στον φανατισμό του χριστιανικού λαού της πόλης, καθώς άρχιζε η Επανάσταση¹⁷³. Στην περιγραφή ενός περιστατικού, που έχει ήδη σχολιαστεί επαρκώς¹⁷⁴, από την εξέγερση της Νάουσας, ο Κασομούλης περιγράφει πως δύο φίλοι, ένας Οθωμανός και ένας χριστιανός, συγκρούονται βίαια, παρά τη γειτνίαση και τη φιλία τους. Ο Έλληνας επιχειρεί να φονεύσει τον Τούρκο: «*Ητον ελεεινόν θέαμα, λέγει (ο αδερφός μου) να βλέπης εκατόν χρονών φίλους πατρόθεν, χωρίς όπλον, με το σακί της κούσπας του αλευριού εμπροσθέν του να ζυγιάζη ο Αχμέτης, ο δε Δημητράκης φίλος του να τον λερίζη με το μαχαίρι· να φωνάζη ο Τούρκος· «Βρε Μήτρο, βρε καρδιάς, ημείς παλαιοί φίλοι, ανατάν μπαμπατάν [από πάππου-προπάππου], τι είναι τούτο; Που ακούγεται ο Ναουσαίος; «Πατρίς, πατρίς, ελευθερία Τούρκε [...] στο διάβολο κι εσείς και αυτή [η πίστη*

¹⁶⁹ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 164.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 200.

¹⁷¹ Στο ίδιο, τόμ. 1, σσ. 230-238.

¹⁷² Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 210.

¹⁷³ Στο ίδιο, τόμ. 1, σσ. 312-313.

¹⁷⁴ Γ. Νικολάου, «Εμείς και οι Άλλοι», ό. π., σ. 427-428.

σας]...»¹⁷⁵. Ο αγωνιστής με όλη την ειλικρίνεια που τον χαρακτήριζε κατέγραψε ένα περιστατικό από τις μάχες στη Νάουσα κατά το οποίο ο πατέρας του, πολεμώντας με τους Οθωμανούς και μετά την εξόντωση δεκαοκτώ εχθρών παραδόθηκε σε έναν πρώην φίλο του, τον μπέη Μεχμέτ Διβόλη, έχοντας εμπιστοσύνη στο πολεμικό δίκαιο αυτής της εποχής. Το τέλος του πατέρα του, καθώς και την διατήρηση της παλαιάς φιλίας, αφηγείται ο αγωνιστής ως εξής στο παρακάτω απόσπασμα: «*Ο Μπέης εφύλαξε την φιλίαν [μ'όλον οπού εφονεύθησαν τόσοι από τους συντρόφους του], και λαβών αυτόν τον επεριποιήθη ως αδελφόν, αντισταθείς δε εις λοιπούς Τούρκους, οίτινες ήθελαν να μοιράσουν τα κορίτσια και λοιπάς ως αιχμαλώτους, πήρεν και αυτόν και τις γυναίκες μαζί του, με όλον δε το φιλικόν σέβας τις έβγαλεν από μέσα». Το συγκεκριμένο σημείο της αφήγησης του Κασομούλη αποτελεί ανεκτίμητο τεκμήριο, γιατί προβάλλει και τις θετικές πλευρές των Τούρκων. Στις περιγραφές για την τύχη της οικογένειάς του απαντά ο αναγνώστης συμπεριφορές ατόμων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης και θρησκείας. Έτσι, μετά τον θάνατο του πατέρα του ο Μεχμέτ μπέης επιτρέπει, ως κίνηση που φανερώνει τον σεβασμό και τη φιλία προς τον αποθανόντα αλλοεθνή, την εξαγορά των υπόλοιπων μελών της οικογένειας για να τους γλιτώσει από την πώληση ως σκλάβους. Αντίθετα, κάποιοι προεστοί φανέρωσαν τα κρυμμένα κιβώτια με την περιουσία της οικογένειας, εμποδίζοντας έτσι τον συμβιβασμό. Και ο μακεδόνας αγωνιστής καταλήγει γράφοντας: «*Έγγραφα προς τον Τούρκον μπέην φιλικόν ευχαριστήριον, υποσχόμενος αμοιβήν αν η περίστασις δοθή και εις εμένα* [...]»¹⁷⁶. Τα παραπάνω χωρία μαρτυρούν, επαρκώς, πως η ρήξη, η οποία βασίζεται στην εθνικιστική ρητορική, δεν στάθηκε δυνατό να διαβρώσει τις καλές σχέσεις που διατηρούσαν ορισμένοι χριστιανοί με Οθωμανούς. Σε άλλο σημείο της αφήγησής του, συγκεκριμένα σε έναν διάλογο του Καραϊσκάκη με έναν Οθωμανό απεσταλμένο, ο δεύτερος, επιμένοντας στην αγαστή συνύπαρξη, τονίζει πως (οι Τούρκοι) «[...] δεν είναι ξένοι να θέλουν τον χαλασμόν σας. Εγεννήθησαν και αύξησαν μαζί σας από πάππον προς πάππον»¹⁷⁷ Εδώ δίνεται από την πλευρά του «άλλου», του εχθρού μία πολύ θετική εικόνα για τις σχέσεις των δύο λαών. Το ερώτημα είναι αν και κατά πόσο όσα λέει ο Οθωμανός απεσταλμένος είναι ειλικρινή ή αν τα λέει υπό τον φόβο που προκάλεσε στους Τούρκους η Επανάσταση.*

¹⁷⁵ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 203.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, τόμ. 1, σσ. 385-386.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 310· πβ. και Γ. Αλευράς «Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων στα απομνημονεύματα του κοζανίτη αγωνιστή Νικολάου Κασομούλη», ό. π., σ. 117-118.

Με την έκρηξη της Επανάστασης οι διαθέσεις και η στάση των χριστιανών έναντι των Τούρκων αλλάζουν ραγδαία. Τα υποσυνείδητα και βαθιά κρυμμένα μίσση, βγήκαν στην επιφάνεια. Ο Κασομούλης εκθέτει σε κάποιο σημείο μια γενικότερη άποψη των Ελλήνων για τους Οθωμανούς: «Οι Τούρκοι (κατά κανόνα) εις τας αδυναμίας των σιωπούσαν, και ούτε φωνήν άκουγες, (αλλά) μάλιστα περιποιήσεις εις τον λαόν πλήθος επρόσφερον. Τουναντίον, εις την πρόοδόν των ζιπάζοντο, και γίνονταν θηρία ανήμερα: ύβριζαν, σκότωναν και ό,τι ημπορούσαν έκαμναν»¹⁷⁸. Αυτή η άποψη υποθέτουμε πως δεν απορρέει από μία εθνικιστική έξαρση, αλλά από μία αντικειμενική παρατήρηση του συγγραφέα για ένα γεγονός που το προκάλεσε η επαναστατική ρήξη. Συνεχίζοντας την αφήγηση ο Κασομούλης παραθέτει την προθυμία του Βελιάγα, αξιωματούχου στην αυλή του Αλή πασά και φίλου του αρματολού Στορνάρη, να ειδοποιήσει τον δεύτερο, παρά το ότι η θέση του και το συμφέρον του υπαγόρευε να πράξει διαφορετικά. Μάλιστα, σε γράμμα του ο πρώτος προτείνει να γίνει *κεφίλη* (εγγυητής) για τον Στορνάρη: «[...] Εγώ γνωρίζοντας το σπίτι σας θέλω το καλό σου, και γράψε μου, αν αγαπάς να μεσιτεύσω να σταθής εις τον τόπον σου ήσυχος, να μαζωχθή ο φακίρ φουκαράς εις τα σπίτια του»¹⁷⁹. Οι Οθωμανοί παρουσιάζονται σε αυτά τα χωρία ως εχθροί, καθώς τα γεγονότα που εξιστορούνται αφορούν την έναρξη των συγκρούσεων. Εντούτοις, η εικόνα ορισμένων Οθωμανών είναι θετική και αντιπαραβάλλεται με την ποταπή πράξη ομοεθνών του, οι οποίοι προδίδουν την θέση της περιουσίας της οικογένειας των Τούρκων. Οι διαφορετικές αυτές εικόνες μαρτυρούν, κατά τη γνώμη μου, το σύνθετο τοπίο-πλέγμα των σχέσεων Ελλήνων και Τούρκων στις περιοχές της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Στερεάς, καθώς και τις «φωτεινές» εξαιρέσεις στον γενικευμένο κανόνα παρουσίας του Οθωμανού ως του απόλυτου εχθρού του ελληνικού έθνους.

Σε διαφορετικό άξονα κινούνται οι αγωνιστές-απομνημονευματογράφοι της Πελοποννήσου¹⁸⁰. Οι εικόνες που καταγράφουν για τους Οθωμανούς αποτελούν μια προέκταση των σχέσεων με πρόσωπα ή με το σύνολο της οθωμανικής εξουσίας προεπαναστατικά. Για παράδειγμα, ο Θ. Κολοκοτρώνης μιλάει αρνητικά για την οθωμανική διοίκηση, αλλά και για τους απλούς Οθωμανούς. Το μίσος του απορρέει από το οικτρό τέλος πολλών μελών της οικογένειάς του, ορισμένοι από τους οποίους

---

¹⁷⁸ Στο ίδιο, τόμ. 2, σελ. 74.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, τόμ. 2, σσ. 74-75.

¹⁸⁰ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, Γ. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», ό. π.

(όπως ο πατέρας του Κωνσταντής) θανατώθηκαν βασανιστικά, όντας κλέφτες¹⁸¹. Για την φοβερή καταδίωξη των κλεφτών τον χειμώνα του 1805-1806 ο αρχιστράτηγος του Αγώνα αφηγείται τα εξής: «*Ο Κεχαγιάς άρχισε να παλουκώνει τους χριστιανούς (γιατάκηδες) διά να δώση φόβον εις τον κόσμον*»¹⁸². Με τον ίδιο τρόπο αφηγείται επαναστατικά γεγονότα και ο υπασπιστής του, Φώτιος Φωτάκος ή Χρυσανθόπουλος, ο οποίος αποδίδει τον ραγιαδισμό των Ελλήνων στις σκληρές συνθήκες διαβίωσής τους και στην «τυραννία», χαρακτηρίζοντάς τους ως «*κτήνη και ανδράποδα των Τούρκων*»¹⁸³. Για τον ίδιο, μάλιστα, το γεγονός πως δεν σέβονταν ούτε τις επιταγές της θρησκείας τους κατέτασσε στους πλέον βάρβαρους λαούς. Αφού κατανάλωναν χοιρινό κρέας, τους χαρακτηρίζει με βαριές εκφράσεις, όπως «*γουρουνόπιστους*» και «*γουρουνομύτηδες*»¹⁸⁴. Θετικά αναφέρεται μόνο σε έναν Τούρκο αιχμάλωτο, τον Σελήμαγα, μετά από μία ληστεία στο γεφύρι του Αμπήμπαγα, που τον χαρακτηρίζει ως καλό άνθρωπο, ο οποίος σώθηκε από παρέμβαση των συγχωριανών του¹⁸⁵.

Οι σχέσεις συνεργασίας ανάμεσα στους χριστιανούς προκρίτους του Μοριά και την οθωμανική διοίκηση δίνονται, άμεσα ή έμμεσα, στα απομνημονεύματα του Κανέλλου Δεληγιάννη και του Παναγιώτη Παπατσώνη. Ο Παπατσώνης επικεντρώνει την αφήγησή του σε δύο εποχές, πριν και μετά τα *Ορλωφικά*. Η περίοδος πριν από το 1770 χαρακτηρίζεται –όπως και στον Δεληγιάννη–μια ως «καλός καιρός», ως μία περίοδος συνεργασίας και αρμονικής συμβίωσης των χριστιανών με τους Οθωμανούς της Πελοποννήσου. Οι εικόνες για τη συνύπαρξη είναι πολλές και αφορούν σχεδόν κάθε έκφανση του καθημερινού βίου. Αρχικά, ο συγγραφέας αναφέρεται στην συμφωνία των απεσταλμένων των προκρίτων προς τον Νταμάντ Αλή πασά, το 1715, με σκοπό την διαπραγμάτευση για παράδοση του Μοριά στους Οθωμανούς αμαχητί. Ο πασάς, ο οποίος υπόσχεται να κυβερνήσει τον Μοριά ως *ραγιά ιμαρέτ* (σε ελεύθερη μετάφραση δημοκρατικά) σέβεται την συμφωνία και έτσι παρουσιάζεται θετικά στον αναγνώστη¹⁸⁶. Οι σχέσεις των δύο ετεροεθνών και ετερόθρησκων λαών ήταν τόσο αρμονικές στην επαρχία της Ανδρούσας, ώστε υπερέβαιναν τα τείχη που ανήγειρε το θρησκευτικό χάσμα, σε τέτοιο σημείο που Τουρκάλες της περιοχής καλούσαν τον

¹⁸¹ Θ. Κολοκοτρώνης, *ό. π.*, σελ. 115.

¹⁸² Στο ίδιο, σελ. 123.

¹⁸³ Γ. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», *ό. π.*, σελ. 433.

¹⁸⁴ Φωτάκος, *ό. π.*, τόμ. Α', σελ. 123.

¹⁸⁵ Φωτάκος, *ό. π.*, τόμ. Α', σελ. 75.

¹⁸⁶ Παπατσώνης Παναγιώτης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α'*, Βιβλιοθήκη ΓΑΚ, Αθήνα 1960, σελ. 27.

ιερέα παππού του για να καλείται διαβάσει θεραπευτικές ευχές στα άρρωστα παιδιά τους¹⁸⁷. Η επόμενη γενιά διατηρεί επίσης τις καλές σχέσεις, καθώς ο πατέρας του Παπατσώνη διατηρεί πολλές φιλίες με Οθωμανούς και τους δέχεται ως επισκέπτες (*μουσαφिरαίους*) στο σπίτι τους¹⁸⁸. Ο ίδιος, εκπροσωπώντας την τρίτη γενιά, διέσωσε επιφανείς Οθωμανούς που παλαιότερα τον είχαν ευεργετήσει, μετά την άλωση της Τριπολιτσάς¹⁸⁹. Από τις ελάχιστες αρνητικές εικόνες, προεπαναστατικά, είναι αυτή του Σακήρ πασά, τον οποίο χαρακτηρίζει ως «*αιμοβόρον εις το άκρον*» για να καταδείξει την τυραννική διακυβέρνησή του ως διοικητή του πασαλικιού του Μοριά, στο διάστημα 1816-1817¹⁹⁰. Η καλή εικόνα των Οθωμανών διαταράσσεται με τα *Ορλωφικά*, μετά το 1770, καθώς όπως αναφέρει «[...] *οι Τούρκοι εσκληρύνθησαν πλέον και εφέροντο εχθρικός κατά των χριστιανών και επέζον αυτούς*»¹⁹¹.

Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζει και ο Κ. Δεληγιάννης τους Οθωμανούς της Πελοποννήσου, θέλοντας να δώσει την εικόνα μιας λεπτής, αλλά και εύθραυστης ταυτόχρονα, ισορροπίας ανάμεσα στη συνεργασία με την οθωμανική εξουσία και την καταδυνάστευση των ομοεθνών του. Ο επιφανής αυτός πρόκριτος, γόνος της επιφανέστερης ίσως οικογένειας των χριστιανών προκρίτων του Μοριά¹⁹², σχολιάζει αρνητικά μόνο τις ενέργειες της οθωμανικής εξουσίας, οι οποίες προεπαναστατικά στρέφονταν ενάντια στην οικογένειά του. Έτσι, για τη δολοφονία του πατέρα του, το 1816, στα Λαγκάδια Γορτυνίας από ένα απόσπασμα Οθωμανών στρατιωτών γράφει ότι «[...] *και το σώμα του εις τα Λαγκάδια το έρριψαν κάτω από το παράθυρον, εις το προαύλιον της εκκλησίας του Προδρόμου, και έμεινεν άταφον τρεις ημέρας, πράγμα σκληρόν, θηριώδες και απάνθρωπον*»¹⁹³. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Κανέλλος ασκεί μία δριμεία κριτική για τον χαρακτήρα και τα ήθη των Οθωμανών, ενώ παράλληλα παρουσιάζει την πραγματική έκταση των αυθαιρεσιών της οθωμανικής διοίκησης, παρά την θέση του στο πλέγμα της διοίκησης του Μοριά, δίπλα στους πασάδες, ως *μοραγιάνηδες*, ή ως *βεκίληδες* (απεσταλμένους των Πελοποννήσιων στην

---

¹⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 28.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 43 και 47.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 67.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 50.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 29.

¹⁹² Βλ. γι' αυτή την προυχοντική οικογένεια Georgios V. Nikolaou, «La famille Deliyannis: un exemple de notables chrétiens du Péloponnèse central (XVIIIe - début du XIXe siècle)», in Maria Efthymiou (sous la direction), *La société grecque sous la domination ottomane: Ecomomis, identité, structure sociale et conflits*, éd. Herodotos, Athènes 2010, σ. 137-170.

¹⁹³ Δεληγιάννης, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 71.

Πόλη, την οικονομική ευμάρεια της οικογένειάς του και την συνεργασία με την εξουσία για τη διανομή των φόρων στις χριστιανικές κοινότητες. Εντούτοις, η θέση των υψηλά ιστάμενων χριστιανών προκρίτων (*κοτζαμπάσηδων*) ήταν επισφαλής.

Η γενική διάθεση του Δεληγιάννη είναι να παρουσιάσει εικόνες Οθωμανών αξιωματούχων οι οποίοι είτε συνεργάζονταν με τους χριστιανούς προκρίτους, είτε συγκρούονταν μαζί τους, δημιουργώντας ένα περίπλοκο δίκτυο αλληλοϋποστήριξης αλλά και αλληλοεξόντωσης. Εφόσον όμως οι κοτζαμπάσηδες δεν αποτέλεσαν ποτέ μια κοινωνική ομάδα ή τάξη ενιαίων και ομοειδών συμφερόντων, οι κρίσεις του είναι επισφαλείς. Ο πασάς Σεγίντ Αχμέτ χαρακτηρίζεται ως «*άνθρωπος φρόνιμος, πράου χαρακτήρος, φιλοδίκαιος και αγαπών τους χριστιανούς*»¹⁹⁴. Αντιθέτως ο πασάς Ινζτελί Αχμέτ χαρακτηρίζεται ως «*Τούρκος φανατικός και χριστιανομάχος, άνθρωπος κρυψίνους και παμπόνηρος*»¹⁹⁵. Παρότι εδώ έχουμε να κάνουμε με μία παράσταση εξατομικευμένων χαρακτηριστικών, που δεν αποδίδονται συλλήβδην στον τουρκικό λαό¹⁹⁶, μπορούμε επιφυλακτικά να προχωρήσουμε στην υπόθεση πως οι οδηγίες που είχαν λάβει οι δύο αυτοί αξιωματούχοι οφείλονται και στις διαταγές που είχαν λάβει από τον σουλτάνο για την διαχείριση των πελοποννησιακών πραγμάτων. Οι κρίσεις όμως αυτές σχετίζονται και με την εμπλοκή των Οθωμανών αξιωματούχων, ιδίως των πασάδων, στις συγκρούσεις των φατριών της Πελοποννήσου, καθώς πρώτη πράξη του πασά Σεγίντ Αχμέτ ήταν η εκτέλεση του Σωτηράκη Λόντου, προεστού αντίπαλης φατρίας και δραγουμάνου του Μοριά. Εξαιτίας της εντολής αυτής διορίζεται ο Παναγιώτης Παπατσώνης σε θέση ισχύος, γεγονός που δεν την σχολιάζει στα γραπτά του¹⁹⁷. Η αυθαίρετη και σκληρή πράξη της εκτέλεσης του Λόντου δικαιολογείται, καθώς ευνοεί την «πολιτική», οικονομική και κοινωνική ανέλιξη της δεληγιανναϊκής φατρίας του λεγόμενου *καρυτομεσσηνιακού* κόμματος). Το μένος του Δεληγιάννη στρέφεται, κυρίως, κατά των κλεφτών, που τους θεωρεί ως πρωταίτιους για πολλά δεινά στις χριστιανικές κοινότητες, για τις οποίες οι Οθωμανοί προεπαναστατικά αθωώνονται, στην αντίληψη του κοτζάμπαση ιστοριογράφου. Οι σκληρές εικόνες από την προσπάθεια πάταξης της ληστείας και της απηνούς καταδίωξης των κλεφτών της Πελοποννήσου, στις αρχές του 19ου αι., παρουσιάζονται ως πράξεις αναγκαίες για τη διατήρηση της τάξης, την άμυνα και την ειρηνική συμβίωση των κατοίκων,

¹⁹⁴ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 19.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, τόμ. 1, σελ. 63.

¹⁹⁶ Γ. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων», ό. π., σελ. 306.

¹⁹⁷ Π. Παπατσώνης, ό. π., σελ. 45-46.

κατά των ταραχοποιών κλεφτών. Ο ίδιος δικαιολογεί το κρέμασμα 300 χριστιανών ως λησταποδόχων στην Τριπολιτσά¹⁹⁸. Η ίδια η σκιαγράφιση της οθωμανικής διοίκησης προεπαναστατικά ως της μόνης πηγής νομιμότητας με τον απλό χαρακτηρισμό τους ως «αρχής» μας επιτρέπει να καταλάβουμε τι πραγματικά σήμαινε ο «καλός καιρός» για τους προύχοντες της πελοποννησιακής χερσονήσου¹⁹⁹. Ο ίδιος βέβαια αποσιωπεί τη μίσθωση των υπηρεσιών κλεφτών στην υπηρεσία της οικογένειάς του και άλλων οικογενειών μεγαλοπροεστών της Πελοποννήσου, ως *κάπων*, καθώς τούτο δεν εξυπηρετεί την κατεύθυνση που θέλει να δώσει στην αφήγησή του και την ιδεολογία του. Το οικογενειακό μίσος εναντίον του Οθωμανού «τυράννου» εκφράζεται όταν ο Κανέλλος λέει στον αδερφό του, Αναστάση: «*Και δεν εγνώρισαν ακόμη αυτοί οι τύραννοι, οίτινες μας έχουν τόσους αιώνας εις ζυγόν, ότι ημείς θα τους συντρίψωμεν τώρα, και θα πολεμήσωμεν υπέρ της πίστεως και της πατρίδος μας ή να ελευθερωθώμεν ή να αποθάνωμεν όλοι με τα όπλα εις τας χείρας*»²⁰⁰. Η στροφή στις αντιλήψεις του Κανέλλου εντοπίζεται στην κατάσχεση της ακίνητης οικογενειακής περιουσίας, μετά και την αποτυχία της ανατροπής της εντολής για την εκτέλεση του πατέρα του, καθώς η «μπελ επόκ» της επιρροής της οικογένειας στην Υψηλή Πύλη είχε παρέλθει οριστικά.

Άλλες εικόνες ειρηνικής συνύπαρξης αποτρέπουν βίαιες πράξεις λίγο πριν αυτές συντελεστούν. Ο Σηλιιάδης αφηγείται ένα γεγονός στο οποίο η παρέμβαση ενός Οθωμανού αξιωματούχου αποτρέπει τη γενικευμένη σφαγή χριστιανών λίγο πριν από το ξέσπασμα της Επανάστασης: «*[...] οι Τούρκοι της κατωτέρας τάξεως, είτ' αυθόρμητοι είτε υποκινούμενοι, απεφάσισαν την Κυριακήν της απόκρεω μετά την θείαν λειτουργίαν να επιπέσωσιν κατά των χριστιανών, να τους σφάζωσιν' αλλ' εις τις εξ αυτών εξεμυστηρεύθη τούτο εις φίλον του χριστιανόν*»²⁰¹. Στο συγκεκριμένο χωρίο επιβεβαιώνεται η παντελής έλλειψη επιείκειας στην αντιμετώπιση των χριστιανών από τον όγλο, καθώς και η προσπάθεια διατήρησης της ακεραιότητας με καθαρά ωφελιμιστικούς σκοπούς από πλευράς οθωμανικής διοίκησης. Οι χριστιανοί υπήκοοι αντιμετώπιζονταν ως απαραίτητος για την επιβίωση των Οθωμανών αυτοκρατορικός οικονομικός πόρος.

¹⁹⁸ Δεληγιάννης, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 43.

¹⁹⁹ Στο *ίδιο*, τόμ. 1, σελ. 42.

²⁰⁰ Στο *ίδιο*, τόμ. 1, σελ. 143.

²⁰¹ Ν. Σηλιιάδης, *ό. π.*, τόμ. Α', σελ. 24.

Η διαδικασία της «μετάβασης» από τη συνύπαρξη, προβληματική ή μη, στην ρήξη περιγράφηκε με βάση ορισμένα συμβάντα που αφηγούνται οι αγωνιστές-συγγραφείς απομνημονευμάτων. Έτσι, ενώ ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος, γραμματικός του Θ. Κολοκοτρώνη και του γιου του Γενναίου, τονίζει το «*ακοινώνητον Τούρκων και Ελλήνων*»²⁰², ενώ ο Σπυρομήλιος καταλήγει πως «*Έλλην και Τούρκος είναι αδύνατον να συζήσουν πλέον*»²⁰³. Με ποιες διαδικασίες επικράτησε η άποψη αυτή και πώς αναπαράγεται έκτοτε; Το ερώτημα για την αποσαφήνιση των ιδεολογικών ζυμώσεων που οδήγησαν στην ανάδυση του εθνικιστικού φαινομένου απαντάται στο επόμενο κεφάλαιο.

---

²⁰² Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Απομνημονεύματα, Από των αρχών της επανάστασεως μέχρι του έτους 1881*, (έκδοση – εισαγωγή – σχόλια Αθανάσιος Φωτόπουλος), β΄ έκδοση εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2021, σελ. 117.

²⁰³ *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826 / Σπυρομίλιου*, εκδίδονται υπό Ιω. Βλαχογιάννη, πατριωτική χορηγία Εμμανουήλ Α. Μπενάκη, σελ. 233.

Κεφάλαιο Β΄

Οι επαναστατικές ετοιμότητες

Ι. Ο εθνισμός πριν από το 1821: θεωρητικές απόπειρες καθορισμού του έθνους

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζεται το ζήτημα των ιδεολογικών ζυμώσεων του 18ου και 19ου αιώνα, ως τα 1860 περίπου, οι οποίες, μέσω μιας διαδικασίας ζύμωσης αλλά και σύγκρουσης, πολιτισμικών και άλλων στοιχείων, οδήγησαν στον καθορισμό του ελληνικού έθνους-κράτους, καθώς και στην εξάπλωση του εθνικιστικού ιδεώδους στην διαμορφούμενη ελληνική επικράτεια. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους φορείς του ελληνικού εθνικισμού και στις απόπειρες νεότερων ερευνητών για αποσαφήνιση της διαδικασίας παραγωγής ιδεολογίας με εθνικό περίβλημα. Η αποδελτίωση του εθνικιστικού ζητήματος στον 19ο αιώνα αποτελεί κομβικό σημείο της παρούσας έρευνας, καθώς τούτο συντέλεσε στην οριοθέτηση του πλαισίου διαλόγου και στην έξαρση παραγωγής της μετεπαναστατικής ιστοριογραφίας.

Το έθνος, ως έννοια, δεν αποτέλεσε δημιούργημα του νεοσύστατου κράτους, αλλά παράγωγο μιας σειράς ιδεολογικών διεργασιών, κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων, στα πρότυπα της αμερικανικής αυτοδιάθεσης των λαών και του γαλλικού ιδεώδους του φιλελευθερισμού. Σύμφωνα με τον Hans Kohn, ο εθνικισμός προέκυψε όχι μόνο αργότερα, αλλά και γενικά σε ένα πιο καθυστερημένο στάδιο κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης, καθώς τα σύνορα ενός υπάρχοντος κράτους και μιας ανερχόμενης εθνικότητας σπάνια συνέπιπταν. Ο εθνικισμός αναπτύχθηκε στη Δύση ως διαμαρτυρία κατά και σε σύγκρουση με το υπάρχον κρατικό πρότυπο -όχι όμως, πρωτίστως, για να το μετασηματίσει σε κράτος με νομιμοποίηση στην λαϊκή βούληση, αλλά για να επανασχεδιάσει τα πολιτικά του όρια, σε συμφωνία με τα εθνογραφικά αιτήματα²⁰⁴. Η τάση ομαδοποίησης διαφορετικών κοινοτήτων σε ένα ενιαίο εθνικό πλαίσιο, με σκοπό τη γενίκευση της Επανάστασης του 1821 βασίστηκε στην κοινά βιωμένη εμπειρία της οθωμανικής κατάκτησης. Οι εξεγερμένοι Έλληνες είχαν διαφορετικά χαρακτηριστικά στο κοινωνικό περιβάλλον τους, το οποίο διέφερε

---

²⁰⁴ Hans Kohn, *The idea of nationalism, a study in its origins and background*, ed. The Macmillan Company, New York 1946, σελ. 329.

βέβαια, από τόπο σε τόπο, ακόμα και στα στενά όρια μιας γεωγραφικής ενότητας²⁰⁵. Η διαφορετικών επιπέδων βαρύτητας του οθωμανικού «ζυγού» στις διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθόρισε τις αντιλήψεις για την κατανόηση του κοινωνικού γίνεσθαι των διαφόρων ομάδων της οθωμανικής κοινωνίας αλλά και το βαθμό πρόσληψης της εθνικής ιδέας.

Ο εθνισμός αποτελεί μια έννοια που συνδέθηκε με τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης. Εθνισμός, σύμφωνα με τον Γιώργο Χασιάκο, είναι «*το να κατάγεται κανείς από κάποιο έθνος, η ιθαγένεια, η υπηκοότητα/ η εθνική συνείδηση*»²⁰⁶. Οι ιστοριογράφοι της οθωμανικής περιόδου, περιγράφοντας τον εθνισμό, του προσέδωσαν τα χαρακτηριστικά της μαζικής συμμετοχής στην Επανάσταση και της ομόνοιας των εξεγερμένων, με στόχο την ανατροπή της οθωμανικής εξουσίας, εξαιτίας των αυθαιρεσιών της εναντίον του χριστιανικού πληθυσμού. Ο εθνισμός, ως το 1821, παρομοιάζεται με μια αίσθηση ανείπωτου ενθουσιασμού, λόγω της επερχόμενης αλλαγής, που θα την έθετε σε κίνηση η Επανάσταση. Για ορισμένους από τους απομνημονευματογράφους η χρήση αυτού του όρου συνδέθηκε με την οργάνωση, είτε σε επίπεδο κρατικό, είτε ως απόπειρα ενίσχυσης του θεσμού του τακτικού στρατού.

Ο όρος αυτός αποτελεί συνώνυμο του πατριωτισμού, με θετικό πρόσημο στην συνείδηση των αγωνιστών και άμεσο παράγωγο των μετεπαναστατικών αντιλήψεων περί έθνους. Η βίωση των εμφυλίων συγκρούσεων συνέδεσε μετεπαναστατικά την πρωταρχική επαναστατική ορμή των εξεγερμένων με την αγνότερη έκφραση της αφοσίωσης προς μία πατρίδα, με σαφή τοπικιστική νοηματοδότηση. Η μετεγγραφή της σε ένα ανομοιογενές εθνικό σύνολο, το οποίο ήταν διαιρεμένο σε φατρίες και κλυδωνιζόταν από τοπικισμούς (Μοραΐτες, Ρουμελιώτες κ.λπ.), διενεργήθηκε με σκοπό την εκπλήρωση αλληλοσυγκρουόμενων επιδιώξεων που προέκυψαν από την σύγκρουση των ισχυρών τοπικών παραγόντων του προεπαναστατικού κόσμου και του συγκερασμού διαφορετικών κοσμοαντιλήψεων, οι οποίες συνείχαν τις απόψεις των εγκριτότερων ανάμεσά τους. Η διάθεση της συνταύτισης σε μία κοινή συλλογική ταυτότητα, όπως προτάθηκε από τους θιασώτες του αναδύμενου εθνικιστικού

---

²⁰⁵ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα και την ιστορική μόρφωση των νεοελλήνων*, Εκδοτικός Οίκος Αντώνιος Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 47.

²⁰⁶ Γιώργος Α. Χασιάκος, *Ερμηνευτικό λεξικό των -ισμών*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1989, σσ. 93-94.

φαινομένου, αποτέλεσε προσωρινή πανάκεια στις συγκρούσεις για τον έλεγχο του επαναστατικού «κράτους» από τους εκπροσώπους του προεπαναστατικού κόσμου, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί προεπαναστατικά, οι οποίες αναδύθηκαν, εντούτοις, εκ νέου και σχετικά γρήγορα με καταστροφικές συνέπειες.

Ο τρόπος με τον οποίο συγκροτήθηκε το έθνος, από την αρχική σύλληψη της εθνικιστικής ιδέας στη σύζευξη με μία θρησκευτική βάση, παρουσιάστηκε ενδελεχώς από την πολιτική επιστήμη. Σύμφωνα με τον Γιώργο Κοντογιώργη, *“η ταυτότητα σημαίνει πρωταρχικά τον «άλλον», ως διαθέτονα ιδίαν οντότητα, δηλαδή προσωπική ή συλλογική «ατομικότητα» και, κατ’ επέκταση, αυτονομία ύπαρξης. Ώστε, από τη στιγμή που η ταυτότητα συγκροτεί συνείδηση κοινωνίας, αξιώνει την αυτονομία της, δηλαδή τη δυνατότητά της να αυτοκαθορισθεί. Κατά τούτο, η ταυτότητα στον ανθρωποκεντρισμό (ατομική, κοινωνική, πολιτική κ.α.) συνδέεται άρρηκτα με την ελευθερία. Από την άποψη αυτή, το πολιτισμικό γεγονός της «εθνότητας» μεταλλάσσεται σε «έθνος», στο μέτρο που συγκροτεί συνείδηση κοινωνίας. Εν προκειμένω, η ταυτότητα αποβαίνει «συνεργός» ελευθερίας που μορφοποιείται σε πολιτικό πρόταγμα”*²⁰⁷. Συνεπώς, σε περιπτώσεις που βαλλόταν η ελευθερία, θρησκευτική ή πολιτική, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινοτικό επίπεδο, ο εθνικισμός πρόσφερε μια μοναδική ευκαιρία συσπείρωσης και διεκδίκησης των βαλλόμενων ελευθεριών. Έτσι η Επανάσταση των Ελλήνων ονοματίστηκε δίκαια, στη βάση της προβολής και της ανάκτησης των αναφαίρετων δικαιωμάτων των χριστιανών υπηκόων της Πύλης. Ο πόλεμος για την ανάκτηση της ελευθερίας, του δικαιώματος στην ιδιοκτησία και στην τιμή αποτέλεσε *«αγώνα εθνικό και ιερό»*, κατά τον Σπηλιάδη²⁰⁸. Δίκαιο χαρακτηρίζει τον Αγώνα και ο Σπυρίδων Τρικούπης²⁰⁹.

Η έκκληση των εκφραστών του ελληνικού εθνικισμού στον λαό βασίστηκε, εν μέρει, σε παραδόσεις²¹⁰ που αναδύθηκαν αμέσως μετά την οθωμανική κατάκτηση. Η «επινόηση» του ελληνικού έθνους υπήρξε μερική, καθώς στοιχεία του προϋπήρχαν ως προεθνικές επιβιώσεις στις χριστιανικές-ελληνόφωνες κοινότητες της Οθωμανικής

²⁰⁷ Γιώργος Κοντογιώργης, «Η γνωσιολογία των συλλογικών ταυτοτήτων», στον συλλογικό τόμο, *Έθνος και ταυτότητα*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Πολιτισμού, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2017, σελ. 98.

²⁰⁸ Ν. Σπηλιάδης, *ό. π.*, τόμ. Α΄, σελ. 64, 276.

²⁰⁹ Σπ. Τρικούπης, *ό. π.*, τόμ. Β΄, σελ. 261.

²¹⁰ Σχετικά με τις παραδόσεις βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, εκδ. Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1971, σσ. 17-19.

Αυτοκρατορίας. Υπό την καθοριστική επιρροή της Ορθοδοξίας, των παραδόσεων και της ελληνικής γλώσσας, με τις διάφορες βέβαια προσμίξεις εξαιτίας των αιώνων δουλείας, οι διαμορφωτές του ελληνικού εθνικισμού βρέθηκαν μπροστά σε μία προϋπάρχουσα πληθώρα εθνοσυμβόλων, από τα οποία κάποια τα επέλεξαν, άλλα τα απέρριψαν και άλλα τα εργαλειοποίησαν στον μέγιστο βαθμό. Ανάμεσα σε αυτά προεξάρχουσα θέση κατείχαν η θρησκεία και η γλώσσα, ως κυριότεροι ενοποιητικοί παράγοντες διαμόρφωσης και διατήρησης της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, οι Φιλικοί χρησιμοποίησαν τα δύο εθνοσύμβολα ως ωροδείκτες, τόσο στην προσπάθεια κατήχησης ατόμων στο μυστικό της, όσο και κατά τη διαδικασία κινητοποίησης των μαζών.

II. Η διεθνής συγκυρία

Η ανάπτυξη των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού έχει συνδεθεί, άρρηκτα, με δύο γεγονότα που άλλαξαν τις παραδοσιακές αντιλήψεις για το κράτος, τη θέση του πολίτη σε αυτό, τα δικαιώματά του και το παλαιό καθεστώς, ως ρυθμιστή της πολιτικής ζωής. Οι παραπάνω παγιωμένες αντιλήψεις αμφισβητήθηκαν από τους φορείς των νέων επαναστατικών ιδεών στον βωμό των απαιτούμενων αλλαγών, με βασική επιδίωξη την κατάργηση του παλαιού καθεστώτος με στόχο την δικαιότερη νομική κατοχύρωση των βασικών δικαιωμάτων του ανθρώπου μέσω της ίδρυσης νέου κρατικού μορφώματος.

Η ιστορία της χειραφέτησης των νέων εθνών ξεκίνησε στον Νέο Κόσμο. Τον Ιούλιο του 1776 δεκατρείς βρετανικές αποικίες της Βόρειας Αμερικής προχώρησαν στην «Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας» τους, με βασικά σημεία το αναπαλλοτρίωτο των δικαιωμάτων στη ζωή, την ελευθερία και την επιδίωξη της ευτυχίας. Βασική ιδέα των Διαφωτιστών από τους οποίους επηρεάστηκαν οι επαναστάτες αποτέλεσε η αρχή της αυτοδιάθεσης. Το ιδεολόγημα του Jean Jacques Rousseau πως *«μια ομάδα ανθρώπων μοιράζονται ένα συγκεκριμένο σύνολο συμφερόντων και πρέπει να έχουν το δικαίωμα να εκφράζουν τις επιθυμίες τους σχετικά με την καλύτερη προώθηση αυτών των συμφερόντων»*²¹¹ αποτέλεσε την προμετωπίδα των ιδεών του εθνικισμού και καθόρισε, έκτοτε, τις επαναστατικές επιδιώξεις των αναδυόμενων εθνών. Το 1783 με το τέλος του Αμερικανικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας οι Ηνωμένες Πολιτείες της

---

²¹¹ U. Özkirimli, ό.π., σελ. 45.

Αμερικής αναγνωρίστηκαν ως ανεξάρτητο κράτος, ελεύθερες από τον πρότερο έλεγχο της ιμπεριαλιστικής αυτοκρατορίας της Μεγάλης Βρετανίας. Ιδρύθηκε ένας νέος τύπος κρατικού μορφώματος στον οποίο οι πολίτες είχαν ίσα δικαιώματα και την δυνατότητα ψήφισης από το εκλογικό σώμα, ενός Εκτελεστικού που προερχόταν από τις τάξεις του²¹². Το νέο πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών αντέκρουε τις παλαιές πηγές νομιμότητας στην Ευρώπη της «ελέω Θεού» βασιλείας, φέρνοντας στο προσκήνιο την δημοκρατική λαϊκή βούληση. Η σύγκρουση και η νίκη ενάντια σε έναν ιμπεριαλιστικό κολοσσό προετοίμασε και άνοιξε τον δρόμο για εθνικές διεκδικήσεις σε αποικίες της βόρειας και νότιας αμερικανικής ηπείρου, στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια²¹³.

Οι συνεχείς συγκρούσεις των Οθωμανών και των Ρώσων σε όλη τη διάρκεια του 18ου αι. προσλαμβάνονταν από τη συλλογική συνείδηση των υπόδουλων ως μία επιβεβαίωση της πολύ διαδεδομένης λαϊκής δοξασίας, βασισμένης σε προφητείες διαρκώς τροφοδοτούμενες από το Πατριαρχείο, σχετικά με την απελευθέρωση των ορθόδοξων χριστιανών των Βαλκανίων από το «ξανθό γένος» των Ρώσων²¹⁴. Η Ρωσική Αυτοκρατορία διεκδικούσε, ενεργά, το άνοιγμα του διάπλου των Στενών και του Βοσπόρου με ευνοϊκούς δασμούς, εμπορικές εξόδους στη Μαύρη Θάλασσα και την προστασία των ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των δικαιωμάτων τους ως αντίβαρο στους Οθωμανούς²¹⁵. Τα *Ορλωφικά* και τα σκληρά μέτρα που λήφθηκαν από την Υψηλή Πύλη, ως αντίποινα εναντίων των πρωταίτιων της εξέγερσης, καλλιέργησαν μία τάση ρεβανσισμού κατά των Οθωμανών, η οποία μετατράπηκε εύκολα σε μίσος, υπό την επίδραση του ελληνικού εθνικισμού²¹⁶. Οι συνθήκες του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1774, του Ιασίου, το 1792, και του Βουκουρεστίου, το 1812, απλώς επικύρωσαν τη θέση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ως προστάτιδας Δυνάμεως των χριστιανών της οθωμανικής επικράτειας και ανανέωσαν προσώρας τα θρησκευτικά δικαιώματα των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

---

²¹² Roderick Beaton, *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και η παγκόσμια σημασία της*, μτφρ. Δέσποινα Κανελλοπούλου, εκδ. Αιώρα, Αθήνα 2021, σσ. 13-14.

²¹³ Στο ίδιο, σελ. 15.

²¹⁴ Γ. Κορδάτος, ό. π., σσ. 57-59.

²¹⁵ Μπ. Σπαρό, *Η ελληνική επανάσταση και η Ρωσία (1821-1829)*, μτφρ. Α. Σαραντοπούλου, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1965, σσ. 29-30.

²¹⁶ Στέφανος Ιω. Στεφανόπουλος, *Απομνημονεύματα τινά της Επανάστασεως του 1821*, Τρίπολη 1864, σσ. 9-10.

Η δεύτερη και εξίσου σημαντική επανάσταση, η Γαλλική, αποτέλεσε ουσιαστικά έναν εμφύλιο πόλεμο. Η οικονομική εξαθλίωση των μαζών, εξαιτίας των πολλών φόρων και της αύξησης του κόστους ζωής, εξανάγκασε σε εξέγερση και επίθεση των κατώτερων τάξεων του λαού της Γαλλίας εναντίον της φυλακής της Βαστίλης, στις 14 Ιουλίου 1789. Η εξέγερση γενικεύτηκε και οδήγησε στην ανατροπή του παλαιού καθεστώτος (Ancien Régime). Η πηγή κάθε εξουσίας ανήκε πλέον στο έθνος, σύμφωνα με τη *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*²¹⁷. Στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η νέα επαναστατική συσχέτιση προσέκρουε στη θέση του σουλτάνου ως απόλυτου εκφραστή της νομιμότητας, πολιτειακής και θρησκευτικής.

Η ολοκληρωτική όμως ήττα του Βοναπάρτη στη μάχη του Βατερλό οδήγησε στο σχηματισμό της «Ιεράς Συμμαχίας» (1815) η οποία αντέταξε, ως ανάχωμα, την «χριστιανική ενότητα» απέναντι στις διεκδικήσεις των εθνικών επαναστάσεων²¹⁸. «Μετά την επιβολή της Ιεράς Συμμαχίας, όλοι πλέον οι ετερόκλητοι συνωμότες, τουλάχιστον στα δυτικά των Βαλκανίων, θεωρούσαν ότι πολεμούν ενάντια στον ίδιο εχθρό - τους απολυταρχικούς ηγεμόνες της ηπείρου. Όλοι έβλεπαν συνεπώς την επανάσταση ως ενιαίο ευρωπαϊκό φαινόμενο, παρά ως άθροισμα εθνικών και τοπικών κινημάτων. Η κοινή αντίληψη για το αδιάσπαστο ευρωπαϊκό φαινόμενο τους οδήγησε να υιοθετήσουν και τον ίδιο τύπο επαναστατικής οργάνωσης - τη μυστική επαναστατική αδελφότητα»²¹⁹.

Η ήττα του Μ. Ναπολέοντα είχε άμεσο αντίκτυπο και στην αντίληψη της ιδεολογικής και στρατιωτικής ελίτ του χριστιανικού μιλλέτ περί της δυνατότητας σωτηρίας από εξωγενείς παράγοντες²²⁰. Το γεγονός αυτό θα εξεταστεί διεξοδικότερα στην ανάλυση της δράσης της Φιλικής Εταιρείας. Η πρώτη και η δεύτερη γαλλική κυριαρχία στα Επτάνησα έφερε σε επαφή μεγάλη μερίδα των κατοπινών αγωνιστών της Επανάστασης με τις νέες ιδέες. Σύμφωνα με τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, σε μία

---

²¹⁷ Eric Hobsbawm , *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σελ. 92.

²¹⁸ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Η Ευρώπη και ο κόσμος 1814-1914*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 43-44.

²¹⁹ Αθηνά Γεωργαντά, «Ο Κάλβος και οι Καρμπονάροι. Συμβολικές λέξεις των ωδών», *Μνήμων* 27 (2005), σελ. 58, <https://doi.org/10.12681/mnimon.812> και Άννα Μανδουλαρά – Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη, (Πρακτικά Συνεδρίου, Άρτα 2014)*, εκδ. Δήμου Νικ. Σκουφά – εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2017.

²²⁰ Όπως αφηγείται ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνη, «Είδα τότε ότι, ό,τι κάμωμε, θα το κάμωμε μονάχοι και δεν έχουμε ελπίδα καμμία από τους ξένους»· Θ. Κολοκοτρώνης, ό. π., σελ. 47.

μεταγενέστερη αποτίμηση της ιδεολογικής προσφοράς των Γάλλων: «*Η γαλλική επανάσταση και ο Ναπολέων έκαμε, κατά τη γνώμη μου, να ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτίτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ό,τι και αν έκαμναν, το έλεγαν καλά καμωμένο. Δια αυτό και είναι δυσκολώτερο να διοικήσης τώρα λαόν*»²²¹. Οι διαδοχικές και λαμπρές νίκες των Γάλλων επαναστατών προκάλεσαν τον θαυμασμό των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το βλέπουμε αυτό, έντονα, στα επαναστατικά-πατριωτικά κείμενα του Ρήγα και του Κοραή. Επιπλέον, αυτές οι νίκες ήταν ένα επιτυχημένο παράδειγμα επανάστασης εναντίον της καθεστηκίας τάξης, κάτι που προβάλλεται στο σύνολο σχεδόν των απομνημονευμάτων της οθωμανικής περιόδου. Οι νέες, προελαύνουσες ιδέες προετοίμασαν αποτελεσματικά την επερχόμενη ρήξη ανάμεσα στο χριστιανικό και οθωμανικό στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το γαλλικό παράδειγμα έφερε τους επαναστάτες στην Ευρώπη μπροστά σε ένα δυσεπίλυτο δίλλημα, καθώς δεν είχε βρεθεί ένας αποτελεσματικός μηχανισμός για την κινητοποίηση των λαών, με στόχο τις νέες εθνικιστικές διεκδικήσεις. Οι φιλελεύθερες ιδέες του Διαφωτισμού παρέμεναν ακόμα κτήμα των λίγων διανοητών, οι οποίοι περιορίζονταν σε διαλόγους με άτομα της ίδιας τάξης και κύρους²²². Η λύση αναδύθηκε από νέες οικονομικές συνθήκες που προκλήθηκαν στο γύρισμα του 18ου αιώνα προς τον 19ο. Η άνοδος της αστικής τάξης συνοδεύτηκε από νέες πολιτικές διεκδικήσεις. Το παλαιό καθεστώς, με τα μονολιθικά ιδεολογικά στεγανά του, απέτυχε να δώσει επαρκή χώρο έκφρασης στην αναδυόμενη μεσαιαία τάξη, η οποία ενδύθηκε αποκάλυπτα τον ορθολογισμό, ως απάντηση στην μεσαιωνική θέαση της θρησκείας. Οι βαθιές ρίζες της μεσαιωνικής θρησκείας, ως συμβόλου συνταύτισης κατά τις διαδικασίες καθορισμού της ταυτότητας για τον λαό, σε συνδυασμό με τον άμεσο έλεγχο που διατηρούσε το ιερατείο στους χριστιανικούς πληθυσμούς, οδήγησε τους στοχαστές σε ολική ρήξη ή σε μία μερική διαπραγμάτευση με τον χριστιανισμό. Σύμφωνα με τον Eric Hobsbawm, «*Οι στρατιές της ανερχόμενης μεσαιαίας τάξης χρειάζονταν την πειθαρχία και την οργάνωση μιας ισχυρής και μονολιθικής ηθικής για να κερδίζουν τις μάχες τους. Θεωρητικά, ο αγνωστικισμός ή η αθεΐα συμβιβάζονται απολύτως με την ανάγκη αυτή, ενώ ο χριστιανισμός ασφαλώς δεν της είναι απαραίτητος. Οι “φιλόσοφοι” του 18ου αιώνα ποτέ δεν έπαυαν να τονίζουν ότι η*

²²¹ Στο ίδιο, σελ. 49.

²²² E. Hobsbawm, ό. π., σελ. 309.

“φυσική” ηθική (της οποίας έβρισκαν παραδείγματα στους πρωτόγονους) και τα υψηλά προσωπικά κριτήρια του ελεύθερου στοχαστή ήταν προτιμότερα από τον χριστιανισμό. Αλλά στην πράξη, τα δοκιμασμένα πλεονεκτήματα της παλαιού τύπου θρησκείας και τα φοβερά ρίσκα που εγκυμονούσε η εγκατάλειψη μιας υπερφυσικής ηθικής ήταν τεράστια, όχι μόνο για τους φτωχούς εργαζομένους, που θεωρούνταν ως υπερβολικά αδαείς και ανόητοι για να μπορούν να ζήσουν χωρίς κάποια κοινωνικά χρήσιμη πρόληψη, μα και για την ίδια μεσαία τάξη»²²³. Η αποστροφή των φορέων των νέων ιδεών προς τις παλαιές θρησκείες κρίθηκε αναγκαίο να κατευναστεί και να έρθει σε συμβιβασμό με τον χριστιανισμό, λόγω των δυνατοτήτων που προσέφερε ο δεύτερος ως πλατφόρμα μαζικής διάδοσης ιδεών, με την προοπτική που υποσχόταν το θρησκευτικό αίσθημα για συλλογική κινητοποίηση των κατώτερων τάξεων. Με το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης (1789) κατέστη ευκρινής ο αντικληρικός χαρακτήρας της. Συντέθηκε, έτσι, μια νέα «αγνωστικιστική ηθική κοσμική ιδεολογία», βασισμένη στις ιδέες του Διαφωτισμού, η οποία διαχύθηκε στις επαναστάσεις που ακολούθησαν, στις αρχές του 19ου αιώνα²²⁴.

Ο εθνικισμός, ως μια νέα κυριαρχούσα ιδεολογία, έδωσε μια νέα κατεύθυνση στον τρόπο αντίληψης της αυτοεικόνας των χριστιανών, αλλά και των Οθωμανών. Το ιστοριογραφικό σχήμα «Εμείς και οι Άλλοι»²²⁵, το οποίο παρουσιάζεται, κατά τα νεότερα χρόνια, σχεδόν παράλληλα με την εθνικιστική έξαρση, δίνει ώθηση σε μια επιθετικότερη προσέγγιση κάθε στοιχείου που θεωρούνταν ενάντιο στις συνιστώσες του επανακαθορισμού του ελληνικού έθνους. Θεωρήθηκε, λοιπόν, αναγκαίο οι νέοι Έλληνες να βρουν παραδείγματα αρετής και αξιών μακριά από τον ραγιαδισμό και τον σκοταδισμό του Πατριαρχείου και της Πύλης. Μετά την αποτυχία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να αποκρούσει τους Οθωμανούς, ως προσφορότερο παράδειγμα προς μίμηση αναδείχθηκε και προβλήθηκε η αρχαία Ελλάδα.

III. Νεοελληνικός Διαφωτισμός

---

²²³ Στο ίδιο, σσ. 310-311.

²²⁴ Στο ίδιο, σσ. 312-313.

²²⁵ «Αντιλαμβανόμαστε τον «Άλλο» ως μία ετερότητα, ως κάτι το διαφορετικό, το ξένο. Η εικόνα του «Άλλου» σχετίζεται με τη δική μας ταυτότητα. Κατασκευάζοντας αυτή την εικόνα, κατά κάποιο τρόπο, δηλώνουμε τι θέλουμε να είμαστε, δηλαδή το «Εμείς», και τι δεν θέλουμε να είμαστε, δηλαδή ο «Άλλος». Έτσι, δημιουργείται το διπολικό και αντιθετικό σχήμα «Εμείς» και οι «Άλλοι», το οποίο παραπέμπει στις νοοτροπίες και στις επικρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις μιας δεδομένης εποχής», Ιωάννα Κ. Γκοτόβα, *Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων και της οθωμανικής εξουσίας στα έργα των Ελλήνων Διαφωτιστών*, διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, Δεκέμβριος 2021, σσ. 22-24.

Κατά τον 18ο αιώνα ο εθνικισμός παρουσιαζόταν ως μια έκφραση της χριστιανικής αντίθεσης προς την μουσουλμανική θρησκεία. Οι χριστιανοί υπήκοοι περίμεναν την απελευθέρωση μέσω θεϊκής παρέμβασης ή μέσω του ομόθρησκου «ξανθού γένους» των Ρώσων²²⁶. Η αποκρυστάλλωση της επεκτατικής τσαρικής πολιτικής και η ενισχυμένη παρουσία της ελληνικής εμπορικής Διασποράς οδήγησε έμπορους και νέους σπουδαστές στην αφομοίωση των επαναστατικών ιδεών, των οποίων έγιναν εκφραστές και απόστολοι. Η παραδοχή της ύπαρξης φυσικών δικαιωμάτων και η παραβίαση των στοιχειωδών δικαιωμάτων των χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή των *ραγιαδών*, σε συνδυασμό με τις άνισες προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης σε όσους μετείχαν στο ελληνικό έθνος και στους Οθωμανούς, οδήγησαν τους λόγιους της εποχής στην υιοθέτηση μιας πολύ επιθετικής στάσης εναντίον της Υψηλής Πύλης. Η επαφή των Γάλλων επαναστατών με τους λαούς των Βαλκανίων πυροδότησε την αφύπνιση της συλλογικής εθνικής τους συνείδησης, η οποία βρισκόταν ήδη υπό διαμόρφωση²²⁷. Η οριοθέτηση και η έκφραση των νέων εθνικιστικών ιδεών και η μετατροπή τους σε έναν πολεμικό «παιάνα», με πρωταρχικό σκοπό την απελευθέρωση αποδόθηκαν, πρωταρχικά, στους κατεξοχόν εκφραστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Ρήγα, Καταρτζή, Κοραή, ανώνυμο συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας κ. ά.*), οι οποίοι θεωρήθηκαν ως ιδεολογικοί θεμελιωτές της ελληνικής επανάστασης.

Η ελληνική γλώσσα, ένας από τους δύο βασικότερους πυλώνες στους οποίους βασίστηκε ο ελληνικός εθνικισμός, βρέθηκε σε εκρηκτική τροχιά ανάπτυξης στα τέλη του 18ου αιώνα, λόγω και της ανάπτυξης του εμπορίου. Ταυτόχρονα, παρατηρήθηκε μία στροφή των λόγιων αυτής της περιόδου προς τους «από κάτω», προς το πλατύ αναγνωστικό κοινό. Η τυπογραφία συντέλεσε πολύ στην εξάπλωση των ιδεών του Διαφωτισμού σε μερίδα «φωτισμένων» της Ευρώπης, οι οποίοι με την έκδοση φιλολογικών περιοδικών επιδόθηκαν σε ανταλλαγή και κρίση απόψεων. Το νέο πεδίο διαλόγου διαμόρφωσε τις συνειδήσεις του αναγνωστικού κοινού και έθεσε κανόνες στην έντυπη επικοινωνία. Έντυπα, όπως αυτά της σειράς *Ελληνική Βιβλιοθήκη* του Αδαμάντιου Κοραή, από το 1804, ο *Λόγιος Ερμής*, από το 1811, και ο *Φιλολογικός Τηλέγραφος*, από το 1817, ανέλαβαν την επιμόρφωση και την τακτική ενημέρωση του

---

²²⁶ Γ. Κορδάτος, ό. π., σσ. 58-59.

²²⁷ Ο Αμβρόσιος Φραντζής χαρακτηρίζει εύστοχα τη διαδικασία διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης ως «μακρά εθνική κυφορία»· Α. Φραντζής, ό. π., τόμ. Α', σελ. 17.

«ελληνικού κοινού», εντός και εκτός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο όμως περιοριζόταν σε λίγους «εκλεκτούς» μορφωμένους, που ζούσε συνήθως εκτός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²²⁸. Η διαδικασία διαμόρφωσης ενός πεδίου διαλόγου και η διεύρυνσή του με την είσοδο σε αυτό των πρώην αγωνιστών διαφάνηκε εντονότερα μετά την απελευθέρωση και την ίδρυση του νέου βασιλείου.

Ο Benedict Anderson απέδωσε την διάδοση των νέων ιδεών σε εμπόρους και στις μορφωμένες ελίτ, στις φθηνές προτεσταντικές εκδόσεις που είχαν ακριβώς ως σκοπό την κινητοποίηση των λαϊκών μαζών. Ο «έντυπος καπιταλισμός» έδωσε πρόσβαση στις νέες ιδέες και αποκαθίλωσε την τυπογραφία από την «στενή» ηγεμονία των αυστηρά εκκλησιαστικών εκδόσεων²²⁹, μέσω της χρήσης τοπικών διαλέκτων και της αποσύνδεσης από τις πρότερα καθιερωμένες «ιερές γλώσσες». Η συνάντηση των ποικίλων τοπικών διαλέκτων με τον καπιταλισμό και την τυπογραφία αποτέλεσε έναν παράγοντα που εδραίωσε το έθνος ως έναν νέο φιλελεύθερο τρόπο πολιτειακής οργάνωσης²³⁰. Αν δεχτούμε τη θέση αυτή ως ένα παραδεδομένο γεγονотικό προηγούμενο, σε συνδυασμό με την επίδραση της ελληνικής παιδείας στους εμπόρους του 18ου αιώνα, είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς την διάθεση των ελλήνων εμπόρων και του Ιωάννη Καποδίστρια στις αρχές του 19ου αι. για ευρύτερη διάδοση της ελληνικής παιδείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πριν από την κήρυξη μιας επανάστασης²³¹, καθώς η ελληνική παιδεία αποτέλεσε το μέσο εξελληνισμού του εμπορικού κόσμου στα Βαλκάνια.

Προς επίρρωση των παραπάνω, η Νάσια Γιακωβάκη παρατηρεί ότι «Μέσω της τεχνολογίας του δημόσιου διαλόγου, η ανερχόμενη ομάδα των λογίων (των «σοφών») ανοίγεται προς το σύνολο των «πεπαιδευμένων», εκτίθεται σε όσους έχουν «νύξιν γραμμάτων γραικικών», τους βάζει στο παιχνίδι για να ανασχηματιστούν όλοι μαζί, ως ιδιώτες, συγκροτώντας το «κοινόν». Η ιδιοτυπία του κυκλώματος που γεννιέται έγκειται στο ότι κανένα μέρος του δεν παραμένει αδρανές: η συνθήκη της δημόσιας ανταλλαγής ιδεών μεταξύ ιδιωτών συνίσταται στο ότι όλοι είναι ίσοι και

---

²²⁸ Νάσια Γιακωβάκη, «Ο Λόγιος Ερμής ως τόπος διαμόρφωσης του ελληνικού κοινού», στο Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας), Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σσ. 209-215.

²²⁹ B. Anderson, *ό. π.*, σελ. 75.

²³⁰ Στο ίδιο, σσ. 72-83.

²³¹ Ν. Σπηλιάδης, *ό. π.*, τόμ. Α', σελ. 5.

ορατοί, κρινόμενοι όχι γι' αυτό που είναι, μα γι' αυτό που λένε. [...] Ο διάλογος ενώπιον του κοινού, τουτέστιν ο δημόσιος διάλογος, διαρρηγνύει τη σχέση πομπού προς δέκτη, δηλαδή του ηγεμόνα προς τον υπήκοο, της εκκλησίας προς τον πιστό, τη θεμελιώδη με άλλα λόγια σχέση υποταγής, των προνεωτερικών κοινωνιών»²³². Η διαμόρφωση νέων σχέσεων ανάμεσα στα υποκείμενα του αναγνωστικού κοινού της τυπογραφίας του 19ου αιώνα διέρρηξε, σταδιακά, τις αντιλήψεις περί υποταγής στην Εκκλησία και την απόλυτη μοναρχία. Η ανοιχτή και διεθνής ανταλλαγή απόψεων ήρθε πλέον σε μία δημιουργική αντιπαράθεση με τα δόγματα της πλήρους υπακοής στις προκαθορισμένες νομιμότητες του Μεσαίωνα, καθώς αυτή αντανακλούσε το δικαίωμα στην έκφραση της ατομικής γνώμης. Η υπεράσπιση αυτού του δικαιώματος σηματοδότησε και το πέρασμα από την φιλοσοφική συζήτηση στις πολιτικές διεκδικήσεις²³³. Θιασώτες των νέων φιλελεύθερων ιδεών ήταν δύο από τις κορυφαίες μορφές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο Ρήγας (Φερραίος) Βελεστινλής και ο Αδαμάντιος Κοραΐς. Καθένας από αυτούς τους δύο συνέβαλλε με διαφορετικό τρόπο στην εξάπλωση του επαναστατικού ιδεώδους στους υπόδουλους χριστιανούς.

Ο Αδαμάντιος Κοραΐς συνέβαλλε τα μέγιστα στην νεοελληνική παιδεία και τη νεωτερική φιλοσοφική σκέψη. Η συμμετοχή του στο πεδίο ανοιχτού διαλόγου που συγκρότησαν τα φιλολογικά περιοδικά στις αρχές του 19ου αιώνα τον καθιέρωσαν ως έναν από τους κορυφαίους Έλληνες διανοητές της εποχής του. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, σύμφωνα με τον ίδιο, υπήρξε «η εκκοσμίκευση της σκέψης και των αξιών και η μετάγχιση (μετακένωσις) δυτικοευρωπαϊκών πολιτισμικών προτύπων και τρόπων στοχασμού στην πνευματική παράδοση της ελληνικής Ανατολής»²³⁴. Η προσέγγιση αυτή επιτεύχθηκε με τη συνάντηση της ουμανιστικής παράδοσης των Ελλήνων λογίων της Διασποράς με την δυτική παιδεία, του διαλόγου ανάμεσα στην ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία με την Δύση²³⁵. Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός «είναι η πρώτη ρητή εκδήλωση της αυτοσυνειδησίας του νέου ελληνισμού ως νεότερου έθνους και αντιπροσωπεύει ουσιαστικά την πρώτη μεταφορά του κλίματος της νεωτερικότητας στην ελληνική παιδεία και σκέψη». Η συνάφεια ταυτότητας και αυτοσυνείδησης

²³² Νάσια Γιακωβάκη, *ό. π.*, σελ. 216.

²³³ Στο ίδιο, σελ. 233.

²³⁴ Πασχάλης Μ. Κιτρομιλίδης - Sukru H. Picak, «*Ιδεολογικά ρεύματα: Έλληνες και Οθωμανοί*», 1821 Η γέννηση ενός έθνους κράτους, εκδ. Σκάι, Αθήνα 2010, τόμ. Ε', σελ. 10.

²³⁵ Στο ίδιο, σελ. 11.

επιτεύχθηκε μέσω της επανασύνδεσης με την ελληνική κλασική αρχαιότητα²³⁶. Το πρόταγμα του ορθολογισμού και η σύνδεσή του με τη «μεσαιά τάξη» προσέδωσαν πολιτική σημασία στις ιδέες του Διαφωτισμού, οι οποίες δεν άργησαν να έρθουν σε ρήξη με τις παραδοσιακές κοσμοαντιλήψεις²³⁷.

Η αναγέννηση του έθνους αποτέλεσε κεντρικό σημείο της επιχειρηματολογίας του Κοραή, γεγονός που θα συντελούνταν μέσω της μόρφωσης του *ραγιά*. Σύμφωνα με τον ίδιο, «*Ας μη ερωτά δε τις ποίαι ήσαν καθ' όλη τη δυστυχή ταύτην περίοδον αί ηθικαί και θρησκευτικαί των Ελλήνων ιδέαι. Η μεν άγνοια θυγάτηρ της τυρρανίδος οδεύει αχωρίστως μετά της δεισιδαιμονίας, αύτη δε λεληθότως επιφέρει την διαφθοράν των ηθών· όθεν εις κοινωνίαν μη κυβερνωμένην υπό νόμων σοφών και δικαίων, μάτην ζητείται η αρετή*»²³⁸. Η παιδεία για τον διαπρεπή Έλληνα λόγιο αποτέλεσε τον δίαυλο γνωριμίας με την κλασική παιδεία και απαραίτητη προϋπόθεση για την μεταβολή των υπηκόων απαίδευτων σε πεπαιδευμένους πολίτες, έτοιμους να αναλάβουν το βάρος της αλλαγής που θα επέφερε η εξέγερση εναντίον των Οθωμανών, με σκοπό την αναγέννηση του έθνους, βγαίνοντας από το σκότος της αμάθειας την οποία επέβαλλε το καθεστώς δουλείας²³⁹. Η ανάδειξη, εντούτοις, του νέου Έλληνα ως απογόνου των αρχαίων της κλασικής εποχής είχε ως απώτερο στόχο την σύγκρουση με τους Οθωμανούς και την αποτίναξη του ζυγού. Ο παραλληλισμός των νέων με τους αρχαίους Έλληνες αποτελεί ένα μοτίβο στα απομνημονεύματα, το οποίο σε θεωρητικό επίπεδο θα έδινε θάρρος στους *ραγιάδες* για τον δύσκολο αγώνα που είχαν να επιτελέσουν στο άμεσο μέλλον. Χρονικά, εκτιμούμε πως οι διατυπώσεις ανάλογου περιεχομένου ανήκουν στο πεπερασμένο παρελθόν, αποτελούν δηλαδή την γραπτή αποτύπωση της περιόδου στην οποία αναφέρονται, με στόχο την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος των υπόδουλων και όχι ένα προϊόν της εθνικιστικής έξαρσης της μετεπαναστατικής περιόδου, παρόλο που η αρχαιολατρία εκδηλώνεται εντονότερα μετεπαναστατικά.

---

²³⁶ Στο ίδιο, σελ. 27.

²³⁷ Στο ίδιο, σελ. 34.

²³⁸ Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι, Συνταχθέν μεν Γαλλιστί και αναγνωσθέν εις την Εταιρείαν των ανθρωποτηρητών τη 6 Ιανουαρίου 1803, υπό Αδαμάντιου Κοραή, μεταφρασθέν δε υπό Αναστασίου Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδέλφειας, σελ. 9, <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/2/e/metadata-22-0000177.tkl>

²³⁹ Δημήτριος Χαραλαμπίδης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η πολιτική*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1998, σσ. 19-20.

Οι φορείς του προοδευτικού ελληνικού εθνικισμού προσπάθησαν να πετύχουν την αποσύνδεση της παιδείας από την Εκκλησία και την προσαρμογή της σε πρότυπα που θα έφερναν τους νέους πιο κοντά στην κλασσική ελληνική αρχαιότητα, καθώς η εκκλησιαστική παράδοση θεωρήθηκε ως «ένα μεσαιωνικό εμπόδιο στην επιτυχημένη οικειοποίηση της ελληνικής κουλτούρας» από τον αναδυόμενο ελληνικό εθνικισμό²⁴⁰. Δεν θα σταθούμε στην ανασηματοδότηση των ονομασιών του ελληνικού έθνους (Ελληνες, Ρωμαίοι, Γραικοί κ.λπ) από τους νέους λόγιους εθνικιστές. Ο συμβολικός, όμως, χαρακτήρας τους προδίδει την διαδικασία αλλαγής στην νοοτροπία μια μερίδας Ελλήνων λογίων της Διασποράς και το πέρασμα στην σύνδεση εθνικισμού και κλασσικής Ελλάδας σε βάρος της βυζαντινής παράδοσης.

Η σύγκρουση ανάμεσα στον εθνικισμό και το παλαιό καθεστώς συντελέστηκε σε πρώτο στάδιο στο πεδίο της ιδεολογίας. «Ο δυτικός ατομικισμός θεωρείτο από την Ανατολική Εκκλησία εκδήλωση ενός βλάσφημου εγωτισμού που υπονομεύει το κοινοτικό πνεύμα της ενορίας και της θείας λειτουργίας της. Ο αποκλεισμός του ατομικισμού από τις ορθόδοξες κοινότητες όχι μόνο προστάτευσε το ποίμνιο από επικίνδυνες καινοτομίες, αλλά επίσης απέκλεισε ένα όραμα για το μέλλον στο άχρονο παρόν της θείας λειτουργίας»²⁴¹. Στα τέλη του 18ου αι. (το 1798) η κυκλοφορία ενός έργου, με τον τίτλο *Πατρική Διδασκαλία*, με φερόμενο συγγραφέα τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμο, στην πραγματικότητα όμως με τον υπερσυντηρητικό κληρικό-θεολόγο Αθανάσιο τον Πάριο, καταδίκασε τις ιδέες για εθνικιστική εξέγερση. Το φυλλάδιο αυτό ήταν βασισμένο στην παγιωμένη αντίληψη που παρουσίαζε την οθωμανική κατάκτηση ως τιμωρία των ορθοδόξων για τις αμαρτίες τους και παρουσίαζε τον σουλτάνο ως τη μόνη νόμιμη αρχή. Η αντίδραση του Κοραή ήρθε, την ίδια χρονιά, από το Παρίσι με την έκδοση της *Αδελφικής Διδασκαλίας*, στην οποία ταύτιζε το Πατριαρχείο με τους δυνάστες Οθωμανούς²⁴². Έκτοτε, οι πρωτοστάτες της ιδεολογικής προετοιμασίας της Επανάστασης είδαν την θρησκεία ως ένα τείχος του παλαιού καθεστώτος που έπρεπε να γκρεμιστεί. Ο Κοραής συνέχισε την πολεμική του εναντίον του Πατριαρχείου στο *Άσμα Πολεμιστήριον*, το 1800, και στο *Σάλπισμα πολεμιστήριον*, έναν χρόνο αργότερα, ενάντια στο πνεύμα της δουλικότητας έναντι

---

²⁴⁰ Ι. Γρηγοριάδης, ό. π., σελ. 44.

²⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 13.

²⁴² Στο ίδιο, σσ. 51-54.

των Οθωμανών, αναμένοντας την συνδρομή των στρατευμάτων του Ναπολέοντα²⁴³. Εντούτοις, η οριστική αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων έθνους, Εκκλησίας και κράτους πάγωσαν προσωρινά, ως την αναγνώριση του ελληνικού κράτους.

Η θρησκεία αποτελούσε, ανέκαθεν, τον βασικό πυλώνα αυτοπροσδιορισμού των Οθωμανών υπηκόων του χριστιανικού μιλλέτ. Βάσει αυτής της παραδοχής, οι φορείς του Νεοελληνικού Διαφωτισμού κλήθηκαν να επαναπροσδιορίσουν τον ρόλο της, με στόχο την αναγκαία εξάπλωση του μηνύματος της Επανάστασης στο λαό. Ο Ρήγας Βελεστινλής συνδύασε τον ρόλο του διαφωτιστή-ιδεολογικού ταγού με την επαναστατική δράση. Η επιρροή και η οικονομική ευρωστία που είχε αποκτήσει στην υπηρεσία του μεγάλου Δραγουμάνου της Πύλης Αλέξανδρου Υψηλάντη και του ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Νικόλαου Μαυρογένη τον οδήγησαν στη Βιέννη, τον Αύγουστο του 1796, όπου έθεσε την τυπογραφία στην υπηρεσία προπαγάνδας υπέρ μίας κοινωνικής και πολιτικής εξέγερσης των βαλκανικών λαών εναντίον της διεφθαρμένης οθωμανικής εξουσίας. Η Βιέννη και η Λειψία ήταν εκείνη την εποχή τα εμπορικά και πνευματικά κέντρα της Ευρώπης, στα οποία άνθησαν οργανωμένες εμπορικές ελληνικές κοινότητες με έντονη πνευματική δραστηριότητα, παρά την εντονότατη λογοκρισία που είχε επιβληθεί από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Ιωσήφ τον Δεύτερο έως το 1781²⁴⁴. Το 1797 ο Ρήγας τύπωσε στο τυπογραφείο των Μαρκίδων-Πουλίου τη *Χάρτα* και τη *Νέα Πολιτική Διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομογοδανίας*²⁴⁵. Σε αυτό συμπεριλήφθηκαν η *Επαναστατική Προκήρυξη*, το *Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας* και ο *Θούριος*²⁴⁶, κείμενα με καθαρά προπαγανδιστικό κήρυγμα υπέρ της επανάστασης του έθνους. Με την *Χάρτα* ο ελληνικός εθνικισμός κατοχύρωσε έναν πρωταρχικό γεωγραφικό προσδιορισμό της ευρύτερης ελληνικής επικράτειας – στην πραγματικότητα βαλκανικής– ο καθορισμός της οποίας θα ταλάνιζε το ελληνικό κράτος σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

---

²⁴³ Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Έθνος και πατρίδα: λέξεις κλειδιά της γαλλικής επανάστασης», στο *Η Φιλική Εταιρεία, Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, (επιμ. Άννα Μανδυλαρά Γιώργος Νικολάου, εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2017, σελ. 61.

²⁴⁴ Δ. Χαραλαμπίδης, *ό. π.*, σσ. 280-281.

²⁴⁵ Μαρία Παζαρή, *Ρήγα Βελεστινλή Χάρτα της Ελλάδος: Μία χαρτογραφική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 28-30

²⁴⁶ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001, τόμ. Ε', σσ. 21-23

Στα τέλη του 1797 αναχώρησε από τη Βιέννη προς τη Τεργέστη με προορισμό την Μάνη, με σκοπό την οργάνωση της επανάστασης. Συνελήφθη μαζί με μέλη του κύκλου του από τις αυστριακές αρχές και φυλακίστηκε. Το τραγικό τέλος του Ρήγα (το 1798) τον κατέστησε πρώτο «εθνομάρτυρα» στον βωμό της εθνικής υπόθεσης, σύμφωνα με αρκετούς από τους απομνημονευματογράφους του Αγώνα²⁴⁷. Το πρότυπο του ρομαντικού επαναστάτη εκπροσωπήθηκε αργότερα από τον Ανδρέα Κάλβο και τον Λόρδο Μπάυρον²⁴⁸. Ο Ρήγας επηρεάστηκε από το έργο του Ιώσηπου Μοισιόδακα, που εγκαινίασε τον πολιτειακό ριζοσπαστισμό, σε αντίθεση με την πρόταση της φωτισμένης μοναρχίας του Ευγένιου Βούλγαρη και του Δημητρίου Καταρτζή²⁴⁹, ο οποίος απέδωσε πρώτος στον όρο «έθνος» πολιτικό περιεχόμενο²⁵⁰. Η μεγάλη εκδοτική δραστηριότητα του Ρήγα στόχευε, ακριβώς, στην καλλιέργεια εθνικής ελληνικής συνείδησης, στη σύνδεση με την αρχαιότητα και στην ενίσχυση του φιλελευθερισμού και της αρχής των εθνοτήτων, με βάση τα φιλελεύθερα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης. Το στάδιο του εθνικού διαφωτισμού αποτέλεσε απαραίτητη προπαρασκευή για το πέρασμα στην πολιτική δράση²⁵¹.

Σε αντίθεση με τους ελιτίστικους κύκλους των λογίων της Ευρώπης, τα ποιήματα του Ρήγα έτυχαν ευρείας διάδοσης στις λαϊκές μάζες των Βαλκανίων, προετοιμάζοντας ιδεολογικά την Επανάσταση του 1821²⁵². Ο Ανώνυμος που εξέδωσε την *Ελληνική Νομαρχία*, επηρεάστηκε άμεσα από τις πολιτικές ιδέες του Ρήγα και προχώρησε σε δριμεία κριτική των αρχουσών κοινωνικών ομάδων των Ελλήνων στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, τους οποίους κατηγόρησε ως διεφθαρμένους και συνεργούς του δυνάστη²⁵³.

Παρά τις τολμηρές ιδέες που πρότειναν οι εκφραστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με εξαίρεση το άκρως επαναστατικό έργο του Ρήγα, η απήχησή τους ήταν μάλλον περιορισμένη. Η ανάπτυξη συγγραφικής δράσης και η παραγωγή γραπτών με ιδεολογικό περιεχόμενο δεν έφταναν ως τον απλό άνθρωπο, ιδιαίτερα τις αγροτικές μάζες της εποχής, αλλά παρέμεναν υπόθεση ενός κλειστού κύκλου

²⁴⁷ Ν. Σπηλιάδης, *ό. π.*, τόμ. Α', σελ. 2· Παλαιών Πατρών Γερμανός, *ό. π.*, σελ. 16· Α. Φραντζής, *ό. π.*, τόμ. Α', σελ. κε' και τόμ. Δ', σελ. 4· Μ. Οικονόμου, *ό. π.*, σσ. 58-59.

²⁴⁸ Αθηνά Γεωργαντά, *ό. π.*, σσ. 57-62.

²⁴⁹ Π. Κιτρομιλίδης - Sukru H. Picak, *ό. π.*, σσ. 45-47.

²⁵⁰ Αλεξάνδρα Σφοίνη, *ό. π.*, σελ. 60.

²⁵¹ Στο *ίδιο*, σελ. 51.

²⁵² Στο *ίδιο*, σελ. 53.

²⁵³ Π. Κιτρομιλίδης - Sukru H. Picak, *ό. π.*, σελ. 54.

φωτισμένων σπουδαστών της Διασποράς. Προσπάθειες για διάδοση των νέων ιδεών εντοπίζονται προεπαναστατικά με την ίδρυση νέων σχολείων και την μαζική τύπωση βιβλίων. Η μελέτη των αρχαίων από τους λαούς της Βαλκανικής καλλιεργούσε την πεποίθηση της «γνήσιας» καταγωγής από ένδοξους άνδρες και έθεσε τα θεμέλια για την ελιτίστικη θέαση του ελληνικού έθνους, έναντι των υπολοίπων²⁵⁴. Παρόλο που η πρόταση του Ρήγα για διεθνική συμμαχία εναντίον του Οθωμανού δυνάστη είχε παμβαλκανικό χαρακτήρα, εντούτοις προεξάρχοντα ρόλο διαδραμάτιζε το ελληνικό στοιχείο, μέσω της συμμετοχής όλων, λίγο-πολύ, των επαναστατών στην ελληνική κουλτούρα. Ο απώτερος σκοπός του εξελληνισμού πρόδιδε την άποψη περί ανωτερότητας του ελληνικού έθνους έναντι των υπολοίπων²⁵⁵, ιδέα η οποία απέκτησε διαστάσεις στο τέλος του 18ου αι., εξαιτίας του ανταγωνισμού των νέων εθνών για την προσάρτηση διαφιλονικούμενων περιοχών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη πως μέσω του έργου του ο Ρήγας καταφέρθηκε κυρίως εναντίον της Οθωμανικής εξουσίας και όχι εναντίον των μουσουλμάνων, τους οποίους καλεί να συμμετάσχουν εξίσου στην επανάσταση των βαλκανικών λαών εναντίον του «δυνάστη» σουλτάνου.

Η συνεισφορά των Ελλήνων λογίων της προεπαναστατικής περιόδου έγκειται στο ότι συγκρότησαν ένα νέο πλαίσιο ανταλλαγής, επικύρωσης ή απόρριψης ιδεών σχετικών με τον εθνικισμό και εφοδίασαν τους εμπορικούς κύκλους εντός και εκτός της οθωμανικής επικράτειας με τα απαραίτητα ιδεολογικά εργαλεία για την διάρρηξη της σχέσης ανάμεσα στις χριστιανικές μάζες και την θρησκευτική εποπτεία του Πατριαρχείου, με την εισαγωγή της έννοιας του έθνους ως νέου συμβολικού πυλώνα αυτοπροσδιορισμού των υπόδουλων, την υπενθύμιση των πληττόμενων δικαιωμάτων τους και την ενίσχυση του αιτήματος για πολιτειακή αλλαγή. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα παλαιότερα σύμβολα που περιέχονταν στην ταυτότητα των υπόδουλων ανάχθηκαν σ' ένα εθνικιστικό διακύβευμα μιας έντονης ιδεολογικής διαμάχης. Η σύγκρουση ανάμεσα στους οπαδούς της αλλαγής, τους ανακαινιστές του ελληνικού έθνους και σε εκείνους του συντηρητισμού του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κων/πόλεως, εντός της απολυταρχικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθόρισαν εν πολλοίς και τις θέσεις των πρωτοστατών της επαναστατικής δράσης²⁵⁶.

---

²⁵⁴ Γ. Κορδάτος, ό. π., σελ. 61.

²⁵⁵ Hans Kohn, *"The idea of nationalism, a study in its origins and background"*, σσ. 27-60.

²⁵⁶ Ο Κοραΐς ήδη προεπαναστατικά στην «Αδελφική Διδασκαλία» αντέκρουε την εθελοδουλεία των ραγιάδων και στηλίτευε την συμμόρφωση των κληρικών με την οθωμανική νομιμότητα

IV. Φιλική Εταιρεία: να μπει ένα τέρμα στη συνύπαρξη Οθωμανών και Ελλήνων

Η Φιλική Εταιρεία οργανώθηκε με βάση τα πρότυπα οργάνωσης αντίστοιχων φιλελεύθερων ευρωπαϊκών μυστικών εταιρειών. Ιδρύθηκε το 1814 στην Οδησό από μια μικρή ομάδα μεσαιás οικονομικής δυναμικής εμπόρων, επηρεασμένων από το όραμα του Ρήγα για μία παμβαλκανική εξέγερση εναντίων των Οθωμανών.

Το χαρακτηριστικό της δουλικότητας και του φόβου που απέρρευε από τον ζυγό δεν ήταν δυνατό να αποβληθεί δίχως την συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας, αρκετά συναφούς μ' αυτήν του χριστιανικού μιλλέτ, εντέλει όμως διαφορετικής. Η αποδοχή της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης ως ενός βασικού συστατικού στοιχείου του αναδυόμενου ελληνικού έθνους αποτέλεσε σύμβαση, καθώς ο έλεγχός της ανήκε στο Πατριαρχείο, θεσμό παραδοσιακά αντίθετο προς οποιουδήποτε τύπου εξέγερση· ήταν, εντούτοις, ταυτόχρονα το βασικότερο και το πιο σταθερό έρεισμα για τον καθορισμό της ταυτότητας του ορθόδοξου χριστιανού στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την εργαλειοποίηση του θρησκευτικού αισθήματος αυτό πολιτικοποιήθηκε²⁵⁷. Το καθεστώς του *ραγιά* υπηκόου ήταν εκ διαμέτρου αντίθετο μ' αυτό του πολίτη, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του οποίου είχαν καθορίσει, εν πολλοίς, οι δύο μεγάλες επαναστάσεις του 18ου αιώνα: αμερικανική και γαλλική.

Η διακηρυσσόμενη από την Φιλική Εταιρεία επανάσταση —σε αντίθεση με το όραμα του Ρήγα— αφορούσε στο σύνολο των χριστιανών υπηκόων, συμμετόχων στο ελληνικό έθνος, και όχι τους κατοίκους ευρύτερων γεωγραφικών διαμερισμάτων και την εναντίωσή τους στους φορείς της τοπικής εξουσίας. Βασικό στοιχείο καθορισμού τόσο των συνωμοτών-επαναστατών όσο και του εχθρού, του «Άλλου», αποτέλεσε ο θρησκευτικός παράγοντας και η υφιστάμενη καταπίεση από τους Οθωμανούς. Η κατάκτηση αποτέλεσε συνθήκη νομιμοποίησης του καθεστώτος που οι Φιλικοί δεν

διακηρύσσοντας «[...] ότι το κατά των τυράννων μίσος είναι ριζωμένον εις τας ημετέρας καρδιάς, ότι του να μην ελευθερωθώμεν μέχρι σήμερα από τον ζυγόν αίτιον είναι, όχι η ημετέρα ανανδρία, αλλ' η ζηλοτυπία πολλών Ηγεμόνων της Ευρώπης, οι οποίοι, κολακεύοντες τον ημέτερον Τύραννον βραδύνουσι την ελευθερίαν ημών». Αδαμάντιος Κοραής, «Αδελφική διδασκαλία : προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την Οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς : εις αντίρρησιν κατά της ψευδωνύμως εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει Πατρικής διδασκαλίας», Ψηφιοποιημένες εκδόσεις Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ακαδημίας Αθηνών, file:///C:/Users/user/Downloads/007000030905.pdf

²⁵⁷ Βλ. μελέτες για τη Φιλική Εταιρεία παραπάνω σημ. 21.

δέχονταν²⁵⁸. «*Ημασταν πάντα ελεύθεροι· οι τύραννοι δεν μας υπέταξαν και αντιταχθήκαμε πάντα σε αυτούς με τη βοήθεια του Θεού και των όπλων μας. Δεν επιθυμούμε τίποτε άλλο, παρά να φανούμε χρήσιμοι στο έθνος μας, το οποίο ήταν τόσο φημισμένο και σήμερα το καταδυναστεύουν*»²⁵⁹. Το ελληνικό έθνος αποκτά σταδιακά ζωτικό χώρο στις αφηγήσεις των Ελλήνων ιστορικών της εξεταζόμενης περιόδου, καθώς η υπεράσπισή του, μια έννοια δίχως σαφή ιδεολογική κατεύθυνση στο συγγραφικό παρόν, αποτέλεσε την πρωταρχική αιτία της Επανάστασης.

Προκειμένου να καλλιεργηθεί η ιδέα της επανάστασης στον υπόδουλο ραγιά, οι Φιλικοί έκριναν σκόπιμο να επεκτείνουν το δίκτυο των ελληνικών σχολείων και της ελληνομάθειας. Η σύνδεση μελών της Φιλικής με τη *Φιλόμουσο Εταιρεία* των Αθηνών συνέκλινε προς αυτή την κατεύθυνση. Το «*διδασκόν*» της εθνικής συνείδησης αποτέλεσε μία κατάκτηση των Γάλλων επαναστατών²⁶⁰, που εξαπλώθηκε στην ελληνική διανοήση της εποχής, ενώ η ανθεκτικότητα και η αφοσίωση που προκαλούσαν έκτοτε το έθνος και ο εθνικισμός αποδόθηκαν στην συγχώνευση θρησκευτικών στοιχείων κατά τη διαμόρφωση της «*νέας παράδοσης*»²⁶¹. Ο Εμανουήλ Πρωτοψάλτης στην έκδοση του έργου του Ηλία Φωτεινού *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος* σημειώνει την ύπαρξη φανερών και «*κρυφών*» σκοπών της Φιλόμουσου Εταιρείας σε δύο κείμενα υπογεγραμμένα από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη²⁶². Συνδρομητές της υπήρξαν επιφανείς ελληνικές προσωπικότητες του εξωτερικού και μεγαλέμποροι της Διασποράς²⁶³. Η ενίσχυση του εθνικιστικού πνεύματος και της ελληνικής ταυτότητας, με αποκορύφωμα την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, περιγράφηκε από τον Φιλήμωνα στο ακόλουθο χωρίο: «*Του Ελληνικού αισθήματος ήταν αυτή καρπός καθαρός· της Οθωμανικής τυραννίας*

²⁵⁸ Κύριλλος Νικολάου, «*Επαναστατικό και πολιτειακό όραμα, Ρήγας και Φιλική Εταιρεία*», στο «*Η Φιλική Εταιρεία, Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*», (επιμ.) Μανδύλαρά Άννα-Νικολάου Γιώργος, εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2017, σελ. 112.

²⁵⁹ Γιώργος Κουτζακιώτης, «*Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797, οι Γάλλοι και ο Ρήγας. Μια νέα ανάγνωση με βάση αναξιοποίητες πηγές*», *Ερανιστής* 30 (2021), σελ. 209.

²⁶⁰ J.-B. Surratteu, «*Nation/ nationalite*», (επιμ.) Albert Soboul κ.ά., *Dictionnaire historique de la langue française*, Παρίσι, PUF, 1989, σσ. 781-783

²⁶¹ Ι. Γρηγοριάδης, ό. π., σσ. 38-39.

²⁶² Στα δύο κείμενα, με τίτλο «*Εκθεσις περί συστάσεως μιας Φιλόμουσου και φιλανθρώπου γραικικής εμπορικής εταιρείας*» και «*Μυστικοί παράγραφοι περί του κύριου και καθολικού σκοπού της Φιλόμουσου και φιλανθρώπου γραικικής εμπορικής εταιρείας*» αντίστοιχα, περιγράφηκαν οι αρμοδιότητες και οι υποχρεώσεις των μελών της Φιλόμουσου Εταιρείας, φανεροί και κρυφοί. Φωτεινού Ηλία, «*Οι άθλοι της εν Βλαχία ελληνικής επανάστασεως το 1821 έτος*», επιμ. Πρωτοψάλτης Γ. Εμμανουήλ, εκδ. Εκδοτικός Οίκος Γ. Τσουκαλά και Υιού «*Βιβλιοθήκη*», Αθήνα 1956, σσ. 299-309.

²⁶³ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον περί της Φιλικής Εταιρείας*, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 2011, σελ. 110 [α' έκδοση Ναύπλιο 1834].

αναπόφευκτον αποτέλεσμα. Όπου η Εξουσία επιβουλεύεται τας ελευθερίας των πολιτών και την ελευθέραν εξήγησιν των αισθημάτων· όπου αύτη καταφρονούσα τα αναπαλλοτρίωτα δίκαια του Κοινού, συνιστά εις την σφαίραν της κοινωνίαν χωριστήν, μεταχειριζόμενη τους λοιπούς ως κτήνη· εκεί ευρίσκονται οι άνθρωποι εις την ανάγκην του να υποσκάπτωσι την πτώσιν της· εκεί αναφαίνονται οι τρομακτικά και πεισματώδεις ρήξεις»²⁶⁴. Ο Φιλήμων αναφέρεται σ' αυτό το χωρίο, ξεκάθαρα, στην αναγκαιότητα της ρήξης ανάμεσα σε αλλοεθνείς με σκοπό την εξασφάλιση των δικαίων του ατόμου και του «κοινού» καθώς και την απελευθέρωση.

Το κείμενο του όρκου για τη μύηση κάποιου στην Φιλική Εταιρεία διασώθηκε από τον Φιλήμονα. Σ' αυτόν ο μυσούμενος ορκίζεται στην «ιερά πατρίδα» να αντιμάχεται παντού και πάντα τους Οθωμανούς, λόγω των καταπιέσεων που υφίσταται, τονίζοντας παράλληλα την εικόνα των Οθωμανών ως του απόλυτου κακού, του εχθρού, του κατεξοχόν «Άλλου». Επιπλέον, ο εταιριστής δεσμευόταν σε έναν ενάρετο τρόπο ζωής, τόσο απέναντι στους άλλους μνημένους όσο και απέναντι στους κατατρεγμένους, σαφές δάνειο της ορθόδοξης παράδοσης. Τέλος, ορκιζόταν να τηρεί απόλυτη εχεμύθεια κατά την προστασία του μυστικού της Εταιρείας, των χρημάτων της ως «ενέχυρον του Έθνους» αλλά και της αλληλογραφίας της, υποταγή στους ανωτέρους και ομόνοια μεταξύ των μνημένων αδελφών. Για την επίτευξη αυτών των στόχων ορκιζόταν αποχή από τους διαπροσωπικούς δεσμούς της έως τότε ζωής του και απόλυτη εναρμόνιση με τους κανόνες και τους στόχους της Φιλικής²⁶⁵.

Ο όρκος των Φιλικών αποτελούσε μια σαφή υπενθύμιση του ατομικού χρέους που αναλάμβανε έκτοτε ο υπό μύηση εταιριστής. Η σημασία του διακυβεύματος ήταν ευθύνη τόσο ατομική, όσο και συλλογική για την κοινότητα που αποτελούσε τον χώρο δράσης του. Η χρήση του όρκου ως μέσο μύησης παρείχε στο μυσούμενο άτομο τη δυνατότητα να συνειδητοποιήσει την ιστορικότητα και την σημασία της ατομικής του ενέργειας, το βάρος της οποίας το επωμίζονταν αυτοβούλως οι ορκωτοί. Ο ίδιος ο όρκος αποτελούσε έκτοτε ένα μέτρο αποτίμησης του πατριωτισμού του μυσούμενου ατόμου, ως μία διαρκής υπενθύμιση και μέσο ελέγχου των ατομικών παθών, τα οποία παραγκωνίζονταν μπρος στην εθνική υπόθεση²⁶⁶. Η διαδικασία μύησης περιγράφεται και από τον Μακρυγιάννη στα *Απομνημονεύματά* του: «[...] Κατεβάζει τις εικόνες όλες

²⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 114.

²⁶⁵ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό. π., σσ. 130-132.

²⁶⁶ Από την εισαγωγή του Γεωργίου Κουρνούτου, στο Φραντζής, ό. π., τόμ. Α', σσ. 50-53.

και μ' ορκίζει και αρχινάγει να με βάλει εις το μυστήριο. Αφού προχώρησε, τότε τ' ορκίστηκε ότι δεν θα το μαρτυρήσω κανενού· όμως να μου δώσει καιρόν οχτώ ημέρες να συλλογιστώ αν είμαι άξιος δι' αυτό το μυστήριο, και εάν μπορώ να ωφελήσω, να το λάβω, ή να κάτσω· είναι σαν να μην το ξέρω ολότελα. Πήγα στοχάστηκα και τάβαλα όλα ομπρός και σκοτωμόν και κιντόνους και αγώνες θα τα πάθω διά την ελευθερίαν της πατρίδος μου και της θρησκείας μου. Πήγα και του είπα· «Είμαι άξιος». Του φίλησα το χέρι, ορκίστηκε. Τον περικάλεσα να μη μου μαρτυρήσει τα σημεία της κατήχησης, ότ' είμαι νέος και να μην αντέσω και λυπηθώ την ζωή μου και προδώσω το μυστήριο και κιντυνέψη η πατρίς. Συμφωνήσαμεν και εις αυτό και μου είπε ότι όθεν δουλέψω, χρήματα...και κατάχρησες δεν μπορώ να κάμω, όμως να παίρνω από 'να αποδειχτικόν, αυτά τα πλούτη να κάνω. Και η ευκή του παπά του ευλογημένου και της πατρίδος μου και θρησκείας μου, ως την σήμερα δεν μ' άφησε ο Θεός να ντροπιαστώ. Τράβησα δεινά, πληγές και κιντόνους, όμως είμαι καλά σαν θέλει ο Θεός»²⁶⁷. Ο όρκος αποτέλεσε την πρώτη συνθήκη της προετοιμαζόμενης ρήξης ανάμεσα στα δύο έθνη. Μέσω αυτού οργανώθηκαν και απέκτησαν αίσθηση του πατριωτικού καθήκοντος, με σαφή τρόπο, τα άτομα εκείνα τα οποία θα ανταποκρίνονταν στο ένοπλο κάλεσμα της υπό κύηση επανάστασης.

Ο Φιλήμων διείδε την σημασία της επιρροής του Ρήγα στο έργο της Εταιρείας την οποία χαρακτήρισε Φιλική και όχι «ελληνική»²⁶⁸, θέλοντας να τονίσει την σημασία της μαζικής συμμετοχής και των άλλων ορθοδόξων βαλκανικών λαών στην υπό προετοιμασία Επανάσταση. Οι προκηρύξεις που απέστειλε ο Υψηλάντης²⁶⁹ με σκοπό την ενίσχυση του επαναστατικού πνεύματος στόχευσαν στην υπενθύμιση των αντικειμενικών συνθηκών με μία καινοτομία· για πρώτη φορά το στοιχείο του ελληνικού εθνικισμού απέκτησε πρωτεύουσα σημασία στην διακήρυξη της ανάγκης για επανάσταση, ενώ ο λόγος των Ελλήνων λογίων είχε υπεισέλθει στις αντιλήψεις των επαναστατών. Εντούτοις, η πρωτοκαθεδρία της ελληνικής κουλτούρας και η υπεροχή της έναντι των υπόλοιπων αιτημάτων για κοινωνική αλλαγή κατείχε πρωτεύοντα ρόλο στις συνειδήσεις των Φιλικών, καθώς πρωταρχικό στόχο τους

²⁶⁷ *Απομνημονεύματα Στρατηγού Μακρυγιάννη*, Βιβλίον Α', στο *Άπαντα Μακρυγιάννη*, Ιστορικές Εκδόσεις 1821, εκδ. Μέρμηγκας, Αθήνα 1990, σελ. 154.

²⁶⁸ Ι. Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως, εκ της εκδόσεως του 1859*», Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικών, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, τόμ. Α', σελ. 8

²⁶⁹ Οι προκηρύξεις αυτές με αποκορύφωμα το κάλεσμα σε επανάσταση στις 24 Φεβρουαρίου 1821 με τίτλο «*Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος*» παρουσιάζουν την εξέλιξη της συλλογιστικής των Ελλήνων εθνικιστών στα χρόνια αμέσως πριν την έκρηξη της Επανάστασης και εγκόλπωσαν το σύνολο των ιδεών που καθόρισαν τις βασικές αρχές του εθνικισμού προεπαναστατικά.

αποτελούσε η αποτίναξη του ζυγού και η ίδρυση ενός εθνικού κράτους, για την επανατοποθέτηση της ελληνικότητας στο βάθρο του δυτικού ευρωπαϊσμού.

Το πρόβλημα της βαλλόμενης θρησκείας, ως κυριότερου μέσου επικοινωνίας του επαναστατικού ιδεώδους στους αγροτικούς πληθυσμούς, σε συνδυασμό με τον νεοπαγή ελληνικό εθνικισμό, μέσω της σύνδεσης με το αρχαιοελληνικό «ένδοξο» παρελθόν, βρήκε πρόσφορο έδαφος κυρίως σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος, η Στερεά Ελλάδα και η Ήπειρος. Η υπενθύμιση της κατασκευασμένης «απευθείας» καταγωγής χρησίμευσε ως επιχείρημα-«αντίβαρο» στις κακές διαμορφωμένες έξεις της δουλείας και στο καθεστώς φόβου που προέκυπτε εξ αυτής²⁷⁰. Απώτερος στόχος των Φιλικών ήταν η ανατροπή της κληρονομημένης νοοτροπίας του ραγιαδισμού και του φόβου του χριστιανού υπηκόου (*ραγιά*) μπρος στους Οθωμανούς.

Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων κατασκευάστηκε εκ νέου, καθώς οι ίδιοι παρουσιάστηκαν ως άλλοι «Πέρσες» απέναντι στους, κατά προοικονομία, νικητές Έλληνες της κλασικής περιόδου²⁷¹, ένα ανδραγάθημα το οποίο ήταν εφικτό και αναγκαίο να επαναληφθεί, ως πατρογονικό καθήκον των νέων Ελλήνων έναντι των προγόνων τους²⁷². Η εικόνα αυτή απορρίπτεται μετεπαναστατικά με την αποτίμηση της συνολικής έλλειψης προετοιμασίας του Αγώνα²⁷³. Ο πρωτοσύγκελος Αμβρόσιος Φραντζής κατέγραψε τις αντιρρήσεις του Παλαιών Πατρών Γερμανού στη Συνέλευση της Βοστίτσας για το άκαιρο της Επανάστασης: «[...] Πού πολεμεφόδια; Πού όπλα; Πού χρήματα πολυάριθμα; Πού στρατός πεπαιδευμένος; Πού στόλος εφωδιασμένος; οποίον αρχηγόν έχομεν δια ν' αντιπαλαίση το τρομερώτατον θηρίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εις περίστασιν μιας εποχής και στιγμής απελπισίας; οι λαοί μας είναι όχι μόνο άπειροι της οπλοφορίας, αλλά και άοπλοι, δυστυχείς επομένως, και ανίκανοι να προοδεύσουν εις τοιούτον έργον δια το οποίον φέρουν επί του τραχήλου των τοσούτων αιώνων Οθωμανικόν ζυγόν, και επομένως πολλά ολίγοι είναι εκείνοι οίτινες έχουν οπωσούν την πείραν του πολεμείν· αλλά το περισσότερον πλήθος των λαών δεν γνωρίζει καν πως γεμίζονται τα όπλα, πολλώ μάλλον και να πολεμήσει το Οθωμανικόν θηρίον; [...]».

²⁷⁰ Σχετικά με τον φόβο που προέκυπτε από το δουλικό καθεστώς πβ. Παλαιών Πατρών Γερμανός, ό. π., σελ. 31· Ν. Σπηλιάδης, ό. π., τόμ. Α', σελ. 79.

²⁷¹ Ο Σπηλιάδης χαρακτηρίζει τους Οθωμανούς «*βάρβαρους και ανανδρους απογόνους των Ασιανών*»· Ν. Σπηλιάδης, ό. π., τόμ. Α', σσ. 39-40.

²⁷² Α. Φραντζής, ό. π., τόμ. Α', σελ. κθ'.

²⁷³ Στο ίδιο, τόμ. Α', σσ. 98-99.

Η Φιλική Εταιρεία, ως ένας βασικός φορέας προπαγάνδας του ελληνικού εθνικισμού, συνδύασε στην προώθηση των ιδεών της το θρησκευτικό συναίσθημα, το ιστορικό παρελθόν και τις οικονομικές συνθήκες, με σκοπό τον προσεταιρισμό και την κινητοποίηση της λαϊκής μάζας. Ο Φραντζής, μιλώντας για την εξάπλωση του μηνύματος της Φιλικής, αναφέρει πως «[...] τους μεν φρονίμους κατετρόμαζεν, ως μη βασίμων των διαφημιζομένων, εις δε τους απλούς παρείχεν σταθεράς ελπίδας, [...]»²⁷⁴. Ο σκοπός της Φιλικής Εταιρείας αποτέλεσε «ιερόν και θεόπεμπτον χρήμα»²⁷⁵, καθώς το έργο της συνδύαζε τη Θεία Πρόνοια με το «ζώπυρον της ελευθερίας και του πατρογονικού αισθήματος»²⁷⁶ των Ελλήνων.

Χρησιμοποιώντας δύο παραδείγματα, προς επίρρωση της σύνδεσης του έθνους με την κλασσική αρχαιότητα, παραθέτουμε δύο χωρία από το *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας* του Φιλήμωνα. Το πρώτο αποτελεί απόσπασμα από μία προκήρυξη προς τους κατοίκους της Πελοποννήσου με σκοπό την αποδοχή του απεσταλμένου της Αρχής Γρηγορίου Δίκαιου (Παπαφλέσσα) για την οργάνωση της επανάστασης στην περιοχή αυτή. Το δεύτερο απόσπασμα είναι από έγγραφο που συνόδευσε τον Περραιβό στην αποστολή του στην Ήπειρο, με παρόμοιο σκοπό:

«[...] Ταύτα ακολουθούντες εδοξάσθησαν οι Προπάτορές μας Έλληνες. Με ταύτα μόνον ημπορούμεν και ημείς ν' αποκτήσωμεν τους αιθαλείς στεφάνους της ευκλείας, και να δείζωμεν εις όλα τα έθνη της Ευρώπης, τα οποία ασπλάχνως μας κατηγορούσιν, ότι είμεθα αληθινοί των Ελλήνων Απόγονοι και κληρονόμοι των μεγάλων και αμίμητων Αρετών των»²⁷⁷.

«[...] Ακούσατε λοιπόν τους λόγους του· ακολουθήσατε τας συμβουλάς του, και δείξατε εις όλο τον Κόσμον, ότι τώντι είσθε Απόγονοι των παλαιών Ηρώων της Σαλαμίνοσ και των Θερμοπυλών, και ότι καταφρονείτε και σεις τον θάνατον, ως και εκείνοι [...]»²⁷⁸.

---

²⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 91.

²⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. κς'.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. κγ'.

²⁷⁷ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό. π., σελ. 231.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 232.

Κεφάλαιο Γ΄

Οθωμανοί και Έλληνες μέσα στη λαίλαπα της σύγκρουσης

I. Η έναρξη της Επανάστασης. – Η ανατροπή των προεπαναστατικών σχέσεων

Στις 24 Φεβρουαρίου 1821 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, μέσω της προκήρυξης με τίτλο «Μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος», απηύθυνε παλλαϊκό κάλεσμα στην επανάσταση από το Ιάσιο της Μολδοβλαχίας. Στο κείμενο αυτό απαριθμούνταν οι καθοριστικοί λόγοι που καθιστούσαν την εξέγερση τον μόνο τρόπο αντίδρασης, ενώ το ίδιο κείμενο αντικατόπτρισε το σύνολο των διαμορφωμένων ιδεών οι οποίες καθόριζαν το ιδεολογικό υπόβαθρο της ελληνικής Επανάστασης. Η διακήρυξη πρότεινε έναν νέο τρόπο δημοκρατικής διακυβέρνησης του υπό δημιουργία κράτους, μέσω της εκλογής δημογερόντων ως εκπροσώπων του έθνους στη Βουλή, γεγονός που πρόδιδε τις καταβολές των δημοκρατικών ιδεών, από τις δύο προηγούμενες μεγάλες επαναστάσεις σε Αμερική και Γαλλία²⁷⁹. Με σαφείς αναφορές σε επιφανείς μορφές της κλασσικής αρχαιότητας και την υπόνοια της στήριξης «μιας κραταιάς δύναμης» η Φιλική Εταιρεία εκκίνησε τον αγώνα για την απελευθέρωση του έθνους.

Η Ελληνική Επανάσταση είχε ως στόχο την οριστική αντικατάσταση της οθωμανικής διοίκησης από τους χριστιανούς επαναστάτες, οι οποίοι διείδαν μία απτή πιθανότητα ανακατάταξης, μέσω αυτής, της παραδοσιακής ιεραρχικής δομής σε μία νέα στην οποία οι ίδιοι θα είχαν τον πρώτο λόγο. Για τους κοτζαμπάσηδες όμως η Επανάσταση ήλθε ως ευκαιρία για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού, δίχως όμως να στοχεύουν σε αλλαγή στις ισορροπίες των κοινωνικών δυνάμεων. Οι κραταιοί αρματολοί της Στερεάς ανέπτυξαν έναν παρόμοιο τρόπο σκέψης και άργησαν να ενταχθούν στις επαναστατικές δυνάμεις. Αντίθετα, οι αρματολοί και οι παράνομοι κλέφτες, οι οποίοι διεκδικούσαν τον έλεγχο κάποιου αρματολικίου και έρχονταν συχνά σε σύγκρουση με τον νόμιμο κάτοχό τους χρησιμοποίησαν την επανάσταση ως μία ευκαιρία διαρπαγής του ελέγχου των αρματολικίων, με σκοπό την οικονομική τους εξασφάλιση. Οι κλέφτες, ειδικά οι πρώην κάποι, όντας απαραίτητοι εν όψει των

---

²⁷⁹ «[...] Από τις πρώτες δυτικοευρωπαϊκές του καταβολές, το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης εμφανίζεται συννοημένο, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, με τις έννοιες της λαϊκής κυριαρχίας και των δικαιωμάτων του πολίτη. Ιδιαίτερα μάλιστα από τον καιρό της Γαλλικής Επανάστασης και τη ραγδαία εξάπλωση του εθνικιστικού δόγματος, ο εθνικισμός συνδέθηκε αναπόσπαστα με τη διάχυση της ιδέας της ισότιμης κοινωνικής συμμετοχής στο πολιτικό σώμα». Παντελής Λέκκας, «Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων* 16 (1994), σελ. 100.

στρατιωτικών συγκρούσεων, επανακαθόρισαν τις παλαιές σχέσεις τους με τις κοινότητες και τις εντόπιες αρχές, εξαργυρώνοντας την πολεμική εμπειρία και τη φήμη τους, η οποία εδραιώθηκε με τις στρατιωτικές επιτυχίες των πρώτων χρόνων της Επανάστασης. Σε κάποιες δε περιπτώσεις, κατόρθωσαν να υπερκεράσουν, προσωρινά, τις τοπικές ελίτ σε κύρος και επιρροή²⁸⁰.

Για τον απλό λαό η Επανάσταση αποτέλεσε μία ευκαιρία αντεκδίκησης για σωρεία αδικημάτων ενάντια στη ζωή τους, στην ιδιοκτησία τους, στη πίστη τους και στην αξιοπρέπειά τους· με δυο λόγια, ενάντια στα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, όπως τα καθόρισαν οι προηγηθείσες επαναστάσεις, την προάσπιση των οποίων διακήρυτταν οι φορείς του ελληνικού εθνικισμού. Δεν πρέπει, εντούτοις, να προξενεί εντύπωση στον αναγνώστη η ταχεία εξάπλωση των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού, από τη στιγμή που είχε ήδη συνδεθεί με την ιδέα του φιλελευθερισμού και εκφράστηκε ως πολιτικό πρόσταγμα· ένα πρόσταγμα που μετατράπηκε ταχέως σε πολεμικό σάλπισμα. Σύμφωνα με τον Benedict Anderson «ο Διαφωτισμός και η Επανάσταση κατέστρεψαν τη νομιμότητα της ιεραρχικά οργανωμένης ελέω θεού μοναρχίας»²⁸¹. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το εξεγερθέν έθνος με την επινόηση της κυριαρχίας του, επιδίωξε την κοινωνική ανατροπή και διεκδίκησε την ελευθερία του με μόνη εγγυητική προϋπόθεση την οργάνωση νεωτερικού κράτους.

Η έκρηξη της Επανάστασης οδήγησε, επίσης, πολλούς απλούς ανθρώπους σε συνεργασία με πρώην κλέφτες, με σκοπό την οργάνωση της ένοπλης πάλης. Όσο οι νίκες στο πεδίο της μάχης ενίσχυαν την φήμη των οπλαρχηγών, τόσο περισσότεροι άνθρωποι εντάσσονταν στα άτακτα στρατεύματα για την ενίσχυση του Αγώνα. Έτσι, σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού πέρασε σταδιακά η ιδεολογία της απόρριψης της προεπαναστατικής καθεστηκυίας τάξης, η οποία αντιπροσωπευόταν κυρίως από τους κοτζαμπάσηδες, τους αρματολούς και τον ανώτερο κλήρο. Η υπερανάπτυξη της

---

²⁸⁰ Τόσο ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης όσο και οι Δελιγιάννηδες διεκδικούσαν τα πρωτεία αναφορικά με την δυνατότητα στρατολόγησης από τις ίδιες περιοχές της Πελοποννήσου. Η δυνατότητα αυτή υπήρξε αιτία έριδας, σε αρκετές περιπτώσεις και συγκρούσεων, ανάμεσα σε επιφανείς μορφές του αγώνα, καθώς ήταν ένα μέσο για τη διατήρηση της εκτελεστικής εξουσίας στις κοινότητες. Ο Κασομούλης κατηγορήσε στα απομνημονεύματά του τον Καραϊσκάκη ως καταχραστή του αρματολικίου των Αγράφων, το οποίο θεωρούσε πως ανήκε δικαιωματικά στους Μπουκουβαλαίους, ενώ ως διεκδικητής εμφανίστηκε αργότερα και ο αρματολός Νικόλαος Στορνάρης· Ν. Κασομούλης, ό. π., τόμ. Β', σελ. 7. Παρομοίως, ο Σπηλιάδης χαρακτήρισε την δυνατότητα στρατολόγησης ως «όργανον πλούτου και εμπορίου»· Ν. Σπηλιάδης, ό. π., τόμ. Α', σελ. 277.

²⁸¹ B. Anderson, ό. π., σελ. 27.

ατομικής συνείδησης του «εγώ» στους κλέφτες²⁸² και η δια της βίας αμφισβήτηση της καθεστηκυίας τάξης οδήγησε στην αυτοσυνειδησία τους πολύ πριν από την εισαγωγή των εθνικών ιδεών. Η διαφύλαξη της «τιμής» τους αποτελούσε προσωπική υπόθεση, όπως εξάλλου και η τήρηση του άγραφου κώδικα συμπεριφοράς τους, ο οποίος ήταν μάλλον ελαστικός στην εφαρμογή του. Τα παραπάνω όμως δεν αντικρούουν το ότι οι κλέφτες ήταν η κοντινότερη στα πρότυπα του ένοπλου επαναστάτη και του συνειδητοποιημένου μαχητή του έθνους κοινωνική ομάδα, την οικοδόμηση της συνείδησης του οποίου επιχείρησε η Φιλική. Οι κλέφτες, ως «αιχμή του δόρατος», θα επιχειρούσαν να εκδιώξουν τους «Άλλους» από τα πατρογονικά ελληνικά εδάφη. Αυτό δεν σήμαινε απαραίτητα πως οι ίδιοι θα λησμονούσαν τις «κλέφτικες» συνήθειές τους.

Οι κοτζαμπάσηδες, ως στενοί συνεργάτες της οθωμανικής εξουσίας, είχαν διαφορετικές αντιλήψεις σε ό,τι αφορούσε τα μέσα διεκδίκησης αλλαγών, σε επίπεδο πολιτικής, υποστηρίζοντας μια μετριοπαθέστερη στάση στα προεπαναστατικά χρόνια. Όπως γράφει στα *Απομνημονεύματά* του ο Κ. Δεληγιάννης, «Οι Γάλλοι δεν είναι ομογενείς και ομόθρησκοι μήτε ημών μήτε υμών. Είναι Φράγκοι άλλης θρησκείας. Ο μέγας αυτός αρχηγός αυτού του έθνους, ο Βοναπάρτης, όσα κράτη και όσους τόπους υπέταξεν τους παρεχώρησεν όλας τας ελευθερίας και κυβερνώνται μόνα τους, χωρίς να ανακατευτεί εις τα θρησκευτικά κανενός ή εις τας ιδιοκτησίας των οποιασδήποτε θρησκείας και αν είναι. Αν η γνώμη αυτή γίνει παραδεκτή, φρονώ ότι είναι αναγκαίον να σχηματίσωμεν μίαν εταιρείαν, να θέσωμεν τους όρους με τους οποίους θα ζήσωμεν σαν αδελφοί μιας οικογένειας, και να ορκισθώμεν μεταξύ μας και να έμβωμεν εις ενέργειαν δια να αποπερατώσωμεν όσον το συντομότερον αυτή την υπόθεσιν»²⁸³. Η προεπαναστατική πρόταση της οικογένειας Δεληγιάννη περιλαμβάνει την ειρηνική υπό αμοιβαία συμφωνημένους όρους συνύπαρξη όχι μόνο με τους Οθωμανούς, αλλά με κάθε ξενικό προς το ελληνικό στοιχείο.

Η συμμετοχή των κοτζαμπάσηδων στην Επανάσταση είχε κριθεί ως απολύτως αναγκαία, λόγω της επιρροής και του ελέγχου που ασκούσαν στους χριστιανούς των επαρχιών τους, αλλά και λόγω των χρημάτων που διέθεταν για την ευδωσία του

²⁸² Κωστής Παπαγιώργης, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2014, σελ. 70.

²⁸³ Κ. Δεληγιάννης, *ό. π.*, τόμ. Α, σελ. 49.

Αγώνα²⁸⁴. Με την έκρηξή της και υπό την λαϊκή πίεση, η στάση τους μεταβλήθηκε υπέρ της ένοπλης εξέγερσης. Τα ίδια γεγονότα επαναλήφθηκαν και στην Ύδρα όπου οι κραταιές οικογένειες προυχόντων προσχώρησαν στην Επανάσταση αφού κατέπνιξαν μια ταξική επανάσταση, που ξέσπασε εξαιτίας της ανεργίας και της οικονομικής δυσπραγίας από ναυτεργάτες στο εμπόριο και τη ναυτιλία (*μαρινάροι*), οι οποίοι με πρωτεργάτη τον Αντώνη Οικονόμου διεκδικούσαν την συμμετοχή στην ένοπλη δράση²⁸⁵. Εντούτοις, για αρκετούς απομνημονευματογράφους τα προνόμια των κοτζαμπάσηδων τους κατέτασσαν ανάμεσα στους ενάντιους Οθωμανούς, ως συνεργάτες των, παρά ως ισότιμα μέλη στο οικοδομούμενο κράτος.

Η προπαγάνδα της Φιλικής Εταιρείας, παρότι βρήκε σύμφωνους αρκετούς από τους επιφανέστερους Έλληνες της εποχής αυτής σε κάθε κοινωνική ομάδα, προσέκρουσε στην επίσημη αντίδραση του «παλαιού καθεστώτος». Παρά το γεγονός πως αρκετοί χαμηλόβαθμοι κληρικοί εντάχθηκαν υπέρ της εθνικής υπόθεσης με ζέση, το Πατριαρχείο και ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, με τον αφορισμό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και του Μιχαήλ Σούτσου, επιδίωξαν να προλάβουν την εξάπλωση των επαναστατικών μηνυμάτων και να κατευνάσουν την εκδικητική διάθεση της Πύλης. Οι Φαναριώτικες οικογένειες, με εξαίρεση τους Υψηλάντηδες, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον Θεόδωρο Νέγρη και τον Κωνσταντίνο Ι. Καρατζά, στάθηκαν μάλλον αμέτοχες στην Επανάσταση, καθώς υποστήριζαν πως η προνομιούχα θέση τους στο Πατριαρχείο και στην οθωμανική διοίκηση επαρκούσε για τη σταδιακή μετατροπή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκ των έδων, σε ελληνική, με την τελική επικράτηση μιας «φωτισμένης δεσποτείας»²⁸⁶. Οι Φαναριώτες πολιτικοί, με το ευρωπαϊκό πρότυπο συμπεριφοράς, τους αριστοκρατικούς τίτλους και την ευρωπαϊκή ένδυση, θεωρούνταν ως στοιχείο ανοίκειο για τους Έλληνες της επαναστατημένης επικράτειας, οι οποίοι τους θεωρούσαν ξένους²⁸⁷. Βάσει των συμβόλων καθορισμού της εθνικής ταυτότητας οι εκπρόσωποι των φαναριώτικων οικογενειών θα έπρεπε να θεωρούνται μέρος του εθνικού συνόλου. Η αποσύνδεσή τους όμως από το δίκτυο των τοπικιστικών σχέσεων εξουσίας και η μη συμμετοχή τους στον παλαιό Αγώνα, ή η καθυστερημένη ένταξή τους στις δυνάμεις του, κατέστησαν αρχικά τους ίδιους παρείσακτους στη λαϊκή αντίληψη. Η δυσκολία ένταξης στις επαναστατικές δυνάμεις

²⁸⁴ Φ. Φωτάκος, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 22-25.

²⁸⁵ Σπ. Αλεξίου, ό. π., σσ. 123-137.

²⁸⁶ Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σελ. 59· Σ. Ριζάς, ό. π., σελ. 208.

²⁸⁷ J. Petropoulos, ό. π., τόμ. Α΄, σελ. 35.

ήταν συνάρτηση του απόλυτου βαθμού εξάρτησης από την Πύλη και των ανησυχιών που προέκυπταν εξ αυτής²⁸⁸. Οι γόννοι των επιφανών οικογενειών του Φαναρίου, αν και πολύτιμοι, θεωρούνταν αναλώσιμοι στην αντίληψη των οθωμανικών Αρχών.

Η Φιλική Εταιρεία απηύθυνε το κάλεσμα προς κάθε πιθανό δέκτη, ο οποίος πληρούσε τα καθορισμένα κριτήρια του συνανήκειν στο ελληνικό έθνος. Το έθνος πλαισιώθηκε, εξ αρχής, με ιδέες προσιτές προς τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας με σκοπό να τους θέσουν σε επαναστατικό αναβρασμό και να τερματίσουν την αδράνεια που επέβαλλε στους ραγιάδες το δουλικό καθεστώς. Η Επανάσταση αποτέλεσε τη λύση στην δυσκαμψία της οθωμανικής διοικητικής και κοινωνικής δομής. Η διακήρυξη του Δημητρίου Υψηλάντη προς τους Πελοποννήσιους για καθολική υποταγή και συγκέντρωση της εκτελεστικής εξουσίας στο πρόσωπό του επιβεβαιώνει την τάση κάθε εθνικισμού για άμβλυνση, αν όχι εξαφάνιση, κάθε εσωτερικής διαφοροποίησης, με την παράλληλη διατήρησή τους μόνο απέναντι σε άλλα έθνη.

Σύμφωνα με τον Παντελή Λέκκα, η εθνική ομοψυχία και ομόνοια αποτελούν τη μόνη «φυσική κατάσταση» για τους εθνικιστές, η οποία κατορθώνεται με την «υπαγωγή των ταξικών συμφερόντων στο γενικό εθνικό»²⁸⁹. Η μη συμμόρφωση στους εθνικούς σχεδιασμούς αυτόματα καταδείκνυε ως προδότη ένα άτομο και τον έθετε εκτός του έθνους ως πολιτισμικού συνόλου. Επομένως, με τη δράση της η Εταιρεία διαμόρφωσε από νωρίς το πρότυπο του «καλού» επαναστάτη, το οποίο ταυτίστηκε με τον «καλό» πατριώτη, στη βάση της παραδοχής των όρκων της. Η ασυμφωνία ή αθέτηση των όρκων χαρακτήριζε ένα άτομο ως «τουρκολάτρη»²⁹⁰ και προδότη, κάτι που αναλύεται διεξοδικότερα στο σχετικό κεφάλαιο των εμφυλίων συγκρούσεων. Η προσπάθεια αποδυνάμωσης και αντικατάστασης των παλαιών elites προκάλεσε την πρώτη ρήξη στο αφήγημα της ομοψυχίας των επαναστατών.

II. Από τον ραγιά στον επαναστάτη. - Οι Τούρκοι κατεξοχήν εχθροί του Έθνους

Με την διάβαση του ποταμού Προύθου και μετά από μία σειρά συγκρούσεων με τις οθωμανικές δυνάμεις η εκστρατεία του Αλέξανδρου Υψηλάντη έληξε άδοξα στις 7 Ιουνίου 1821, όταν ο στρατός του ηττήθηκε στο Δραγατσάνι. Ο ίδιος

²⁸⁸ Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σσ. 59-60

²⁸⁹ Π. Λέκκας, «Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων*, 16 (1994), σσ. 97-98.

²⁹⁰ Οι «εθνοπροδότες» χαρακτηρίζονταν με πολλά προσωνύμια όπως «μουρτάτες», «αρνησίθρησκοι», «ημίτουρκοι» κ.ά.· Μ. Οικονόμου, ό. π., σελ. 19.

συνελήφθη αργότερα από τις αυστριακές αρχές. Η εκστρατεία του, όμως, αποτέλεσε την απαραίτητη κίνηση αποπροσανατολισμού για να εκκινήσει ο Αγώνας στην Πελοπόννησο. Η Επανάσταση εξαπλώθηκε με ταχύ ρυθμό σε όλη την Πελοπόννησο και τη Λιβαδειά, ως το τέλος του Μαρτίου, και σταδιακά επεκτάθηκε στην υπόλοιπη Ρούμελη, την Μακεδονία, την Ήπειρο, τα μικρασιατικά παράλια και στα νησιά του Αιγαίου.

Η διαταγή του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ για εξόντωση των επαναστατών, ο απαγχονισμός του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, κατά παράβαση μάλιστα σχετικού φερμανιού²⁹¹, και η εξόντωση Φαναριωτών αξιωματούχων συνοδεύτηκε από μια περίοδο βίαιων ενεργειών εναντίον των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο ένοπλος όχλος των μουσουλμάνων κινούνταν ανεμπόδιστος και διέπραττε σωρεία εγκλημάτων. Σημειώθηκαν πολλές σφαγές μη μουσουλμάνων σε Κωνσταντινούπολη, Κυδωνίες, Σμύρνη, Κρήτη, Κω, Ρόδο, Κύπρο κ.α. τόσο υπηκόων της Πύλης όσο και υπηκόων ευρωπαϊκών κρατών²⁹². Οι απομνημονευματογράφοι αφηγούνται, με έντονα φορτισμένο τρόπο, αυτά τα γεγονότα. Μιλώντας για τα γεγονότα στη Σμύρνη ο Αμβρόσιος Φρατζής γράφει ότι: «*Ο Οθωμανός δεν ήτο πλέον άνθρωπος, αλλά ήτον αγριώτερος εξηγγιωμένης Λεαίνης, (της οποίας τα νεογνά ηρπάγησαν από την απρόσιτον φωλεάν της)*»²⁹³. Επίσης, αναφέρει πως «*έκαστος είχε σύντροφόν του τον θάνατον εις κάθε βήμα κατά πάσα στιγμή*»²⁹⁴, ενώ χαρακτηρίζει την πόλη της Σμύρνης ως «*μακελείον*»²⁹⁵.

Η σφαγή, όμως, αμάχων χριστιανών ενίσχυσε τις τάξεις των επαναστατών με επιζώντες ένοπλους που μετανάστευσαν στην εξεγερμένη Ελλάδα, με σκοπό την συμμετοχή τους στον Αγώνα. Μία από τις συνέπειες αυτής της διαταγής ήταν η οριστικοποίηση του αμετάκλητου της Επανάστασης και του αδύνατου της μετάβασης στην προεπαναστατική εποχή, αλλά και η άμεση ηθική ενίσχυση του ελληνικού εθνικισμού, ιδίως των εκφραστών του θρησκευτικού και φυλετικού μίσους εναντίον του κατακτητή. Ενόσω το ιερατείο βαλλόταν, έχανε και τα πρωτεία στον έλεγχο των συνειδήσεων των υπηκόων της Πύλης. Τα εγκλήματα εναντίον των χριστιανών, σε

²⁹¹ Α. Φραντζής, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 256-257.

²⁹² Π. Κιτρομιλίδης - Sukru H. Picak, ό. π., σσ. 99-102· Ν. Σπηλιάδης, ό. π., τόμ. Α΄, σελ. 97-110, 172.

²⁹³ Α. Φραντζής, ό. π., τόμ. Α΄, σσ. 287-288.

²⁹⁴ Στο ίδιο, τόμ. Α΄, σελ. 287.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 29^ο.

περιοχές όπου η Επανάσταση απέτυχε, ήρθαν να προστεθούν στον μακρύ κατάλογο αντεκδικήσεων των εξεγερμένων, οι οποίοι μπορούσαν πλέον να στρέψουν τα όπλα τους εναντίον όποιου ήθελαν²⁹⁶.

Σύμφωνα με τον Χρήστο Βυζάντιο, «*Δύο φυλαί, η μὲν ἐξ ευγενούς καταγωγῆς, φώτων, δόξης και μεγαλείου υποδουλοῦται αἰσχροῦς ἐπὶ τέσσαρας αἰώνας, διαφθείρεται και σκληρύνεται ὑπὸ τῆς ἐτέρας, ούσης αγρίας καταγωγῆς, αμαθούς, φανατικῆς, φύσει ωμῆς, απανθρώπου και σκληράς. Ἀμφότεραι αἱ φυλαί αὐται ἀντιμετωπίζονται. Ἡ μὲν πρώτη θέλει δια παντός μέσου ν' ἀποτινάξῃ τον βαρύν και αἰσχροὺν ζυγόν, ὄν πάντοτε βαρέως ἔφευρεν ἐπὶ του τραχήλου τῆς, οὐδέποτε ὁμως ἀπηλίπισθη, και μάλιστα πολλάκις ἀπεπειράθη ν' ἀποτινάξῃ αὐτόν. Ἡ δε δευτέρα ἀγερῶχος καταφρονεῖ τὴν πρώτην και ζητεῖ, οὐχὶ πλέον να ὑποτάξῃ, ἀλλ' ἐξοντώσῃ και ἐξαλείψῃ αὐτὴν ἐκ του προσώπου τῆς γῆς*»²⁹⁷. Είναι πολύ εμφανής εδώ η πολύ αρνητική εικόνα που δίνει ο Βυζάντιος, συλλήβδην, όχι μόνο για την οθωμανική εξουσία, αλλά και για όλο τον τουρκικό λαό και, αντίθετα, το πόσο εξυψώνει ηθικά τον ελληνικό λαό. Επιπλέον, με όσα καταγράφει ο Βυζάντιος, ο αναγνώστης εισάγεται στο πνεύμα και στο κλίμα του ολοκληρωτικού πολέμου και της ολοκληρωτικής εξόντωσης του εχθρού.

Η ετεροχρονισμένη αυτή κρίση γι' αυτά τα γεγονότα παρουσίασε μια εξιδανικευμένη εικόνα για τα πρώτα δύο χρόνια της Επανάστασης, στα οποία βασικό χαρακτηριστικό των επαναστατών ήταν ο εθνισμός. Ο όρος αυτός χρησιμοποιήθηκε σε συνάρτηση με την ενθουσιώδη επαναστατική ορμή της πρώτου περιόδου του Αγώνα και συνδέεται με τον εθνικισμό και την σύγχρονη ερμηνεία του, καθώς πρόβαλε ως υπέρτατες αξίες την υπεράσπιση των εθνικών συμβόλων, τα οποία είχαν αποκτήσει νέες σημασιοδοτήσεις από τους Έλληνες Διαφωτιστές, τους Φιλικούς και τον αγώνα εναντίον του Οθωμανού κατακτητή, θεωρούμενου ως του κατεξοχήν «Άλλου». Η διαδικασία μετατροπής των βασικών στοιχείων της εθνικιστικής ιδεολογίας στην προεπαναστατική περίοδο, από αμυντική υπέρ του έθνους σε επιθετική εναντίον των Οθωμανών, αποκρυσταλλώθηκε μέσω της δράσης των Φιλικών, όταν το ιδεολογικό υπόβαθρο του Διαφωτισμού μετατράπηκε σε πολιτικό πρόταγμα των υπόδουλων. Ο πατριωτισμός των Ελλήνων συμπλέχθηκε με τον

---

²⁹⁶ J. Petropoulos, ό. π., τόμ. Α', σελ. 90.

²⁹⁷ Χρ. Βυζάντιος, ό. π. σελ. 77.

εθνικισμό, εκφρασμένος ως ο βολонταρισμός ενός έθνους που μαχόταν για την σωτηρία της «μητέρας» πατρίδας, μιας έννοιας με καινοφανείς ιερές συνδηλώσεις²⁹⁸.

Οι νίκες στα πεδία των μαχών είχαν μία απρόβλεπτη εξέλιξη για τους σχεδιασμούς των τοπικών χριστιανικών ελίτ. Η χρήση των όπλων «αναβάθμισε» τον εξεγερμένο από υπήκοο σε ένοπλο επαναστάτη. Οι αγροτο-κτηνοτροφικοί πληθυσμοί κατανόησαν την σημασία της συμμετοχής τους στον Αγώνα της ανεξαρτησίας, καθώς η μαζικότητα ή, αντίθετα, η μη συμμετοχή ήταν ικανή να σημάνει την διαφορά ανάμεσα στη νίκη και τον όλεθρο. Επιπλέον, η αξία της οπλοχρησίας επιβεβαιωνόταν και από τη δυνατότητα της λαφυραγώγησης νεκρών εχθρών, αιχμαλώτων και των φρουρίων που καταλάμβαναν οι επαναστάτες. Καθώς οι νίκες διαδέχονταν η μία την άλλη, αυξανόταν και η επιθυμία για πολιτειακή αλλαγή. Η Φιλική Εταιρεία είχε προπαγανδίσει το ασυμβίβαστο ανάμεσα σε δύο ανομοιογενή έθνη, προβάλλοντας ως μόνη λύση το σύνθημα για την «ελευθερία ή τον θάνατο» για τους επαναστάτες και την καθολική εξολόθρευση και εκρίζωση του οθωμανικού στοιχείου. Αυτός ο στόχος του απόλυτου πολέμου συνοψίζεται στο γνωστό λαϊκό τραγούδι «*Τούρκος μη μείνει στο Μοριά μηδέ στον κόσμο ολό*», το οποίο περιέγραφε την ολοκληρωτική εξόντωση του εχθρού Οθωμανού²⁹⁹.

Η ελληνική πραγματικότητα, ωστόσο, ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με τις ενθουσιώδεις διακηρύξεις των Φιλικών και τις προσδοκίες των επαναστατών. Η απουσία συντονισμού ανάμεσα στις εξεγερμένες επαρχίες, οι διαφορετικές χρονικές στιγμές των εξεγέρσεων αλλά και οι έλλειψεις σε πολεμικά εφόδια κατέστησαν εξαρχής τον Αγώνα ενάντια στον πολυπληθέστερο οθωμανικό στρατό άνισο³⁰⁰. Η καθοριστικότερη όμως έλλειψη εντοπιζόταν στην απειρία των επαναστατών σε πολεμικά ζητήματα. Κατά τον Φωτάκο, υπασπιστή του Θ. Κολοκοτρώνη, «*Ελειπεν όμως από το στρατόπεδον αυτό η πειθαρχία, διότι όλοι οι χωρικοί όσοι εσυνάχθησαν δεν είχαν πλέον τον Τούρκο τον αφέντη των εις το κεφάλι των. Η έξαφνη αυτή μεταβολή έκαμε τους ανθρώπους τους απλούς περισσότερον μωροθαύμαχτους, τους*

---

²⁹⁸ Αλεξάνδρα Σφοίνη, ό. π., σελ. 54.

²⁹⁹ Ν. Σπηλιάδης, ό. π., τόμ. Α', σελ. 81.

³⁰⁰ Α. Φραντζής, ό. π., τόμ. Α', σελ. 99.

εφαινετο, ότι ήτο παράξενον και απίστευτον, να πάρουν από τους αφεντάδες των τα άρματα και τη δόξα»³⁰¹.

Ο Σπηλιάδης, από την πλευρά του, αναφέρει πως μετά τη νίκη των ελληνικών στρατευμάτων στο Βαλτέτσι «[...] εφοβήθησαν και αυτός ο Κεχαγιάς και οι Αλβανοί του, και πλέον δεν προσμένουσιν υποταγήν από τον λαόν»³⁰². Οι πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες των Ελλήνων προσέδωσαν φήμη και κύρος στους οπλαρχηγούς, την απαραίτητη πολεμική εμπειρία στους επαναστάτες και ενίσχυσαν την αυτοπεποίθησή τους έναντι των Οθωμανών, που είχαν τη φήμη του αήττητου στα ελληνικά κινήματα του προηγούμενου αιώνα.

III. Οι πολιτικοί οργανισμοί των επαναστατών διακηρύττουν το αδύνατο της συμβίωσης Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων. – Οι Τούρκοι ως κατεξοχήν «Άλλοι»

Ήδη πριν από τις πρώτες σημαντικές νίκες τους στα πεδία των μαχών οι επαναστάτες είχαν συνειδητοποιήσει τη μεγάλη ανάγκη τόσο της στρατιωτικής όσο και της πολιτικής οργάνωσης για τον ευρύτερο συντονισμό του Αγώνα. Ο πόλεμος εναντίον των Οθωμανών συνεπαγόταν και τις, παράλληλες, διεκδικήσεις στο επίπεδο της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Γι' αυτόν το σκοπό κρίθηκε ως απολύτως αναγκαία η ίδρυση οργανισμών τοπικού επιπέδου με πληρεξουσιότητα σε επίπεδο πολιτικής. Το έθνος έπρεπε να συνδεθεί με ένα σύγχρονο κράτος, βάσει των δυτικών προτύπων, ώστε να αποκτήσει την διεθνή διπλωματική αναγνώριση, και την νομιμοποίηση της Επανάστασης στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Η προσπάθεια ενίσχυσης των πολιτειακών θεσμών και της δημιουργίας ενός κρατικού μηχανισμού οδήγησε, με τη σειρά της, σε μία διαδικασία «κρατικοποίησης του έθνους», η οποία διήρκεσε έως και την ανάληψη καθηκόντων από τον Ιωάννη Καποδίστρια. Το έθνος, λοιπόν, έπρεπε να συμμορφωθεί με τις επιταγές ενός δυτικότερου κρατισμού, με την συμπερίληψη όλων των συνδηλώσεών του.

Κατά τους πρώτους μήνες της Επανάστασης δημιουργήθηκαν μικροί κατά τόπους οργανισμοί για τον συντονισμό της δράσης των επαναστατών. Τον Μάιο του 1821 μετά την συνέλευση στις Καλτετζές συστάθηκαν ο *Γενικός Οργανισμός της*

³⁰¹ Φ. Φωτάκος, ό. π., τόμ. Α', σελ. 87.

³⁰² Ν. Σπηλιάδης, ό. π., τόμ. Α', σελ. 136.

Πελοποννήσου και η Πελοποννησιακή Γερουσία³⁰³, ως ο πρώτος διοικητικός μηχανισμός τοπικού επιπέδου. Στην Πελοποννησιακή Γερουσία συμμετείχαν οι επιφανέστερες μορφές του αγώνα στον Μοριά, κυρίως οι πρόκριτοι, με σκοπό την οργάνωση της Επανάστασης στην περιοχή αυτή και την εξοικονόμηση πόρων για την ενίσχυση του Αγώνα. Σ' αυτήν συγχωνεύτηκαν οι επιμέρους τοπικοί θεσμικοί οργανισμοί του Μοριά, όπως το *Αχαϊκό Διευθυντήριο*, η *Μεσσηνιακή Σύγκλητος* κ. ά.

Στις 9 Νοεμβρίου 1821 ιδρύθηκε σε Συνέλευση του Μεσολογγίου η *Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος* με πρόεδρο τον Φαναριώτη Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Η παρουσία ισχυρών αρματολικιών παρεμπόδισε την ομαλή λειτουργία της ως τη Συνέλευση του Βραχωρίου, στις 22 Φεβρουαρίου 1822. Ο Μαυροκορδάτος, δρώντας ως πληρεξούσιος του Δημ. Υψηλάντη³⁰⁴, έχοντας μάλιστα αποσπάσει συστατική επιστολή από τον ίδιο, κατάφερε να εδραιώσει τη νέα πολιτική του καριέρα στην επαναστατημένη Ελλάδα εμφανιζόμενος ως αριστοκρατικής καταγωγής «πρίγκιπας».

Ο *Άρειος Πάγος* ή *Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας* ιδρύθηκε στη Συνέλευση των Σαλώνων, στις 20 Νοεμβρίου 1821. Το σώμα αυτό ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Θεόδωρου Νέγρη και όρισε αναλυτικά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των Ελλήνων πολιτών, βασισμένα στην θρησκεία και την καταγωγή, ενώ έθεσε για πρώτη φορά ζητήματα εντοπιότητας τονίζοντας τη σημασία του αυτοχθονισμού κατά τον ορισμό του πολίτη. Μαζί με τα προαναφερθέντα θεσμικά σώματα καταργήθηκε με τις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης, που διενεργήθηκε στο Άστρος. Στα περιφερειακά κέντρα εξουσίας θα μπορούσε να προσμετρηθεί και η Συνέλευση των Αρμένων, στις 11 Μαΐου 1822. Η συνέλευση αυτή έγινε με σκοπό τον συντονισμό των επαναστατών στην Κρήτη από τον Πέτρο Σκυλίτση Ομηρίδη και το Υπουργείο Εσωτερικών της Προσωρινής Διοίκησης.

Τα περιφερειακά κέντρα εξουσίας συσπείρωσαν τις τοπικές ελίτ του παλαιού καθεστώτος, σε μία προσπάθεια ελέγχου των μεταβολών που συντελούνταν μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης. Στην Πελοπόννησο η πρωτοκαθεδρία των προκρίτων διαταράχθηκε μόνο μετά τις πρώτες μεγάλες νίκες των ελληνικών όπλων, ειδικά με την άλωση της Τριπολιτσάς και τη νίκη στα Δερβενάκια, και επικυρώθηκε με την ανάδειξη του Θ. Κολοκοτρώνη ως αρχιστράτηγου του Μοριά με τη συγκατάθεση της

³⁰³ Σπ. Τρικούπης, ό. π., τόμ. Α', σελ. 253.

³⁰⁴ Στο ίδιο, τόμ. Β, σελ. 108.

Πελοποννησιακής Γερουσίας. Στην ανατολική Στερεά η ταξική σύγκρουση ανάμεσα σε οπλαρχηγούς και προκρίτους ενισχύθηκε με την είσοδο των Φαναριωτών στο πολιτικό προσκήνιο και μόνο στη δυτική Στερεά η παρουσία του Μαυροκορδάτου και το κατόρθωμά της επιβολής του στις τοπικές ελίτ επέφερε μια προσωρινή μορφή εκχειρίσας στις έριδες των αρματολών. Στην Ύδρα η ταξική διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στους άνεργους ναυτεργάτες και τις εύπορες οικογένειες πλοιοκτητών τερματίστηκε με την επιβολή των δευτέρων και την ενεργή συμμετοχή τους στον Αγώνα της ανεξαρτησίας. Στις Κυκλάδες, ιδιαίτερα στην Σύρο, την Τήνο και την Σαντορίνη, οι καθολικού δόγματος χριστιανοί δεν συμφωνούσαν με την κήρυξη της Επανάστασης και έφεραν σφοδρές αντιρρήσεις. Η επίμονη άρνηση των χριστιανών του καθολικού δόγματος και η συνεργασία τους με τις οθωμανικές αρχές, αναφορικά με τη συμμετοχή στην Επανάσταση τους κατέτασσε συχνά στην συνείδηση των επαναστατημένων στην ίδια μοίρα με τους Οθωμανούς αντίμαχους, ως εχθρούς του έθνους και «εθνοπροδότες». Οι κάτοικοι των επαναστατημένων περιοχών, αλλά και των περιοχών που θεωρούνταν μέρη του εθνικού χώρου, κατατάσσονταν κατ' αυτόν τον τρόπο σε πρόθυμους και μη, όσον αφορά την ενεργό δράση στην Επανάσταση. Η παραπάνω θέση έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της διακύμανσης των απόψεων που συνοδεύουν έκτοτε την εικόνα του «Άλλου», καθώς Έλληνες ή ελληνόφωνοι χάνουν ή στερούνται εξαρχής τα δικαιώματα που απολάμβαναν οι επαναστάτες, εφόσον αρνήθηκαν να μετάσχουν στις υποχρεώσεις τους, όπως αυτές καθορίστηκαν στους όρκους που έδωσαν κατά την έναρξη της Επανάστασης.

Η σφαγή των αμάχων και Οθωμανών κατά την πολιορκία και την άλωση της Τριπολιτσάς δείχνει το μέγεθος του χάσματος και τον φανατισμό που είχε θέσει σε κίνηση η Επανάσταση και ο εθνικισμός. Οκτώ χιλιάδες αιχμάλωτοι σφαγιάστηκαν στην Τρίπολη. Ακολούθησε η καταστροφή της Χίου, ένα γεγονός δυσανάλογης βαρύτητας, σε σχέση με το πρώτο. Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων δίνεται εδώ με τα μελανότερα χρώματα, με στόχο τη νομιμοποίηση της Επανάστασης από τις ευρωπαϊκές Αυλές. Παράλληλα, αναπτύχθηκε ένα πανευρωπαϊκό κύμα στήριξης του αγώνα των Ελλήνων³⁰⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, σε αυτό το σημείο, η μεταγενέστερη αποτίμηση της σφαγής των αμάχων στη Χίο από πλευράς Οθωμανών αξιωματούχων, καθώς δεν

---

³⁰⁵ R. Beaton, ό. π., σσ. 36-40.

πρέπει να λησμονούμε πως το ιστοριογραφικό σχήμα «Εμείς και οι Άλλοι» λειτουργεί αμφίδρομα. Ο Οθωμανός χρονικογράφος Έσαντ αφηγείται, με αποστροφή, τα γεγονότα της σφαγής των κατοίκων της Χίου: «[...] Οι στρατιώτες αυτοί είχαν καταληφθεί από την παράλογη ευφορία του μεθυσμένου και έφτασαν σαν ακρίδες στο νησί της Χίου. Εκεί παραβίασαν τους ιερούς κανόνες του κράτους και άρχισαν να λεηλατούν και να πυρπολούν τα χωριά της νήσου αυτής. [...] Στο στόλο που βρισκόταν στη Χίο πούλησαν προς σαράντα-πενήντα γρόσια παλλακίδες και δούλους. [...] Ακούστηκαν τότε διάφορες φήμες ότι ο Βαχίτ Πασάς ήταν ξεκάθαρα στενοχωρημένος για το μεγάλο λάθος που έγινε»³⁰⁶. Ο ιστορικός Λεωνίδας Μοίρας παρουσιάζει την συνομιλία του Χιουσερέβ Πασά με έναν Αυστριακό διπλωμάτη το 1823, σχετικά με την καταστροφή του νησιού: «Κανένας δε ξέρει καλύτερα από μένα την ανεπανόρθωτη ζημιά που προκαλέσαμε με την καταστροφή στη Χίο. Οι αυτουργοί είναι υπεύθυνοι μπροστά στον Αλλάχ και στον Αφέντη μας για το αίμα αθώων που έχυσαν χωρίς λόγο σε αυτή την περίπτωση. Πιστέψτε με ότι θα κάνω ό,τι περνάει από το χέρι μου, για να επιστρέψουν οι Ρωμιοί στασιαστές, χρησιμοποιώντας μέσα πειθούς και πραότητας. Ακόμα και αν το πείσμα τους να αρνηθούν την προσφορά της συγχώρεσης με εξαναγκάσει να ασκήσω μέσα εξαναγκασμού, το ζήφος της δικαιοσύνης θα πέσει μόνο στα κεφάλια των ενόχων που έχουν οπλιστεί, αλλά και τότε δεν θα ξεχάσω ότι το κάθε άτομο, μαζί και οι ένοχοι που θυσιάζονται λόγω της αγανάκτησής μας, αποτελούν απώλεια για την Αυτοκρατορία»³⁰⁷. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται σαφής η διάσταση ανάμεσα στην θρησκευτικά φανατισμένη συμπεριφορά του οθωμανικού όχλου και στην κρατική διαχείριση των υπηκόων από πλευράς Υψηλής Πύλης και Οθωμανών αξιωματούχων, τρεις εντελώς διαφορετικές πτυχές του ζητήματος της πολιτικής απέναντι στους επαναστατημένους και μη χριστιανούς. Οι ραγιαδες, για τους Οθωμανούς αυτής της περιόδου δεν αποτελούσαν παρά μόνο έναν κρατικό πόρο που συνέβαλλε στο να διατηρείται γεμάτο το θησαυροφυλάκιο της Αυτοκρατορίας. Εκεί περιοριζόταν η ωφελιμότητα του απλού λαού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ακρότητες ενάντια στους Οθωμανούς αμάχους δικαιολογούνται, με βάση τα δεινά του ζυγού, ενώ τα αντιχριστιανικά πογκρόμ του οθωμανικού όχλου καθώς και οι επίσημες

³⁰⁶ Yilmazer Ziya, Vakanuvis Es'ad Efendi Tarihi (Η ιστορία του χρονικογράφου Έσαντ Εφέντη), Istanbul, Osmanli Arastirmalari Vakfi Yayinlari, 2000, σελ. 708.

³⁰⁷ Λεωνίδας Μοίρας, *Η ελληνική επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, δ' έκδοση, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2020, σελ. 82.

διαταγές για σφαγές αμάχων δικαιολογούνται ως μέσο αυτοάμυνας και διατήρησης της μουσουλμανικής πίστης και μακροημέρευσης της αυτοκρατορίας.

Η απώλεια ενός μονοπωλίου και οι συνέπειες, τόσο στην παύση κάθε οικονομικής δραστηριότητας στο νησί, καθώς και ο διεθνής αντίκτυπος οδήγησαν τον σεΐχουλισλάμη στην έκδοση ενός φετβά, τον Σεπτέμβριο του 1822, που απαγόρευσε την υποδούλωση και αγοραπωλησία των χριστιανών υπηκόων του νησιού, ενώ παράλληλα ο διοικητής των οχυρών στα Δαρδανέλια Μουσταφά Πασάς διατάχθηκε να απελευθερώσει τους παράνομα υποδουλωμένους υπηκόους και να μεριμνήσει για την αναίρεση του εξανδραποδισμού τους³⁰⁸. Ο ιστορικός Αμπντουρρεζάκ Μπαχίρ Εφέντης εξέδωσε συμπληρωματικό κείμενο για την ιστορία του Έσαντ, αποδίδοντας ευθύνες για την καταστροφή τόσο στους Ρωμιούς επικεφαλείς της εξέγερσης όσο και στις τοπικές οθωμανικές αρχές για την ολιγωρία τους: *«Οι ραγιάδες της Χίου πολλές φορές είχαν εκλιπαρήσει τον Βαχίτ Πασά να τους προστατεύσει τόσο από τους ληστές Ρωμιούς όσο και από τους στρατιώτες μουσουλμάνους που θα επιθυμούσαν να τους χτυπήσουν και σε περίπτωση που βρίσκονταν υπό προστασία είχαν ανακοινώσει ότι θα επιστρέψουν στο καθεστώς της υπακοής. Ο Βαχίτ Πασάς όμως δεν μπόρεσε να προστατεύσει όχι μόνο ολόκληρο το νησί αλλά ούτε τα χωριά και τις κωμοπόλεις του. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι ληστές που έφτασαν στο νησί προκάλεσαν μεγάλο κακό στους ραγιάδες. Αυτοί που επαναστάτησαν στον Μοριά, στα νησιά και στις άλλες περιοχές ήταν οι επικεφαλής των Ρωμιών και κάποιοι άθλιοι. Οι άνθρωποι του μόχθου και οι φτωχοί αισθάνονταν ανήσυχτοι γι' αυτή την εξέγερση και είναι αλήθεια ότι συμμετείχαν με το ζόρι και με την υποκίνηση των παπάδων και των ληστών. Αν όμως το Υψηλό Κράτος τους είχε προστατεύσει, θα το ευγνωμονούσαν. Απόδειξη γι' αυτό αποτελούν τα γεγονότα τα οποία διαδραματίστηκαν στη Λήμνο»*³⁰⁹. Το χωρίο αυτό είναι σημαντικό για την κατανόηση της πολιτικής του *istimalet*, της απόδοσης ειδικών προνομίων σε ορισμένες περιοχές με σκοπό την εξασφάλιση της υπακοής των κατοίκων τους.

IV. Η εκστρατεία των Τουρκοαιγυπτίων (1825-1828) μεγαλώνει το χάσμα

Ήδη από τα πρώτα έτη της Επανάστασης, κρίθηκε αναγκαία η συσπείρωση των επαναστατημένων υπό ένα κυβερνητικό σχήμα το οποίο θα συντόνιζε τον Αγώνα και

³⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 81-82 και Καραβόλου Ειρήνη, ό. π., σσ. 229-321.

³⁰⁹ Yilmazer Ziya, *Vakanuvis Es'ad Efendi Tarihi* (Η ιστορία του χρονικογράφου Έσαντ Εφέντη), σελ. 707.

θα αντιμετώπιζε τα οικονομικά του ζητήματα. Στις αρχές του 1822 πληρεξούσιοι από όλες τις επαναστατημένες περιοχές ψήφισαν στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου το πρώτο σύνταγμα της Ελλάδας. Όπως παρατηρεί η ιστορικός Ελπίδα Βόγλη, το κύριο δίλημμα που αντιμετώπισε η επαναστατική ηγεσία των Ελλήνων ήταν το να ορίσει τα κριτήρια της ταυτότητας του Έλληνα πολίτη, δίλημμα που συνδεόταν πρωτίστως με την παντελή απουσία στην ελληνική ιστορία ενός αντίστοιχου ορισμού. Για πρώτη φορά έπρεπε να αναζητηθούν τα κριτήρια που θα διέκριναν τους Έλληνες ως πολίτες ενός ανεξάρτητου κράτους από τους άλλους λαούς, με την επίκληση διαφόρων κριτηρίων (καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία κ. ά.)³¹⁰. Έτσι, στην Επίδαυρο καθορίστηκε ότι: «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων. Όλοι οι Έλληνες εισίν όμοιοι ενώπιον των νόμων, άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων». Συνεπώς η Επανάσταση είχε μεταβάλει καθοριστικά τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, διαχωρίζοντας μουσουλμάνους και χριστιανούς, όχι πλέον σε διαφορετικές τάξεις, αλλά σε διαφορετικά κράτη. Και στον διαχωρισμό αυτόν το θρησκευτικό κριτήριο αποκτούσε επίσης πολιτική σημασία³¹¹. Ο τονισμός της ονομασίας Έλληνας ερχόταν σε αντιδιαστολή με την επικρατούσα στη συλλογική μνήμη πεποιθήση, που αξίωνε τους μετόχους στο χριστιανικό μιλλέτ να ονομάζονται «Ρωμιού»³¹².

Οι δύο φάσεις του Εμφυλίου είχαν πολύ αρνητικές συνέπειες σε πολιτικό, αλλά κυρίως σε στρατιωτικό επίπεδο, καθώς ο Ιμπραήμ πασάς εισέβαλε ανενόχλητος στην επαναστατημένη Ελλάδα, τη στιγμή που οι επαναστάτες αντιμάχονταν μεταξύ τους. Επηρέασαν, επίσης, σε μεγάλο βαθμό το πλαίσιο από το οποίο θα ξεκινούσε η παραγωγή γραφής απομνημονευμάτων μετεπαναστατικά³¹³. Η εμπάθεια και τα μίσση του Εμφυλίου επιβίωσαν στην μετεπαναστατική περίοδο και αναπαράχθηκαν κατά την παραγωγή ιστοριογραφίας. Η κάθοδος των Ρουμελιωτών, οι αποτρόπαιες πράξεις που διέπραξαν και οι καταστροφικές συνέπειες σε στρατιωτικό επίπεδο, με την αποδυνάμωση της Ρούμελης και την πτώση του Μεσολογγίου, αποτέλεσαν μία από τις σπουδαιότερες αφορμές για τις μετεπαναστατικές αναμετρήσεις, αυτή τη φορά με

³¹⁰ Βλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σελ. 37.

³¹¹ Στο ίδιο, σ. 57.

³¹² R. Beaton, ό. π., σσ. 43-45.

³¹³ Η καλύτερη μελέτη για τον Εμφύλιο στη διάρκεια της Επανάστασης είναι αυτή του Νίκου Ροτζώκου, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσίνα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997.

την «κάλαμο» και όχι με τα όπλα. Πώς επηρέασε όμως ο Εμφύλιος την εικόνα που σχημάτισαν οι Έλληνες για τους Οθωμανούς;

Η εικόνα των Ελλήνων για τους Οθωμανούς Τούρκους κατά τη διάρκεια της Επανάστασης παραμένει σταθερή, μέσα στο πλαίσιο της εθνικιστικής διαμάχης. Η έρευνα αναδεικνύει τους παράγοντες δημιουργίας αυτής της εικόνας, σε αντιδιαστολή με την ταυτότητα των Ελλήνων. Στα απομνημονεύματα καταγράφονται, όμως, και κτηνωδίες που διέπραξαν οι Ρουμελιώτες κατά των Οθωμανών. Η νέα, εν πολλοίς, αυτή εικόνα για τον «Άλλο» θέτει νέα ερευνητικά ζητήματα και προβληματισμούς, καθώς ως βασικός αντίπαλος θεωρείται στη διάρκεια του Εμφυλίου ο ρουμελιώτης ένοπλος, παρά ο Οθωμανός. Στην εξιστόρηση των γεγονότων του Εμφυλίου ο Οθωμανός αποκαθλώνεται από το ψηλό βάθρο του «Άλλου» και τη θέση του καταλαμβάνει ο νέος εχθρός, ο Ρουμελιώτης ή ο Πελοποννήσιος αντίστοιχα, ανάλογα με τον συγγραφέα. Ενδεικτικά, κατά τον Μακρυγιάννη, οι αντικυβερνητικοί «έγιναν *Κιαμηλμπέηδες*», εξισώνονται δηλαδή με τον εχθρό εξαιτίας της απειθαρχίας προς την κυβέρνηση, η οποία διεκδικούσε τα πρωτεία στην εκπροσώπηση του έθνους και των εθνικών συμφερόντων³¹⁴. Στην συλλογική μνήμη των Πελοποννησίων τα πάθη του Εμφυλίου και η καταστροφή της Πελοποννήσου από Έλληνες καταγράφηκε ως παραβίαση του όρκου της Φιλικής και ως ύψιστη προδοσία κατά των συμφερόντων-«δικαίων» της πατρίδας. Η πατρίδα για τους Πελοποννησίους θεωρούνταν ο Μοριάς καθώς, σύμφωνα με τον Νίκο Ροτζώκο, ταύτιζαν τα δίκαια της περιοχής τους με τα γενικά δίκαια του έθνους³¹⁵. Αλλά και στις συνειδήσεις ορισμένων Ρουμελιωτών το τίμημα της «κρατικοποίησης του έθνους» ήταν βαρύτατο. Ο Μακρυγιάννης αναφέρει, σε πολλά σημεία της αφήγησής του, τον Μαυροκορδάτο και τον Κωλέττη ως «καταστροφείς του έθνους» και «νεκροθάφτες των αγωνιστών»³¹⁶, ενώ κατακρίνει τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι ρουμελιώτες ένοπλοι στα γεγονότα του Εμφυλίου και χαρακτηρίζει τις πράξεις και την αρετή τους ως «τούρκικες».

Ο παραλληλισμός των δύο «Άλλων», του χριστιανού Ρουμελιώτη ένοπλου και του μουσουλμάνου Οθωμανού, κάθε άλλο παρά τυχαίος είναι. Ο εθνικισμός είχε

³¹⁴ Γ. Μακρυγιάννης, ό. π., τόμ. 1, σελ. 282.

³¹⁵ Νίκος Ροτζώκος, «Τοπική και εθνική ταυτότητα στα απομνημονεύματα των Πελοποννησίων αγωνιστών της Επανάστασης του 1821», *Πρακτικά Συνεδρίου, «1821 και Απομνημόνευμα, Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*», εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σελ. 54.

³¹⁶ Γ. Μακρυγιάννης, ό. π. τόμ. 2, σελ. 54, 117, 199.

επικρατήσει και σφυρηλατηθεί στη φωτιά των συγκρούσεων, ενώ το ασυμβίβαστο των δύο εθνών φάνταζε πλέον πασιφανές και αυταπόδεικτο για τους επαναστάτες και συλλήβδην τον κόσμο. Η θέαση των Οθωμανών ως του «απόλυτου» εχθρού είχε ήδη ολοκληρωθεί. Η νέα θέση του ρουμελιώτη ένοπλου, από σύμμαχο και συμμετόχο στο ίδιο έθνος σε ενάντιο, συνεπαγόταν υποβιβασμό της εικόνας του από σύμμαχο σε εχθρό. Η λεηλασία των ιδιοκτησιών των γεωργών παραλληλίζεται με «τουρκική» αποκλειστικά πρακτική, η οποία είναι βάρβαρη, ανήθικη και πρέπει να κατακρίνεται. Το τραύμα του Εμφυλίου δημιούργησε τόση πόλωση ανάμεσα στους επαναστάτες, που ταλάνιζε όσους επιβίωσαν μετεπαναστατικά και εντοπίζεται ως ρητοί ή υπόρητοι χαρακτηρισμοί προσώπων ή γεγονότων στη ροή της γραφής των απομνημονευμάτων, κάτι που δυσκολεύει την ιστορική έρευνα. Από την καταγραφή των γεγονότων του Εμφυλίου και εξής η εικόνα των Τούρκων μπαίνει στους απομνημονευματογράφους σε δεύτερη μοίρα, καθώς προέχει η εξεύρεση μιας γραμμής άμυνας απέναντι σε αλληλοκατηγορίες, αναφορικά με τις ευθύνες των προσώπων εκείνων που οδήγησαν στον Εμφύλιο. Οι εκσυγχρονιστές πολιτικοί παρουσιάζονται ως «ξένοι» και απάτριδες που ήρθαν για να ιδιοποιηθούν την εξουσία που ανήκε «δικαιωματικά» στους παλιούς πελοποννήσιους τοπάρχες³¹⁷, ενώ η επικράτησή τους στον Εμφύλιο αποτέλεσε την αιτία μιας συνεχούς διαμάχης ανάμεσα σε αυτόχθονες και ετερόχθονες.

Έτσι, ο εθνικιστικός ετεροκαθορισμός μετεξελίσσεται στην διάκριση ανάμεσα σε «αληθινό» και μη πατριώτη, στα πρότυπα των όρκων που έδινε κάθε αγωνιστής, και στο μέτρο που αυτοί τηρούνταν από την έναρξη του Αγώνα ως τον χρόνο της αφήγησης, με γνώμονα πάντα την υπεράσπιση της κοινής πατρίδας και του έθνους. Όσοι επαναστάτες παρέβαιναν τους όρκους τους θεωρούνταν συνεργάτες των Οθωμανών, ακόμα και κατώτεροί τους. Οι κατηγορίες για παραβίαση του όρκου υπεράσπισης της πατρίδας διατυπώθηκαν και από τις δύο πλευρές και επιβίωσαν στον μετεπαναστατικό γραπτό λόγο των απομνημονευματογράφων. Σε αναντιστοιχία όμως με τους «εθνοπροδότες» Ρουμελιώτες, στα χρόνια του Εμφυλίου παρουσιάζεται και μία θετική εικόνα των Οθωμανών ως δεινών μαχητών, αξιόλογων αντιπάλων στο πεδίο της μάχης. Η απόφαση του σουλτάνου από το 1825 και μετά να αποστείλει έμπειρους αξιωματικούς για την καταστολή της Επανάστασης, οι οποίοι βασίστηκαν

---

³¹⁷ Ν. Διαμαντούρος, ό. π., σελ. 146.

όχι τόσο στον αριθμό των ενόπλων αλλά σε τακτικά ένοπλα σώματα και σύγχρονες τακτικές μάχης, κατέστησε δυσχερή τη θέση των επαναστατών, που δεν έκρυψαν τον θαυμασμό τους για την τουρκοαιγυπτιακή υπεροχή. Οι περιγραφές αυτές σπανίζουν στα απομνημονεύματα, συνήθως υπό το πρίσμα του κίνδυνου για το έθνος, καθώς οι επιταγές της συγχρονίας επέβαλλαν στους συγγραφείς μια διαφορετική οπτική των γεγονότων.

Στα χρόνια του Εμφυλίου διογκώνεται η ρήξη ανάμεσα σε «αυτόχθονες» και «ετερόχθονες». Οι Πελοποννήσιοι αγωνιστές βρέθηκαν σε δεινή θέση καθώς η κατάληψη της Πελοποννήσου τόσο από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ, όσο και από τους Ρουμελιώτες και Σουλιώτες δημιούργησε μια διάθεση ρεβανσισμού εναντίον των συνανηκόντων στο ίδιο έθνος, μέχρι πρότινος συναγωνιστών, οι οποίοι πλέον θεωρούνταν ανεπιθύμητοι και εχθροί. Η ευνοϊκή στάση του Βουλευτικού υπέρ των Ρουμελιωτών ενίσχυσε την οργή των κατοίκων του Μοριά, οι οποίοι αξίωναν την αποφυλάκιση των μόνων αρχηγών που αναγνώριζαν, των φυλακισμένων μοραϊτών οπλαρχηγών και προκρίτων στην Ύδρα.

Με την κατάληψη κάστρων στην Πελοπόννησο οι Ρουμελιώτες επιχείρησαν την επανίδρυση των σχέσεων των προεπαναστατικών τοπικιστικών δικτύων και την πλήρη εκμετάλλευση των πόρων των φρουριών υπό τον έλεγχό τους κάστρων, όπως στην περίπτωση της κατάληψης του κάστρου του Ναυπλίου από τις δυνάμεις του οπλαρχηγού Γρίβα. Ο έλεγχος των οχυρωμένων πόλεων αναδείχθηκε σε ζωτικής σημασίας συνθήκη για την επιβίωση των αγωνιστών που είχαν απολέσει τον τόπο τους, καθώς οι ίδιοι βρέθηκαν σε αναζήτηση μιας νέας «πατρίδας». Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η επιβίωση παλαιών τοπικιστικών αντιλήψεων των επαναστατών, οι οποίοι αδυνατούσαν να ενταχθούν ακόμη στον συλλογικό εθνικιστικό τρόπο σκέψης και στο υπό διαμόρφωση εθνικό κράτος. Η νίκη των Ρουμελιωτών ενόπλων επί των αδύναμων Μοραϊτών, κατά τη δεύτερη φάση του Εμφυλίου πολέμου, αλλά και η έπαρση εξαιτίας της εύνοιας που τους εξασφάλισε η συμπόρευση με την Κυβέρνηση Κουντουριώτη οδήγησε σε υποτίμηση του κινδύνου από το αιγυπτιακό στράτευμα, γεγονός που οι επαναστάτες το πλήρωσαν πολύ σύντομα³¹⁸.

---

³¹⁸ Ο Μακρυγιάννης καταδικάζει την αδυναμία της κυβέρνησης να οργανώσει έγκαιρα τον αγώνα εναντίον του Ιμπραήμ: «[...] η κυβέρνηση μας διόρισε διά την Αρκαδιά, όχι δια τους Αράπηδες». Μακρυγιάννης, τόμ. 1, σελ. 301.

Οι συγκρούσεις της περιόδου του Εμφυλίου αποδυνάμωσαν την επαναστατική ορμή των πρώτων χρόνων του Αγώνα, οδήγησαν σε κατασπατάληση των δόσεων του αγγλικού δανείου και έφθειραν τους επαναστάτες ηθικά, ψυχολογικά και σε επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού. Η συντονισμένη εκστρατεία των τουρκοαιγυπτίων οδήγησε την Επανάσταση στα πρόθυρα της αποτυχίας, κατόρθωσε όμως να επανασυσπειρώσει στιγμιαία τις διαιρεμένες δυνάμεις του Αγώνα υπό την αρχιστρατηγία του Γεώργιου Καραϊσκάκη κατά την εκστρατεία της Αθήνας.

Η επικράτηση των Ρουμελιωτών στην Πελοπόννησο εγκαινίασε μια σύντομη περίοδο νωθρότητας των ενόπλων, οι οποίοι βρέθηκαν κύριοι οχυρών μεγάλης σημασίας για την συνέχιση του Αγώνα, στην Αθήνα κ. α. Οπλαρχηγοί όπως ο Θεόδωρος Γρίβας, ο Γκούρας³¹⁹ κ.ά. μετέτρεψαν τις περιοχές που είχαν καταλάβει σε ζώνες υλικής εκμετάλλευσης, δίχως τούτο να ανταποκρίνεται στις πραγματικές ανάγκες διατήρησης μεγάλου αριθμού ενόπλων και στην ενίσχυση των οχυρών που είχαν υπό τον έλεγχό τους, με σκοπό την απόκρουση της εκστρατείας του Κιουταχή και του Ιμπραήμ, με ολέθρια αποτελέσματα. Οι ρατσιστικές απόψεις των Ελλήνων επαναστατών εναντίον του αιγυπτιακού στρατεύματος οδήγησε στην υιοθέτηση μια υπεροπτικής στάσης η οποία δεν αντικατόπτριζε την πραγματική διάσταση ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις.

Η ολιγορία των κυβερνητικών κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου οδήγησε στην πτώση του και την απώλεια ενός σημαίνοντος οχυρού για τη Δυτική Στερεά, η οποία πέρασε στον αποκλειστικό έλεγχο των Οθωμανών. Εντούτοις, ο άφθαστος ηρωισμός των πολιορκημένων και η ηρωική έξοδος μετά από μια μακρά περίοδο γενναίας αντίστασης ενίσχυσαν την ηθική υποστήριξη των Ευρωπαίων υπέρ των Ελλήνων και στην κατακραυγή εναντίον των Οθωμανών, σε μία περίοδο κατά την οποία η Επανάσταση έμοιαζε να αποτυγχάνει συνολικά, τροφοδοτώντας εκ νέου συζητήσεις για τις εθνοτικές διαφορές και το ασυμβίβαστο συμβίωσης των δύο εθνών. Η πτώση του Μεσολογγίου οδήγησε σε παραλληλισμούς ανάμεσα στην ηρωική φρουρά και στις αξίες της κλασικής Ελλάδας, σε μια εθνικιστική έξαρση. Η έκκληση προς βοήθεια υπέρ των απογόνων των αρχαίων Ελλήνων εναντίον των «βαρβάρων» απέκτησε νέα υπόσταση και ενισχύθηκε σημαντικά από το ακμάζον φιλελληνικό κίνημα, οδηγώντας σταδιακά στην εκ νέου ανάπτυξη της διπλωματίας με

---

³¹⁹ Βυζάντιος, ό. π., σελ. 158.

τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις, με ευνοϊκούς όρους. Οι ίδιοι οι Έλληνες απεσταλμένοι όπως και οι συντάκτες των επιστολών/υπομνημάτων, με αποδέκτη τις ευρωπαϊκές αυλές φρόντιζαν να παρουσιάσουν τους Οθωμανούς με αρνητικό πρόσημο, ως στερούμενους κάθε αξίας ή κώδικα τιμής, καθώς οι συνθήκες ευνοούσαν την συγκεκριμένη προσέγγιση³²⁰.

Η εκστρατεία του Αιγύπτου πασά στην Ελλάδα συνδέθηκε σχεδόν σε όλους τους απομνημονευματογράφους με την αποτυχία της κυβέρνησης σε στρατιωτικό επίπεδο. Οι τουρκοαιγυπτιακές δυνάμεις, εκμεταλλευόμενες την έριδα του εμφυλίου και το κενό εξουσίας μετά την φυλάκιση των σημαντικότερων επαναστατών της Πελοποννήσου άρχισαν να κατακτούν τη μία μετά την άλλη περιοχές με στρατηγική σημασία για τους επαναστάτες³²¹.

Η απελευθέρωση των πελοποννησίων κρατουμένων οδήγησε στον εκ νέου εξοπλισμό άτακτων σωμάτων προς διενέργεια ανταρτοπόλεμου με δολιοφθορές που εξάντλησαν, σταδιακά, την υπομονή του αιγύπτου στρατηγού. Η νέα στρατηγική του επικεντρωνόταν στην υπόσχεση υλικών απολαβών και στην παραχώρηση προνομίων σε όποιον επαναστάτη επέστρεφε στην πρότερη κατάσταση, αυτή του υπόδουλου ραγιά. Επιπλέον, με νέο διάταγμα απαγορευόταν στους Οθωμανούς να αυθαιρετούν σε βάρος των χριστιανών³²². Η στροφή σ' αυτή την στρατηγική έφερε αποτελέσματα, καθώς το προσκύνημα εγκαινιάστηκε με τον οπλαρχηγό Νενέκο στην ορεινή Αχαΐα και εξαπλώθηκε στα χωριά των πολύπαθων κατοίκων της ΒΔ Πελοποννήσου. Κατά τον Φωτάκο: «[...] τοιουτοτρόπως, ένεκα της κακής αρχήθεν παρακινήσεως του κέρδους και της καλής από τους Τούρκους μεταχειρίσεως, οι Έλληνες πλέον δεν ήθελαν να ακούσουν, ούτε τους ανωτέρους των, ούτε άλλον κανένα, μολονότι κανείς δεν εβρέθη εκ των επισήμων και φρονίμων Ελλήνων να τους προτρέψη και να τους εμποδίση να γυρίσουν οπίσω εις τον Ελληνισμόν των. Τόσο δε ούτοι ετυφλώθησαν από τα υλικά συμφέροντα, ώστε κατήνησαν να προδίδουν και τους άλλους αδερφούς των Έλληνας· πολύ δε το κακόν επροχώρησε,[...]». Ολόκληρες επαρχίες άρχισαν να

³²⁰ Γεώργιος Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998, σσ. 184-202.

³²¹ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα την εξαιρετική μελέτη του Νικόλαου Α. Αναστασόπουλου, *Από τη σφαγή της Χίου στην έξοδο του Μεσολογγίου. Οι πολεμικές αποτυχίες και οι επιπτώσεις τους*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2021, σς. 83-155.

³²² Φ. Φωτάκος, ό. π., τόμ. Β', σελ. 277.

αποδέχονται, μέσω της απάρνησης των επαναστατικών όρκων, το πρότερο καθεστώς τους, αυτό της υποταγής στην Πύλη³²³. Το «μιάσμα» του προσκυνήματος³²⁴ έθεσε εκ νέου την Επανάσταση σε μεγαλύτερο κίνδυνο από την ήττα σε στρατιωτικό επίπεδο, καθώς το τέχνασμα αυτό στοχοποίησε το επαναστατικό φρόνημα καθαυτό. Οι προσκυνημένοι θεωρήθηκαν από τους επαναστάτες προδότες του εθνικού σκοπού και της πατρίδας. Η κυβέρνηση έπρεπε να κινητοποιηθεί τάχιστα εναντίον αυτής της τακτικής, καθώς το δέλεαρ για τους στερημένους εφοδίων επαναστάτες ήταν ισχυρό. Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων εμπλουτίζεται, για ακόμα μία φορά, καθώς οι προσκυνημένοι Έλληνες θεωρήθηκαν συνεργοί των Οθωμανών, συνεπώς και εχθροί των επαναστατών. Χαρακτηρίζονται από τον Φωτάκο ως «*τουρκοπροσκυνημένοι*»³²⁵. Κατά το διάστημα που μεσολάβησε έως την αποχώρηση του στρατεύματος του Ιμπραήμ πολλές επαρχίες περιορίστηκαν στην τακτική του προσκυνήματος με στόχο να προστατεύσουν τα ελάχιστα που τους είχαν απομείνει, είτε τα υλικά αγαθά και τις ιδιοκτησίες τους, είτε τη ζωή τους, «*εξαγοραζόμενοι τον καιρόν*»³²⁶. Η ενότητα του έθνους φαίνεται να κλονίζεται, κάπως, με όσα γράφονται στα απομνημονεύματα του Μανζάρ, αξιωματικού στο στράτευμα του στρατηγού Μαιζών, επικεφαλής του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στην Πελοπόννησο, στα οποία εμφανίζονται Ελληνίδες πρώην αιχμάλωτες σε χαρέμια ως απρόθυμες να παραμείνουν στον τόπο καταγωγής τους, εξαιτίας των υλικών αγαθών που απολάμβαναν στη νέα τους ζωή στα χαρέμια. Η καταστροφή του πολέμου οδήγησε τους/τις αιχμαλώτους στην πρόσληψη μιας νέας ταυτότητας, είτε γαλλικής, με τη φυγή στην Ευρώπη Ελληνίδων που παντρεύονταν Γάλλους στρατιώτες, είτε οθωμανικής-αιγυπτιακής με την προσκόλληση σε Αιγύπτιους αξιωματούχους του στρατεύματος του Ιμπραήμ, κατά την υποχώρηση του αιγυπτιακού στρατού³²⁷.

Ο Θ. Κολοκοτρώνης, έχοντας αναλάβει εκ νέου την στρατιωτική οργάνωση της Επανάστασης στην Πελοπόννησο προέβη σε μια σειρά αυστηρών διακηρύξεων

---

³²³ Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις...*, ό. π., σελ. 195· Μ. Οικονόμου, ό. π., σελ. 744· Ν. Σπηλιάδης, ό. π., τόμ. Γ', σελ. 323.

³²⁴ Γενναίου Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, στη σειρά *Απομνημονεύματα των Αγονιστών του '21*, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1959, σελ. 187· Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης υπό Λάμπρου Κουτσονίκα Ταγματάρχου*, Εν Αθήναις, Τύποις του "Ευαγγελισμού" Δ. Καρακατζάνη, 1863-1864, σελ. 281.

³²⁵ Φ. Φωτάκος, ό. π., τόμ. Β', σελ. 302.

³²⁶ Στο ίδιο, τόμ. Β', σελ. 278.

³²⁷ Ζακ Μανζάρ, *Αναμνήσεις από τον Μοριά*, Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (επιμ.), στο *Απομνημονεύματα των Αγονιστών του 21*, εκδ. Εκδοτικός Οίκος Γ. Τσουκαλά & Υιού, Αθήνα 1959, σσ. 49-50, 71.

με σκοπό να αποτρέψει το προσκύνημα. Η απροθυμία των προσκυνημένων να αμυνθούν κατά των Τουρκοαιγύπτων τον οδήγησε στην διατύπωση της περίφημης φράσης «*τσεκούρι και φωτιά στους προσκυνημένους*», η οποία έδειχνε αφενός το πόσο αυστηρά αντιμετώπιζε όσους είχαν δεχθεί τα *προσκυνοχάρτια* και αφετέρου την ακατάβλητη θέλησή του να μην υποκύψει μπρος στις απειλές που απηύθυνε ο Ιμπραήμ³²⁸. Το προσκύνημα δεν αποτελούσε νέα πρακτική, καθώς τα «*καπάκια*» των οπλαρχηγών (πρώην κλεφταρματολών) της Ρούμελης ήταν ήδη γνωστή τακτική από την περίπτωση του Βαρνακιώτη, του Ανδρούτσου και του Καραϊσκάκη³²⁹. Ποτέ, όμως, άλλοτε δεν υπήρξαν τόσο μεγάλα διακυβεύματα.

Η αδυναμία συγκρότησης ενός ενιαίου ελληνικού στρατοπέδου και ο έλεγχος των περισσότερων οχυρών θέσεων από τις αιγυπτιακές δυνάμεις οδήγησε σε έναν ανταρτοπόλεμο ως τη ναυμαχία του Ναβαρίνου. Έκτοτε, ο Ιμπραήμ επιδόθηκε στην καταστροφή της πελοποννησιακής γης, με αποκορύφωμα τη διαταγή για το κόψιμο χιλιάδων οπωροφόρων δέντρων, γεγονός που αμαύρωσε τη φήμη του αιγυπτιακού στρατεύματος και αύξησε τις αναφορές και την καταφυγή στο πολεμικό δίκαιο της εποχής από πλευράς των επαναστατημένων³³⁰. Οι αναφορές στο πολεμικό δίκαιο συνιστούσαν παραδεδεγμένη σύμβαση του διεθνούς δικαίου, το οποίο οι επαναστάτες εφαρμόζαν στρατηγικά ήδη από το 1821³³¹. Η καταστροφή της υπαίθρου, αρχικά από τις εμφύλιες συγκρούσεις και μετέπειτα από την συντονισμένη τουρκοαιγυπτιακή εκστρατεία, οδήγησε σε φτωχοποίηση μεγάλου μέρους του ελληνικού πληθυσμού και στην ερήμωση της πελοποννησιακής γης, η οποία θα ανέκαμπτε σταδιακά με το τέλος του πολέμου³³². Η αφήγηση αυτών των γεγονότων παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα: το μένος των πελοποννησίων συγγραφέων απομνημονευμάτων στρέφεται όχι τόσο κατά του τουρκοαιγυπτιακού στρατεύματος, αλλά ενάντια στους πρώην συμμάχους «*αδερφούς*» Ρουμελιώτες, οι οποίοι λησμονώντας τους όρκους υπέρ πατρίδος λεηλάτησαν την Πελοπόννησο και, ουσιαστικά, προετοίμασαν το προσκύνημά της. Ο Ρουμελιώτης ένοπλος παρουσιάζεται ως χειρότερος του Οθωμανού, επίορκος και

---

³²⁸ Στο ίδιο, σσ. 275-280.

³²⁹ Βλ. σχετικά Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρο, Αθήνα 1993, σ. 171-340 και Κ. Παπαγιώργης, «*Τα καπάκια, Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*», εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2009.

³³⁰ Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις...*, σελ. 207.

³³¹ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Δ', σσ. 510-515.

³³² Για την σταδιακή ανάκαμψη της Πάτρας προσφέρονται χρήσιμες πληροφορίες στο *Ζακ Μανζάρ, Αναμνήσεις από τον Μοριά, ό. π.*, σσ. 77-82 και 148-156.

προδότης του έθνους, καθώς και ως ληστής, κοινός εγκληματίας, αποσυνδεδεμένος από το ηθικό και χριστιανικό πρότυπο ζωής, βασικού πυλώνα καθορισμού του χάσματος ανάμεσα στα δύο έθνη. Ο Κασομούλης μας δίνει την πληροφορία για φονικές ενέδρες εναντίον ρουμελιωτών ενόπλων, φανερώνοντας το μίσος των κατοίκων της περιοχής ενάντια στους «καταληψίες» και τον μεγάλο βαθμό πόλωσης που είχε προκαλέσει ο Εμφύλιος³³³.

Στον αντίποδα, η πεποίθηση του Μακρυγιάννη πως οι Ρουμελιώτες ένοπλοι δεν θα γίνουν «είλωτες των Κολοκοτρωναίων»³³⁴ προδίδει την ανησυχία τους για την απώλεια του τόπου τους. Στην αντίληψη των Ρουμελιωτών η κυβέρνηση αποτελεί το μοναδικό σημείο αναφοράς της νομιμότητας απέναντι στους νέους «Κιαμηλμπέδες» της κολοκοτρωναϊκής φατρίας, η οποία εξισώθηκε με την απελθούσα αυταρχική οθωμανική διοίκηση³³⁵. Το γένος και η πατρίδα πριν και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης για τους αρματολούς και τους εξαρτημένους από αυτούς ενόπλους αποτελούσε, σχεδόν αποκλειστικά, τον χώρο δραστηριοποίησής τους και το σύνολο των κοινοτικών και οικογενειακών δεσμών, όπως αυτοί είχαν εγγραφεί στο πλαίσιο των εύθραυστων συμμαχιών του προεπαναστατικού κόσμου³³⁶. Ο επαναστατημένος ένοπλος μαχόταν για την υπεράσπιση της θέσης του σε αυτό το πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων, με στόχο την περαιτέρω αναγνώριση της ατομικής αξίας, την οικονομική εξασφάλιση και την κοινωνική του ανέλιξη. Ο σύμμαχος και ο εχθρός καθοριζόταν για τους Ρουμελιώτες σε αυτή τη βάση, της προσβολής των δικαίων που απέρρεαν από την εντοπιότητα, παρά στα προαναφερθέντα εθνικιστικά σύμβολα. Η πιθανότητα οριστικής απώλειας της πατρίδας για τους Ρουμελιώτες, κατά τις διαπραγματεύσεις των ξένων Δυνάμεων με την Πύλη για τον καθορισμό των συνόρων του υπό σύσταση ελληνικού κράτους, ιδιαίτερα κατά το διάστημα 1826-1827, συνεπαγόταν ολική απώλεια της ατομικής τους ταυτότητας, καθώς ο τόπος αποτελούσε βασικό στοιχείο του ταυτοτικού αυτοκαθορισμού τους. Αυτή την πιθανότητα την εκθέτει με αγωνία ο Κασομούλης στα απομνημονεύματά του³³⁷. Η απώλεια της Ρούμελης με τα γεγονότα που ακολούθησαν την παράδοση του φρουρίου της Ακρόπολης, μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη, οδήγησαν τους Στερεοελλαδίτες σε προσπάθειες επανακαθορισμού των

³³³ Ν. Κασομούλης, ό. π., τόμ. Γ', σσ. 171-172

³³⁴ Γ. Μακρυγιάννης, ό. π., τομ. Α', σελ. 282

³³⁵ Στο ίδιο, σελ. 280

³³⁶ Π. Πιζάνιας, «Ο κόσμος της θάλασσας και των βουνών», ό. π., σελ. 70.

³³⁷ Ν. Κασομούλης, ό. π., τόμ. Δ', σελ. 31.

τοπικιστικών σχέσεων σε ένα νέο πλαίσιο. Για τους Ρουμελιώτες ένοπλους, οι Πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί ήταν απείθαρχοι απέναντι στην κυβέρνηση, η οποία στην συνείδηση των πρώτων είχε θεωρηθεί εγγυήτρια της εθνικής τιμής, η οποία είχε πλέον αποκτήσει οντολογική αξία στην αντίληψη των επαναστατών³³⁸. Συνεπώς, οι Πελοποννήσιοι ήταν ταυτόχρονα επίορκοι «εθνοπροδότες».

V. Η περίοδος Καποδίστρια (1828-1831): το τέλος της συνύπαρξης;

Η καταστροφή της Πελοποννήσου, εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου και της τουρκοαιγυπτιακής εκστρατείας αποτυπώθηκε έντονα στα απομνημονεύματα του Αγώνα. Ο απλός λαός, αλλά και οι σημαίνοντες αγωνιστές, εξουθενωμένοι ψυχικά από τις συνεχείς έριδες πρόσμεναν το τέλος αυτών των δεινών. Η εκλογή του Ιωάννη Καποδίστρια δεν έτυχε καθολικής υποστήριξης αρχικά, αλλά όσο πλησίαζε ο καιρός της έλευσής του, τόσο αυξανόταν η λαϊκή προσμονή και οι ελπίδες για τερματισμό των δεινών του πολέμου. Η προσμονή του Καποδίστρια ως «Μεσσία», που θα έσωζε τους Έλληνες από όσα είχαν υποστεί κατά τη διάρκεια αυτού του πολέμου, οδήγησε σε εκφράσεις λατρείας προς το πρόσωπό του, ειδικά κατά την τελετή ελλιμενισμού του και την άφιξη στο Ναύπλιο τον Ιανουάριο του 1828³³⁹.

Ο Καποδίστριας έπρεπε να ανταποκριθεί στη συνέχιση του Αγώνα και στην οργάνωση ενός κράτους, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Η προσδοκία της αλλαγής από τα κάτω, η αντιμετώπιση των κραταιών τοπαρχών και των ερεισμάτων τους, σε αντιδιαστολή προς ένα συγκεντρωτικό κράτος, μέσω της σταδιακής ανατροπής των παραδοσιακών θεσμών, αποτέλεσαν μερικά από τα εμπόδια που ανέκυψαν στην εφαρμοζόμενη πολιτική του. Παρά το ότι η Επανάσταση είχε σχεδόν αποτύχει, οι αγωνιστές επιδίωκαν την ανάκτηση της Ρούμελης και των κατειλημμένων οχυρών της Πελοποννήσου, την εκδίωξη των τουρκοαιγυπτιακών στρατευμάτων και, γενικά, τη συνέχιση του Αγώνα για την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών. Άλλωστε, στην Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (το 1827) ορίστηκαν, για πρώτη φορά, τα κριτήρια για την χάραξη της εθνικής επικράτειας: «*Επαρχίαι της Ελλάδος είναι όσαι έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της Οθωμανικής δυναστείας*»³⁴⁰. Το έθνος είχε αποκτήσει μια ξεκάθαρη στοχοθεσία, την απελευθέρωση των περιοχών εκείνων οι

³³⁸ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης. Η έννοια του «θανάτου» στην ελληνική επανάσταση (1821-1832): ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική. *Μνήμων* 32 (2012), σελ. 59-88.

³³⁹ Βλ. βασική βιβλιογραφία για τον Καποδίστρια και το έργο του στην υποσ. 23.

³⁴⁰ Αλέξανδρος Σβάλος, «*Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*», Στοχαστής, Αθήνα 1972, σσ. 28-30.

κάτοικοι των οποίων αισθάνονταν Έλληνες και είχαν πάρει τα όπλα για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Διχασμένο όμως πως ήταν δυνατόν να επιτύχει;

Από την πρώτη στιγμή με το εκσυγχρονιστικό του πρόγραμμα ο Κυβερνήτης επιδίωξε τη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού διοικητικού συστήματος και τη δόμηση ενός κράτους κατά τα πρότυπα των προηγμένων ευρωπαϊκών κρατών. Έτσι, άρχισε μια περίοδος ανοικοδόμησης των ερειπωμένων εξαιτίας του πολέμου πόλεων, με στόχο της επίτευξη μιας εθνικής ομογένειας. Η δύναμη των παλαιών τοπαρχών στον στρατό, μέσω της δυνατότητας στρατολογίας, επιχειρήθηκε να αφαιρεθεί με την σταδιακή μετατροπή των άτακτων σωμάτων σε τακτικό στράτευμα, σε «εθνικό» στρατό, κατά τα δυτικά πρότυπα, μισθοδοτούμενο από το κράτος. Η αναδιοργάνωση του στρατού πρόδιδε και την πρόθεση του ίδιου του Κυβερνήτη για συνέχιση του Αγώνα, με στόχο την επέκταση των προτεινόμενων συνόρων, κόντρα στις επιταγές των Δυνάμεων, καθώς το Πρωτόκολλο του 1827, που υπογράφηκε από τις τρεις Δυνάμεις όριζε την κατάπαυση των εχθροπραξιών σε στεριά και θάλασσα. Κάτι παρόμοιο συνέβη και με τη νομοθετική και τη δικαστική εξουσία και τη δυνατότητα συλλογής φόρων³⁴¹. Η σημασία της επίτευξης αυτού του στόχου ήταν μεγάλη, καθώς όπως σημειώνει ο Χρήστος Βυζάντιος, προεπαναστατικά όλο το έθνος είχε μετασηματιστεί σε στρατό «εθνικό»³⁴².

Η συγκρότηση στέρεων κρατικών θεσμών, απαλλαγμένων από την επιρροή και το προσωπικό κύρος των παλαιών αγωνιστών οδήγησε σε ρήξη τον υπό οικοδόμηση νέο κόσμο με το παλαιό καθεστώς. Η προσπάθεια ίδρυσης ενός κράτους νέου τύπου εξασθένηζε, θεσμικά, τους παλαιούς πυρήνες εξουσίας, τις δημογεροντίες. Εντούτοις, εκείνες δεν αποποιήθηκαν τα οικονομικά τους συμφέροντα, τα οποία εκπροσωπούσαν³⁴³. Οι απόπειρες των εκπροσώπων της να προσεταιριστούν ή/και να χαλιναγωγήσουν τις προθέσεις του Καποδίστρια απέτυχαν. Οι πρώτες αντιδράσεις στην εφαρμοζόμενη πολιτική εντοπίστηκαν από τους Υδραίους και τους Μανιάτες ήδη από το 1828. Η θεματολογία των ζητημάτων προς συζήτηση στην Δ' Εθνοσυνέλευση του Άργους, τον Ιούλιο του 1829, επιβεβαίωσε τους φόβους των πολιτών, καθώς δεν ψηφίστηκε νέο σύνταγμα, ενώ εγκρίθηκε όλη η κυβερνητική

³⁴¹ Π. Πιζάνιας, *Η ελληνική επανάσταση 1821-1830*, ό. π. σελ. 219.

³⁴² Βυζάντιος, ό. π. σελ. 329.

³⁴³ Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, «Η συγκρότηση...», ό. π. σσ. 129-130.

ατζέντα³⁴⁴. Η περιθωριοποίηση και οι διώξεις εναντίον της επαναστατικής ηγεσίας, η απόπειρα φίμωσης του Τύπου, ο έλεγχος των δικαστηρίων και ο διορισμός συγγενικών του ή φίλα προσκείμενων σ' αυτόν προσώπων σε καίριες διοικητικές θέσεις όξυναν τις αντιδράσεις εναντίον του Κυβερνήτη. Η επιβολή ενός ενιαίου συστήματος φορολόγησης πρόσβαλλε τις πατριές της Μάνης οι οποίες ξεσηκώθηκαν. Ως αντίποινα για τις φυλακίσεις ή τις παραγκωνίσεις μελών της οικογένειάς τους, οι Κωνσταντίνος και Γεώργιος Μαυρομιχάλης δολοφόνησαν τον κυβερνήτη στο Ναύπλιο³⁴⁵.

Στη σύντομη διάρκεια της καποδιστριακής περιόδου αλλά και στην μετέπειτα περίοδο συντελείται μια σημαντική αλλαγή αναφορικά με την αυτοεικόνα των Ελλήνων. Με την απελευθέρωση το «άλλοθι» του οθωμανικού ζυγού παύει να αποτελεί δικαιολογία για τις κακές έξεις των επαναστατών³⁴⁶. Εντούτοις, η «Τουρκοκρατία» παρουσιάζεται στο σύνολο των απομνημονευμάτων ως βασική αιτία της αδυναμίας συμπόρευσης του νέου κράτους με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη. Σε διάστημα τριών ετών, οι εκπρόσωποι του παλαιού καθεστώτος φαίνονται απρόθυμοι να παραδώσουν και το ελάχιστο ψήγμα εξουσίας στους πολιτικούς τους αντιπάλους. Οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού της χώρας αναμόχλευσαν τα πάθη και τη διαίρεση, αποδιοργανώνοντας το εθνικιστικό όραμα για εθνική ομόνοια, συνθήκη απαραίτητη για συνέχιση του ένοπλου αγώνα. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την περίοδο αναρχίας που ακολούθησε την δολοφονία του Καποδίστρια και τα γεγονότα της Εθνοσυνέλευσης του 1843-44.

Αντιθέτως, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα είχαν αρχίσει να εφαρμόζονται, σταδιακά, μεταρρυθμίσεις οι οποίες στόχευαν στον εκσυγχρονισμό της διοικητικής και στρατιωτικής μηχανής και οδήγησαν στην αλλαγή κυρίαρχων αντιλήψεων, που είχαν διαμορφωθεί στη μακρά διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την κατάργηση του θεσμού των γενίτσαρων (1826), με στόχο τον εκσυγχρονισμό του στρατού ακολούθησε η νομική μεταβολή στις 11 Απριλίου 1829 για την ομοιομορφία στην ενδυμασία των Οθωμανών υπηκόων, καθώς και μια στροφή προς το ευρωπαϊκό παράδειγμα ένδυσης για τους κρατικούς υπαλλήλους³⁴⁷. Τέλος, σε συνδυασμό με τις παραπάνω μεταβολές, η επιβολή του «Τανζιμάτ» τον

³⁴⁴ Π. Πιζάνιας, *Η ελληνική επανάσταση 1821-1830*, ό. π. σσ. 220-221.

³⁴⁵ Beaton, ό. π. σσ. 81-82.

³⁴⁶ Θ. Βερέμης – Γ. Κολιόπουλος, «Η συγκρότηση...», ό. π. σελ. 124.

³⁴⁷ Μοίρας, ό. π., σελ. 176

Νοέμβριο του 1839, με αλλαγές στη φορολογία και με βασικά αιτήματα το σεβασμό της ασφάλειας, της τιμής και της περιουσίας των υπηκόων αποτελούν παραδείγματα προς επίρρωση της διάθεσης των σουλτάνων στο πρώτο μισό του 19ου αι. και αργότερα για ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις. Η παρουσίαση των Οθωμανών ως «βάρβαρων» από το σημείο αυτό της αφήγησης και μετά δικαιολογήθηκε από μια διαφορετική στόχευση των συγγραφέων ιστορικών κειμένων, μία θέση η οποία θα υποστηριχθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο Δ΄ Τα μετεπαναστατικά χρόνια: Το έθνος-κράτος

I. Ο δρόμος προς τη διαμόρφωση της Μεγάλης Ιδέας και οι νέες επιταγές του ελληνικού εθνικισμού

Την δολοφονία του πρώτου κυβερνήτη του ελληνικού κράτους ακολούθησε μια περίοδος αναρχίας κατά την οποία καμία από τις αντίπαλες παρατάξεις δεν φαινόταν διατεθειμένη να παραιτηθεί των αξιώσεων στην εξουσία³⁴⁸. Η λύση ήρθε από δυσμάς, καθώς οι Δυνάμεις στη Συνθήκη του Λονδίνου τον Μάιο του 1832 όρισαν ως νέο βασιλιά τον νεαρό Όθωνα του οίκου Βίτελσμπαχ. Η έλευση του νέου ηγεμόνα στο Ναύπλιο, στις αρχές του 1833, συνοδεύτηκε από παρόμοιες εκφράσεις αισιοδοξίας, όπως με τον ερχομό του Καποδίστρια³⁴⁹, καθώς οι αγωνιστές εναπόθεσαν τις τελευταίες τους ελπίδες στην διακυβέρνηση της χώρας από έναν δίκαιο μονάρχη.

Το τέλος της Επανάστασης βρήκε τους περισσότερους αγωνιστές σε δεινή θέση. Η οικονομική ανέχεια και η διάψευση της ικανοποίησης των «δικαίων» που αποκτήθηκαν στα πεδία των μαχών της Επανάστασης δημιούργησε ένα πλήθος πρώην αγωνιστών δίχως μέσα για την εξασφάλιση των προς το ζην. Η διεκδίκηση υλικών αποζημιώσεων, βάσει των ανδραγαθημάτων των αγωνιστών κατά τη διάρκεια του Αγώνα, αποτέλεσε μια πάγια τακτική σε όλη τη διάρκειά του, αλλά διογκώθηκε μετεπαναστατικά³⁵⁰. Η αναζήτηση εγγράφων της διοίκησης που θα πιστοποιούσαν οποιαδήποτε ωφέλιμη υπηρεσία προς το έθνος μετατράπηκε σε μία συνήθεια για τους πρώην αγωνιστές³⁵¹, οι οποίοι διεκδίκησαν έκτοτε ενεργά αποζημιώσεις³⁵², είτε χρηματικές, είτε μέσω διορισμών στο Δημόσιο³⁵³. Ακόμα όμως και σε εκείνους τους

---

³⁴⁸ Ιάκωβος Μιχαϊλίδης, *Εσωτερικές έριδες και διενέξεις στα χρόνια του αγώνα, 200 χρόνια από την επανάσταση, Τα καθοριστικά ζητήματα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2021, σσ. 123-124.

³⁴⁹ Ν. Κασομούλης, τόμ. 4, σελ. 158· Μ. Οικονόμου, ό. π., σελ. 807· Γ. Μακρυγιάννης, ό. π., τόμ. 2, σελ. 123

³⁵⁰ «Κατά τους αγώνες του κάθε ενού να του δώσετε τον βαθμόν όπου απόχτησε με το αίμα του». Γ. Μακρυγιάννης, ό. π. τόμ. 2, σελ. 183

³⁵¹ Ο Χρήστος Βυζάντιος, ως αξιωματικός του τακτικού στρατού με ανταμειφθείσες «εκδουλεύσεις», παραθέτει ιατρική πιστοποίηση από τον ιατρό Ε. Τράϊμπερ για τις πληγές του στην εκστρατεία κατά της Καρύστου· Χρ. Βυζάντιος, ό. π. σελ. 346.

³⁵² Σχετικά με την δημιουργία νομοθετικού πλαισίου αποζημίωσης των «εκδουλεύσεων» βλέπε στο Σωτηρόουλα Βασιλείου, *Ανταμοιβές των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης 1828-1844*, εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 2021, σσ. 52-87 και 107-127.

³⁵³ Ο Ιωάννης (Γενναίος) Κολοκοτρώνης στα απομνημονεύματά του, σε αναφορά προς την Εξεταστική Επιτροπή Ατομικών Εκδουλεύσεων των Στρατιωτικών, η οποία συγκροτήθηκε μετά από διαταγή του βασιλιά το 1836, δικαιολογεί τις διεκδικήσεις του λόγω της δράσης του στον Αγώνα με έγγραφο που παραθέτει Γενναίου Θ. Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, στη σειρά *Απομνημονεύματα των Αγωνιστών του '21*, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1959, σσ. 25-30.

λίγους που επιβίωσαν και πέτυχαν κάποιας μορφής αναγνώριση των υπηρεσιών τους, δεν έλειψαν οι διαμαρτυρίες³⁵⁴.

Η άφιξη του Όθωνα συνοδεύτηκε από την έλευση πολλών τεχνοκρατών για τη στελέχωση των νέων θεσμών της διοικητικής μηχανής. Η Αντιβασιλεία επιδόθηκε σε μια σειρά μεταρρυθμίσεων που ρύθμιζαν το ζήτημα των σχέσεων κράτους-Οικ. Πατριαρχείου, τις αποζημιώσεις των πρώην αγωνιστών, την οργάνωση τακτικού στρατού κ. ά. Η πολεμική κατά των Αντιβασιλέων εκφράστηκε με σφοδρότητα στα απομνημονεύματα του αγώνα, καθώς οι Βαυαροί επιχείρησαν να εφαρμόσουν ένα ξένο ευρωπαϊκό μοντέλο κρατικής οργάνωσης στο ελληνικό Βασίλειο. Η προσπάθεια αυτή μετεξελίχτηκε γρήγορα σε μια «επιχείρηση» εξόντωσης, μέσω φυλακίσεων παλαιών αγωνιστών και της μείωσης των αποδοχών τους. Η αδυναμία απόδοσης των «οφειλόμενων» προς τους αγωνιστές, η περικοπή των μισθών και των συντάξεων, η απόλυση δημοσίων υπαλλήλων αποτέλεσαν μέτρα για την συγκέντρωση εισφορών προς αποπληρωμή της δόσης του γαλλικού δανείου του 1842³⁵⁵. Οι αγωνιστές, όντας ήδη σε δεινή οικονομική θέση οργάνωσαν το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, με στόχο την ικανοποίηση των αποζημιώσεων, διεκδικώντας ως πρόφαση την ψήφιση συντάγματος. Στο πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού εξουσίας η περίοδος του «ζυγού» επανέρχεται ρομαντικά στη μνήμη των συγγραφέων απομνημονευμάτων, οι οποίοι κατακρίνουν τη βαυαρική κυβέρνηση ως κατώτερη των περιστάσεων. Αναπόφευκτα, επιχειρείται σύγκριση ανάμεσα σε δύο ανομοιογενείς εποχές, μέσω της αναγωγής του παρελθόντος στο παρόν, και προβάλλεται ως ιδανική η περίοδος πριν από την Επανάσταση, την οποία οι πρώην οπλαρχηγοί φτάνουν ως και να την αναθεματίσουν. Η τάση αυτή υποχωρεί σχετικά γρήγορα στα γραπτά τους, καθώς το διακύβευμα της συμμετοχής στα κοινά προϋπέθετε μία εναλλακτική προσέγγιση, μέσω της αποκάλυπτης υιοθέτησης της εθνικιστικής ρητορικής του μεγαλοϊδεατισμού.

---

³⁵⁴ Ο Κωνσταντίνος Μεταξάς αναφέρει το γεγονός της δήμευσης της οικογενειακής του περιουσίας ως τιμωρία για τη συμμετοχή στην Επανάσταση καθώς και την «ελάττωση» της υπέρ του εθνικού σκοπού, για την οποία δεν αποζημιώθηκαν μετεπαναστατικά. Ο Κωνσταντίνος Μαργαρίτης στον πρόλογο της ιστορίας του *«προς τους ευμένεις αναγνώστες»* παρουσιάζει με απογοήτευση τόσο το «μετάλλιο του αργυρού σταυρού του Σωτήρος» όσο και την υπηρεσία του ως ελεγκτή για δεκαοχτώ χρόνια ως μια μηδαμινή αποζημίωση για την συμβολή του στον Αγώνα, σε αντιπαραβολή με την κατάσταση των αγωνιστών στο συγγραφικό παρόν· βλ. Κων/νος Μεταξάς, *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασης*, Νεοελληνική Γραμματεία 42, εκδ. Πελεκάνος, σσ. 19, 46-47, 295 και *Σύντομά τινά απομνημονεύματα της ιστορίας της αναγενθείσης Ελλάδος από του 1821-1833* υπό Κ. Μαργαρίτη, τυπ. Κωνσταντίνου Αντωνιάδου, Αθήνησι, 1853.

³⁵⁵ Σωτηρούλα Βασιλείου, ό. π. σσ. 239-248.

Η εικόνα των Βαυαρών στα απομνημονεύματα κάθε άλλο παρά θετική είναι. Τη «δικαιοσύνη» τους την χαρακτηρίζει «φόρτωμα»³⁵⁶ ο Μακρυγιάννης, ο κατεξοχήν εκφραστής των αντιδρώντων ενάντια στους Βαυαρούς. Η αντίσταση εναντίον της «ξυνοκρατίας» δεν περιορίστηκε μόνο στις οικονομικές φύσεως διεκδικήσεις. Η κοινωνία είχε αρχίσει να εισέρχεται στο στάδιο της νεωτερικότητας, γεγονός που δεν πέρασε απαρατήρητο από τους εκφραστές του παλαιού καθεστώτος. Ήδη από το 1828 η άφιξη του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στην Πελοπόννησο εισήγαγε νέα ήθη στα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου, με αποδέκτες κυρίως τη νέα γενιά³⁵⁷. Ο ευρωπαϊκός τρόπος ενδυμασίας και τα «ξενόφερτα» ήθη προκάλεσαν αντιδράσεις από τους θιασώτες της παράδοσης που αντιδρούσαν στην μαζική εισροή ξένων ηθών και εθίμων³⁵⁸. Η αποδέσμευση από την επιρροή του Πατριαρχείου οδήγησε σε ιδεολογική σύγκρουση τους εκσυγχρονιστές με τους εκπροσώπους του παραδοσιακού προεπαναστατικού κόσμου οι οποίοι βάσιζαν την ταυτότητά τους στο θρήσκευμα. Εδώ εγείρεται το ερώτημα κατά πόσο η στενή σχέση των παλαιών αγωνιστών με τη θρησκεία έρχεται σε αντίθεση με την παιδεία των ετεροχθόνων νεωτεριστών, ως αντίβαρο στην διεκδίκηση συμμετοχής στα κοινά και κατά πόσο αυτή ενίσχυε την τάση για οπισθοδρόμηση στον παλιό «καλό καιρό». Είναι, πάντως, εμφανές πως οι αγωνιστές ψέγουν τα νέα ήθη, γιατί τα θεωρούσαν ως ξένα προς την ελληνική πραγματικότητα, βάσει των προσωπικών τους αξιακών κωδίκων.

Στα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη παρουσιάζεται μία επιπλέον οπτική για την εικόνα των Οθωμανών μετεπαναστατικά. Μιλώντας για την περίοδο της Αντιβασιλείας αναφέρει ότι «έχομεν την αρετήν των Τούρκων», εξισώνοντας στην αφήγησή του τον παλιό δυνάστη Οθωμανό με τον νέο, τον Βαυαρό³⁵⁹. Η εικόνα του Οθωμανού ως δυνάστη φαίνεται πως έχει συνδεθεί στη συνείδηση των πρώην αγωνιστών τόσο με μία περίοδο προνομίων που είχαν απολέσει μετά την Επανάσταση, όσο και με μια εποχή κατάφωρης στέρησης των βασικών δικαιωμάτων τους. Το ασυμβίβαστο των δύο θέσεων ερμηνεύεται ως εξής: οι Οθωμανοί είχαν παύσει να αποτελούν άμεσο εμπόδιο για τους πρώην επαναστάτες, οι οποίοι επικέντρωσαν την προσοχή τους στην άμεση αποκατάστασή τους, οικονομική και

³⁵⁶ Γ. Μακρυγιάννης, ό. π., τόμ. 2, ό. π. σελ. 190.

³⁵⁷ Ζ. Μανζάρ, ό. π. σσ. 89, 101, 148.

³⁵⁸ Γ. Μακρυγιάννης, ό. π., τόμ. 2, σελ. 191.

³⁵⁹ Κασομούλης, ό. π., τόμ. 5, σελ. 252

κοινωνική. Το τραύμα της συμβίωσης Ελλήνων και Οθωμανών έχει εντυπωθεί, εντούτοις, βαθύτατα στη συλλογική μνήμη των απομνημονευματογράφων και εκφράζεται πλέον αβίαστα, σε μια εποχή που μονοπωλούν το ενδιαφέρον διαφορετικής υφής ζητήματα, ιδίως αυτά της εσωτερικής αναδιοργάνωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Βαυαροί παρουσιάζονται ως οι νέοι «δυνάστες» του έθνους και ο αγώνας των επαναστατών συνεχίζεται, τουλάχιστον στην συνείδησή τους. Έτσι, παρότι γίνεται αντιληπτή η αλλαγή εποχής μετά το τέλος του Αγώνα, αυτός προσλαμβάνει νέες συνιστώσες καθώς υπηρετεί το νέο κέλευσμα της απελευθέρωσης από την βαυαρική απολυταρχία.

Η περίφημη αγόρευση του Κωλέττη, στις 14 Ιανουαρίου 1844, στη συζήτηση περί ετεροχθόνων έδωσε σχήμα σε μία συνθηματολογία η οποία θα καθόριζε την εξωτερική πολιτική της χώρας ως το 1922. Η *Μεγάλη Ιδέα* αποτέλεσε το επιστέγασμα των αντιλήψεων της εποχής σχετικά με την συνέχιση του αγώνα, για τη «λύτρωση» των περιοχών που διεκδικούσε το ελληνικό Βασίλειο και παρέμεναν υπό «οθωμανικό ζυγό» καθώς και τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁶⁰. Η αποπομπή του Όθωνα και η εγκατάσταση της νέας δυναστείας οδήγησε σε επαναπροσδιορισμό της θέσης της Ελλάδας ως πρωτοστάτη στην απελευθέρωση των αλύτρωτων. Η απρόοπτη ενίσχυση του βουλγαρικού εθνικιστικού ζητήματος αμέσως μετά την λήξη του Κριμαϊκού πολέμου οδήγησε στην στροφή από τη θέαση του Οθωμανού ως του μόνου ενάντιου στις εξωτερικές διεκδικήσεις και ενίσχυσε την αποστροφή μπρος στους κινδύνους που πρόσβευε ο πανσλαβισμός³⁶¹. Με το οριστικό τέλος της δυναστείας των Βαυαρών, στο προσκήνιο έρχεται η εθνική ομοιογένεια ως συνέπεια της εθνικιστικής ρητορικής που διογκώνεται μετά το 1843, ενώ σημαντικό ρόλο στους απομνημονευματογράφους θα διαδραματίσει η επόμενη γενιά.

II. Η ιστοριογραφική παραγωγή και η σύνδεση με τον εθνικισμό

Κατά τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη παραγωγή ιστοριογραφικών έργων για την επανάσταση του 1821. Τα απομνημονεύματα, όπως και άλλοι παρεμφερείς τίτλοι που δόθηκαν σε έργα ιστοριογραφικά της εποχής, αποτέλεσαν μία προσπάθεια καταγραφής της πρόσφατης μνήμης των πρώην

³⁶⁰ Έλλη Σκοπετέα, ό. π. σσ. 257-260.

³⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 331

αγωνιστών. Εντούτοις, σε μια κοινωνία νεωτερική η συγγραφή ιστορίας αποτέλεσε εργαλείο στα χέρια των πρώην αγωνιστών. Στερημένοι οι περισσότεροι από άλλα εναλλακτικά δημόσια «βήματα», εργαλειοποίησαν την συγγραφή ιστορίας με σκοπό την απόκτηση μίας θέσης από την οποία θα αγόρευαν για τα «δίκαια» που τους στέρησε το έθνος. Ένα έθνος το οποίο υπερασπίστηκαν με κάθε μέσο ενάντια στον κατακτητή. Η άνοδος της εθνικιστικής ιδεολογίας, η δεινή τους οικονομική κατάσταση καθώς και η φιλοδοξία μετέτρεψαν πρώην αγωνιστές σε «καλαμαράδες». Οι συγγραφείς ιστορικών κειμένων της εποχής αυτής αναμόχλευσαν παλαιές, αναχρονιστικές πλέον, μνήμες σχετικά με τον Οθωμανό και δεν δίστασαν να τις εργαλειοποιήσουν χρησιμοθηρικά. Εντούτοις, η εικόνα του Οθωμανού αποτέλεσε με την παγίωση των βασικών σημείων της τον αντίθετο πόλο απέναντι στον οποίο συσσωρεύονταν τα οικεία θετικά χαρακτηριστικά που πλαισίωσαν την ελληνικότητα, την εικόνα του «Εμείς».

Η εικόνα του «Άλλου» συνδέθηκε άρρηκτα με τα γεγονότα που σημάδευσαν κάθε επαναστάτη προσωπικά. Στην αποτίμηση της συμβίωσης με τους Οθωμανούς μετεπαναστατικά αποκρύπτονται συστηματικά στοιχεία που δεν συνάδουν με το κέλευσμα της Μεγάλης Ιδέας, καθώς οι συγγραφείς καλούνται να διεκδικήσουν μια θέση στο νεωτερικό κράτος το οποίο βρίσκεται σε διαρκή κατάσταση εξέλιξης. Έτσι, η ειλικρινής εξιστόρηση περνά σε δεύτερη μοίρα μπροστά στις στοχεύσεις και στη φιλοδοξία του κάθε συγγραφέα. Η διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων και οι νέες απόπειρες καθορισμού του πολίτη του ελληνικού κράτους παρουσιάζουν ενδιαφέρον καθώς η κατασκευασμένη πλέον εικόνα των Οθωμανών αντιδιαστέλλεται με την προσφορά των αγωνιστών στον εθνικό αγώνα, με σκοπό τη διεκδίκηση υλικής και ηθικής αποζημίωσης. Με τον παροπλισμό των πρώην αγωνιστών, η «κάλαμος» αποτέλεσε το νέο όπλο της προεπαναστατικής παράδοσης στο πεδίο σύγκρουσης με τους θιασώτες του κρατισμού, αυτόχθονες και ετερόχθονες, οδηγώντας σε έξαρση την ιστοριογραφική δραστηριότητα.

Από τις αρχές του 19ου αιώνα παρατηρήθηκε μια στροφή προς τον εκ νέου θαυμασμό για την κλασική Ελλάδα, τις αξίες και τις τέχνες της σε όλη την Ευρώπη. Η σύνδεση προεπαναστατικά με την αρχαία Ελλάδα έγινε μέσω της απόπειρας των λογίων να υπερασπιστούν στην οπτική των Δυνάμεων μια εθνική Επανάσταση. Στην μετεπαναστατική εποχή εντούτοις, τα διακυβεύματα μεταβλήθηκαν. Ο ελληνικός

εθνικισμός έπρεπε να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες του κράτους για εδαφική επέκταση. Η Μεγάλη Ιδέα αποτέλεσε κεντρικό άξονα της εξωτερικής πολιτικής του βασιλιά Όθωνα, καθώς και του Γεωργίου Α΄ αργότερα, με διαφορετικό τρόπο και μέσα έκφρασης³⁶². Η πιο ελκυστική ιδέα ήταν η ανάσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με στόχο την συμπερίληψη των αλύτρωτων περιοχών. Το έργο αυτό ολοκληρώθηκε από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, οι οποίοι με το έργο τους συνέθεσαν το τρίπτυχο της κλασσικής Ελλάδας, του Βυζαντίου και του ελληνικού Βασιλείου ως ιστορικής συνέχειας. Έτσι, εκκίνησε η γραμμική αντίληψη της ιστορίας εξαιτίας της εθνικιστικής ρητορικής περί συνέχειας, αποστολής του έθνους και μοναδικότητάς του.

Οι αλλαγές δεν περιορίζονται σε κρατικό επίπεδο, αλλά μετατρέπονται και σε ατομική ευθύνη. Όπως επισημαίνει η Έλλη Σκοπετέα: *«Το έθνος βαθμιαία υποσκελίζεται, τα δίκαια αντικαθιστώνται από τα καθήκοντα, ενώ η πατρίς αλλάζοντας ρόλο (από εγγυητής του όρκου, αντικείμενο του όρκου) προσγειώνεται σταθερά, ώστε από αφηρημένη έννοια να καταλήξει να μην σημαίνει τίποτα περισσότερο, αλλά και τίποτα λιγότερο, από το ελληνικό κράτος»*³⁶³. Η οριστική υποχώρηση του έθνους έναντι του κράτους κατέστησε το δεύτερο έναν απόλυτο ρυθμιστή οποιασδήποτε εθνικιστικής συνθήκης στις διεκδικήσεις της εξωτερικής πολιτικής. Έτσι, συντελείται σταδιακά η εθνικοποίηση του νέου κράτους, με εκφάνσεις του φαινομένου σε κάθε πτυχή του επιστητού.

Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, τα απομνημονεύματα είναι ακριβώς παράγωγα της εποχής συγγραφής τους. Η εικόνα του «Άλλου» μεταβάλλεται ραγδαία και

---

³⁶² Για το ζήτημα σύνδεσης του θεσμού της βασιλείας με τον εθνικισμό, καθώς και τις εορτές που προέκυψαν από αυτή τη σύνδεση βλ. Παναγιώτης Κιμουρτζής - Άννα Μανδουλαρά, *Φιλέορτο Βασίλειο, Δημόσιες εορτές και εθνικές επετείαι κατά την Οθωνική περίοδο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, Μάιος 2023 και Παναγιώτης Κιμουρτζής - Άννα Μανδουλαρά, «Όράματα αυτοκρατορίας'. Βυζάντιο και δυναστικό καθεστώς επί Όθωνα», στο Άννα Ταμπάκη- Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), *«Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα»*, Πρακτικά Συμποσίου, εκδ. Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2016, τόμ. Β΄, σσ. 253-265

³⁶³ Έλλη Σκοπετέα, ό π. σελ. 32. Βλ. για το πολύ σημαντικό αυτό ζήτημα Ioannis Koumpourlis, *Recherches sur la formation de l'histoire grecque. L'apport de Sp. Zabelios (1815-1881)*, διδ. διατριβή, EHESS, Παρίσι 2000· Γιάννης Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τους εαυτούς τους. Ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής», στο Π. Κιτρομιλίδης - Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα 2004, τόμ. Α΄, σελ. 81-101 και Νίκος Σιγάλας, «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας Ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας», στο ίδιο, σελ. 103-147.

προσαρμόζεται, ανάλογα με την στόχευση, τις φιλοδοξίες και τις αναμνήσεις του εκάστοτε συγγραφέα, βασισμένη στις επιταγές του συγγραφικού παρόντος. Οι παραγκωνισμένοι παρακολουθούν την έκπτωση της ζωής τους και την απώλεια των πρώην αγωνιστών σε συνθήκες που δεν αναλογούσαν στα ανδραγαθήματά τους. Κατέληξαν έτσι να αναπολούν τον «καλό καιρό», την περίοδο που οι ίδιοι κατέκριναν πριν ως περίοδο στερήσεων, καθημερινών αγώνων, αγωνίας για την επιβίωση και προσπάθειας αποτίναξης του «μισητού ζυγού». Ο Φραντζής προτείνει την γραφή ως άμυνα απέναντι στους «ξενόφερτους»³⁶⁴. Κάποιοι από τους συγγραφείς πριν από το κυρίως κείμενο παραθέτουν επικλήσεις προς τη νεολαία με παραινήσεις για την διατήρηση της μνήμης του κλέους των προγόνων τους, της ηρωικής γενιάς του Αγώνα, η οποία χάνεται τόσο άδοξα. Επιπλέον, σε παρόμοιες τοποθετήσεις και επηρεασμένοι από την εθνικιστική ρητορική προτείνουν και προβάλλουν την παιδεία ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αποφυγή σφαλμάτων του παρελθόντος και διατήρηση των κεκτημένων, της ομόνοιας, με σκοπό την διεκδίκηση στο μέλλον των αλύτρωτων περιοχών³⁶⁵. Έτσι, η ιστοριογραφία μετατρέπεται ωφελμιστικά σε μέσο διασφάλισης του ατομικού-οικογενειακού κλέους και «απαθανάτισης» στο διηνεκές.

Πολλές φορές κατά την ανάλυση ιστορικών φαινομένων και της καταγραφής των γεγονότων η σιωπή μιλάει δυνατότερα από τον λόγο. Κατ' αυτόν τον τρόπο συμπεραίνουμε ότι για τον απομνημονευματογράφο η εικόνα του Οθωμανού αποτελεί πλέον επιβίωση της συλλογικής μνήμης, μία αναφορά που ξυπνά μόνο κατά την διαδικασία εξιστόρησης των συγκρούσεων του παρελθόντος, δίχως ουσιαστική παρουσία στο συγγραφικό παρόν. Ο ορισμός του πολίτη, των καθηκόντων και των δικαιωμάτων του, η στροφή δηλαδή στα εσωτερικά ζητήματα του νέου Βασιλείου δεν άφηναν περιθώριο ενασχόλησης με τον «Άλλο», παρά μόνο σε επίπεδο κρατικής εξωτερικής πολιτικής υπό τη μορφή νουθεσιών.

Το χρέος απέναντι στο έθνος δεν το καθορίζει πλέον ο επαναστάτης με την δράση του, αλλά το κράτος. Μετατράπηκε κατ' αυτόν τον τρόπο από δικαίωμα σε υποχρέωση για τις επόμενες γενιές. Η γενιά της Επανάστασης περιορίζεται στην διάπλαση του ήθους των επόμενων που θα αναλάβουν ένα έργο εξίσου δύσκολο με το δικό τους, αυτό της διατήρησης και αύξησης της εθνικής επικράτειας. Με την ανάδυση, εξάλλου, των ιδεών του πανσλαβισμού και την κλιμάκωση της εθνικιστικής

³⁶⁴ Α. Φραντζής, *ό. π.*, τόμ. 1, σελ. 74.

³⁶⁵ Α. Φραντζής, τόμ. 1, σελ. θ': Γ. Μακρυγιάννης, τόμ. 1, σελ. 145· Ν. Σπηλιάδης, *ό. π.* τόμ. 1, σελ. 1.

αφύπνισης στα Βαλκάνια, ο Οθωμανός δεν αποτελεί πλέον τον μοναδικό «Άλλο». Οι επικλήσεις προς τη νεολαία, υπό τη μορφή νουθεσίας, δεν αποτελούν παρά τον επιθανάτιο ρόγχο μιας γενιάς που χάνεται, αρνούμενη και ανίκανη να ενσωματωθεί στα κελεύσματα της νεωτερικότητας. Με πατερναλιστική διάθεση προκρίνει συχνά τον ρόλο της εκπαίδευσης ως συντηρήτριας του έθνους, ενώ παράλληλα η ιστορία εργαλειοποιείται με σκοπό την επίτευξη μιας πραγματικής εθνικής ομοψυχίας.

Οι συγκρούσεις στο πεδίο της ιστοριογραφίας παρουσιάζουν ομοιότητες με το πεδίο δημοσίου διαλόγου που είχαν συγκροτήσει οι λόγιοι του 18ου αιώνα, μέσω των φιλολογικών περιοδικών. Οι προσπάθειες παρουσίασης μίας και μοναδικής αλήθειας που ανήκει δικαιωματικά στον εκάστοτε συγγραφέα δημιούργησε μια πληθώρα απόψεων που συχνά αλληλοεξουδετερώνονται, αφήνοντας ελάχιστα περιθώρια σαφούς ερμηνείας στον ερευνητή για τη διεξαγωγή γενικών συμπερασμάτων.

Συμπεράσματα

Η εικόνα του «Άλλου» όπως παρουσιάζεται από τους αγωνιστές συγγραφείς απομνημονευμάτων του Αγώνα διέπεται από πολλαπλές και, σε πολλές περιπτώσεις, αντικρουόμενες θέσεις και αντιλήψεις για το σύνολο των γεγονότων του 19ου αιώνα. Βασική έννοια για την κατανόηση της διαμόρφωσης της εικόνας των Οθωμανών αποτελεί ο εθνικιστικός ετεροκαθορισμός, καθώς και οι μεταβολές του κεντρικού σημείου αναφοράς στην ταυτότητα του Έλληνα υπηκόου και αργότερα πολίτη. Οι ιστορικές συνθήκες στις οποίες γεννήθηκε κάθε εθνικισμός καθόρισαν εν πολλοίς και τις επιδιώξεις των εκφραστών του. Η ελληνική Επανάσταση του 1821 αποτέλεσε μια εξωτερίκευση βαθιάς σε χρονική διάρκεια διαδικασίας διαμόρφωσης της πολιτικής αυτοσυνειδησίας των υπόδουλων ραγιάδων του χριστιανικού μιλλέτ, οι οποίοι ζώντας στο «λυκόφως» της εκμετάλλευσης υπό ξένο, αλλόθρησκο ζυγό, εξεγέρθηκαν με στόχο την διεκδίκηση εκ νέου των βασικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η επίδραση της Αμερικανικής και της Γαλλικής επανάστασης είναι αδιαμφισβήτητη και έχει σχολιαστεί ενδελεχώς από πλήθος ερευνητών ήδη από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια.

Η αποσαφήνιση της συμμετοχής ομάδων και ατόμων στην ιδεολογική προετοιμασία του εννεαετούς ελληνικού Αγώνα κρίνεται αναγκαία, καθώς στη βάση της αποσαφηνίζονται οι σχέσεις των υποκειμένων στο πλαίσιο του οθωμανικού ζυγού, οι οποίες προκάλεσαν και τους εμφύλιους πολέμους κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Η αλληλεπίδραση των κοινωνικών ομάδων που μετείχαν της Επανάστασης και η αβεβαιότητα της επιβίωσης, λόγω των αυθαιρεσιών της οθωμανικής διοίκησης περιγράφει μετεπαναστατικά μια εικόνα διαρκών τοπικιστικών συγκρούσεων με μόνο σκοπό την ανάληψη της εξουσίας, κάτι που δικαιολογεί εν μέρει τις εμφύλιες συρράξεις του 1824-1825. Τα πάθη των εμφυλίων μεταφράστηκαν μετεπαναστατικά σε εμπάθεια κατά τη διαδικασία συγγραφής της πρόσφατης, για τους πρώην αγωνιστές, ιστορίας του Αγώνα. Ο παραγκωνισμός των πρώην ενόπλων αγωνιστών αποτέλεσε, στην αντίληψή τους για το νεοσύστατο Βασίλειο, ύψιστη ύβρη και προσβολή απέναντι σε ανθρώπους που ρισοκινδύνευσαν την περιουσία, την κοινωνική θέση και την ζωή τους για την απελευθέρωση του έθνους κατά την

σύγκρουση με το οθωμανικό στοιχείο. Η ένδεια «των γραμμάτων» τους απομόνωσε από τους νέους εθνικούς θεσμούς του Βασιλείου και την διεκδίκηση θέσεων στο δημόσιο. Ο πρώτος κυβερνήτης και στη συνέχεια ο πρώτος βασιλιάς συγκέντρωσαν τις εξουσίες με σκοπό την αποδυνάμωση και, εν τέλει, την κατάργηση των παλαιών μηχανισμών αναπαραγωγής των τοπικιστικών πατριών του προεπαναστατικού κόσμου.

Οι επιταγές του αναδυόμενου εθνικισμού πριν από το ξέσπασμα της Επανάστασης κινητοποίησαν το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας σε έναν άνισο αγώνα εξόντωσης του δυνάστη τους, βασισμένο στο μίσος για την ετεροδοξία, στα ερείσματα της παράδοσης και στις νέες επιταγές του δυτικογενούς φιλελευθερισμού. Η επίδραση των Νεοελλήνων Διαφωτιστών και η δράση της Φιλικής Εταιρείας αποτέλεσε την αναγκαία ώθηση για την σταδιακή μεταβολή της νοοτροπίας και την αφορμή που χρειάστηκαν οι εκπρόσωποι του προεπαναστατικού κόσμου για έναρξη της ένοπλης σύγκρουσης, συνυπολογιζομένων των δισταγμών τους. Το σύνθημα «*Ελευθερία ή Θάνατος*» αποτέλεσε την πιο ακραία έκφραση της ανάγκης για πολιτειακή μεταβολή, διακοινώνοντας παράλληλα το βεβιασμένο ασυμβίβαστο των δύο θρησκειών και οδηγώντας στα άκρα το εκ πραγματικών συνθηκών «*ακοινώνητον*» των δύο εθνών. Ο αναδυόμενος ελληνικός εθνικισμός αποτέλεσε τον ιδεολογικό αρμό που διατήρησε την προσήλωση των επαναστατών στον τελικό σκοπό, ακόμα και μετά την εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά, όταν η αντίσταση ενάντια στις οθωμανικές δυνάμεις έμοιαζε πλέον μάταιη. Η αντίδραση του σουλτάνου στην ανακοίνωση των νέων για την επανάσταση, οι ακρότητες των αντιπάλων εναντίον των χριστιανών αμάχων της ασιατικής Τουρκίας και η καταστροφή της πατρίδας των εξεγερμένων, σε επίπεδο υλικό και ανθρώπινου δυναμικού, πέτυχαν απλώς να ενισχύσουν τις προτροπές των φωτισμένων ιδεολόγων και των απεσταλμένων της Φιλικής, που είχαν πρωτύτερα διακηρύξει τα βασικά σημεία του επαναστατικού ιδεώδους στον ελληνικό χώρο. Η έγκαιρη και σωτήρια επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων κατοχύρωσε την ύπαρξη, και αργότερα την τελική επίσημη αναγνώριση, του νέου Βασιλείου, δημιουργώντας παράλληλα νέα εμπόδια στην ελληνική αυτοδιάθεση. Η διαδικασία επιλογής μονάρχη και άλλες παρεμβάσεις στα εσωτερικά ζητήματα του βασιλείου, όπως η γαλλική εκστρατεία του

1828 και η έκβασή της, λίγο πριν την εκπνοή της ελληνο-οθωμανικής σύγκρουσης, αποτελούν μερικά μόνο από τα παραδείγματα προς επίρρωση των παραπάνω θέσεων.

Η ξένη παρέμβαση κορυφώθηκε με την εγκαθίδρυση της βασιλείας. Η περίοδος της Βαυαροκρατίας χαρακτηρίστηκε από σφοδρή επίθεση εναντίον του παραδοσιακού προεπαναστατικού κόσμου, σε μία προσπάθεια εθνικοποίησης των παλαιών θεσμών και εγκαθίδρυσης ενός συγκεντρωτικού κράτους, κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Ο εκσυγχρονισμός των θεσμών και του κράτους που είχε ξεκινήσει με τον Καποδίστρια, ολοκληρώθηκε στα χρόνια του βασιλιά Όθωνα, προκαλώντας την αντίδραση των παραδοσιακών τοπικιστικών μηχανισμών. Ο εκσυγχρονισμός όμως αυτός, παρότι εκφράστηκε σε ένα ευρύ φάσμα των τεχνών, της εκπαίδευσης και του κρατικού ιστού, βρήκε αντιστάσεις σε επιβιώσεις του προεπαναστατικού κόσμου, κατά κύριο λόγο μέσω των φαινομένων της πολιτικής της πατριαρχικά οργανωμένης οικογενειοκρατίας των αυτοχθόνων, της ιστοριογραφικής παραγωγής και της ληστείας.

Η σύνθεση των σύγχρονων ερευνών γύρω από τη μελέτη του εθνικιστικού φαινομένου αποτελεί έργο με μεγάλο βαθμό δυσκολίας. Η περιπτωσιακή ανάγνωση των χαρακτηριστικών του εθνικισμού, καθώς και η πληθώρα των απόψεων γύρω από την οριοθέτησή του, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, δυσχεραίνουν οποιοσδήποτε συγκροτημένες απόπειρες εξαγωγής απόλυτων και τελικών συμπερασμάτων για τον ορισμό του εθνικισμού, του έθνους και της εθνικής ταυτότητας. Η ίδια η διαδικασία πρόσληψής του ως μηχανισμού μετάβασης στην νεωτερική κοινωνία αποτελεί πρόσφατη παραδοχή. Η αποκλίνουσα φύση της περιπτωσιολογίας των εθνικισμών ανά χώρα/περιοχή μονοπωλεί, προς το παρόν, το ενδιαφέρον των ερευνητών, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Η συμβολή των εθνοσυμβολιστών πολιτικών επιστημόνων συμπύκνωσε ίσως την πλέον τεκμηριωμένη, πλην όχι εξ ολοκλήρου αδιάβλητη σε κριτική, σειρά θεωριών για την εμφάνιση και εξάπλωση του εθνικιστικού φαινομένου κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Η μελέτη όμως του εθνικιστικού φαινομένου όπως και τα γεγονότα του Εμφυλίου αποτελούν, σε συνδυασμό με την αναζήτηση της μετεπαναστατικής δικαίωσης για τις «εκδουλεύσεις», το σύνθετο κοινωνικό και θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε και πολλαπλασιάστηκε η παραγωγή της ιστοριογραφίας του Αγώνα.

Η εξέταση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 αποτελεί μοναδική και ιδιαίτερη περίπτωση στην μελέτη του εθνικισμού στα Βαλκάνια. Η επιτυχία της εξασφαλίστηκε λίγο πριν από την ολοκληρωτική καταστροφή των εξεγερμένων, μέσω ξένης παρέμβασης. Ταυτόχρονα, η ίδρυση ενός μικρού Βασιλείου περιόρισε σημαντικά μικρό μέρος του ελληνισμού σε μια στενή επικράτεια. Άμεσα ενισχύθηκε η τάση για επιθετική επέκταση, τόσο με τον επανακαθορισμό της ελληνικής ταυτότητας, μέσω διαδικασιών προσθαφαίρεσης στοιχείων αυτοκαθορισμού του Έλληνα πολίτη, όσο και με σταδιακή επέκταση των συνόρων, με καθαρά επιθετικές-αλυτρωτικές διαθέσεις. Η παγίωση της *Μεγάλης Ιδέας* ως βασικού προτάγματος στην εξωτερική πολιτική του νεοσύστατου Βασιλείου, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, δεν προξενεί έκπληξη, ενώ η τελική επικράτησή της διήλθε από διάφορες ιδεολογικές διακυμάνσεις. Η στροφή όμως από τον εθνικιστικό ετεροκαθορισμό της ταυτότητας στη σύγκρουση για τα δικαιώματα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων διατράνωσε νέες θεωρητικές αναζητήσεις και επιζήτησε καινοτόμες νομικές λύσεις από τους πολιτικούς της εποχής. Οι διακυμάνσεις στα βασικά σημεία του καθορισμού της ελληνικής ταυτότητας επηρέασε άμεσα και την εικόνα για τον Οθωμανό «Άλλο». Οι Οθωμανοί χαρακτηρίστηκαν ως συνεργάτες, απόλυτοι εχθροί της θρησκείας και του έθνους, απαίδευτοι και πολλά άλλα. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί τους αποδόθηκαν από ανθρώπους που έζησαν την μετάβαση από την εποχή του ζυγού και των προνομίων για τους λίγους, του διττού αυτού σχήματος πρόσληψης της προεπαναστατικής πραγματικότητας, στην επανάσταση εναντίον του δυνάστη και το ξέσπασμα των εμφυλίων συγκρούσεων που αντιπαρέταξαν τους επαναστάτες εναντίον των ομοεθνών και ομόδοξών τους. Η ανάλυση του ερευνητή παρουσίασε την διαρκή μετατόπιση του σημείου αναφοράς στις ταυτότητες, τόσο του επαναστατημένου Έλληνα, όσο και του Οθωμανού «εχθρού», υπό το πρίσμα διαφόρων ιδεών και σημαντικών γεγονότων που καθόρισαν εν πολλοίς την εκάστοτε θέαση του «Άλλου» σε διαφορετικές χρονικές συγκυρίες. Με την αποχώρηση των Οθωμανών, εγκαινιάστηκε μια μακρά περίοδος εσωστρέφειας κατά την οποία ο καθορισμός των στοιχείων του Έλληνα υπηκόου έλαβε μεγαλύτερη διάσταση και παραγκώνισε την ανάγκη για την προβολή των Οθωμανών ως εχθρών. Οι αναφορές τέτοιου τύπου αποτελούσαν, πλέον, μια απόπειρα προσωπικής καταξίωσης στην προσπάθεια διαχείρισης της μνήμης του Αγώνα.

Η ευόδωση του Αγώνα των Ελλήνων για την αυτοδιάθεση και η επίτευξη της ανεξαρτησίας έθεσε σε κίνηση μηχανισμούς «απεγκλωβισμού», με τη σταδιακή συνειδητοποίηση του εθνικισμού άλλων βαλκανικών εθνικοτήτων, από τη «μέγγενη» του παλαιού καθεστώτος της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διαδικασία απεμπλοκής από το «ελεγχόμενο» και «χειραγωγίσιμο» Οικουμενικό Πατριαρχείο οδήγησε σε ίδρυση νέων εθνικοποιημένων Εκκλησιών, υπό την σκέπη των πρόσφατα αναδυόμενων εθνών. Σκοπός τους ήταν σαφώς ένα καινοτόμο εκκοσμηκευμένο εθνικό κράτος. Σε αυτό το πλαίσιο ο Οθωμανός δεν παρουσιάζεται ως ο κύριος ή ο μόνος ενάντιος προς την επιδίωξη του ελληνικού εθνικιστικού αλυτρωτισμού, καθώς η βουλγαρική απειλή διογκώθηκε, κατοχυρώνοντας τα πρωτεία.

Η εικόνα του «Άλλου» επηρεάστηκε από διακυμάνσεις αντιλήψεων που παγιώθηκαν σταδιακά στο χρονικό διηνεκές. Η παρουσίαση του Οθωμανού ως του «απόλυτου εχθρού» του ελληνικού έθνους ενέχει διάφορα επίπεδα κατασκευής, τα οποία εξαρτώνται εξίσου από τις εμπειρίες του γράφοντα όσο και από τα καταλυτικής σημασίας γεγονότα του 19ου αιώνα. Ο εθνικισμός έθεσε σε κίνηση διαδικασίες συνεχούς σφυρηλάτησης των ιδεολογικών αρμών που συνένωναν, παράλληλα όμως και διαφοροποιούσαν, τόσο την ελληνική όσο και την οθωμανική ταυτότητα. Η εθνικιστική «φαντασίωση» αναίρεσε καθολικά τις αναφορές περί ομαλής διαβίωσης της οθωμανικής περιόδου. Οι εθνικιστικές συνδηλώσεις αναδύθηκαν στο πλαίσιο του μετεπαναστατικού ανταγωνισμού των πρώην αγωνιστών, εξαιτίας των σύγχρονων επιταγών της καθημερινότητας, συμπαρασύροντας την αντικειμενικότητα της ιστορικής αφήγησης και τέμνοντας την ιστορική αλήθεια σε πολλαπλά έργα. Η αναγωγή του παρελθόντος στο παρόν διενεργείται ώστε να καλύψει την ανάγκη εθνικοποίησης του παρελθόντος υπό το πρίσμα των διεκδικήσεων των ατομικών «δικαίων» του κάθε αγωνιστή. Η εικόνα των Οθωμανών, εντούτοις, δύναται να χαρακτηριστεί ως το κεντρικό σημείο από το οποίο εκκίνησε η «κατασκευή» των συνδηλώσεων του ελληνικού έθνους, της ταυτότητας του υπηκόου ως επαναστάτη, ως Έλληνα και ως πολίτη, καθώς και η ιδέα στην οποία βασίστηκε η έκφραση μιας ανάγκης «εκδυτικοποίησης» του νέου βασιλείου στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Πηγές και βιβλιογραφία

I. Δημοσιευμένες πηγές

Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την Οθωμανικήν επικράτειαν Γραικούς εις αντίρρησιν κατά της ψευδωνύμως εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει Πατρικής διδασκαλίας, Ψηφιοποιημένες εκδόσεις Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ακαδημίας Αθηνών, file:///C:/Users/user/Downloads/007000030905.pdf

Ανώνυμος, *Η δίκη του αιιδίμου Θ. Κολοκοτρώνη και Δ. Πλαπούτα σκηνή πολιτική του 1833 έτους, πρόθεσις κατά του ελληνικού εθνισμού*, Αθήνα 1843

Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826 / Σπυρομίλιου, εκδίδονται υπό Ιω. Βλαχογιάννη, πατριωτική χορηγία Εμμανουήλ Α. Μπενάκη.

Απομνημονεύματα Στρατηγού Μακρυγιάννη, Βιβλίον Α', στο *Άπαντα Μακρυγιάννη*, Ιστορικές Εκδόσεις 1821, εκδ. Μέρμηγκας, Αθήνα 1990

Βυζάντιος Χρήστος, *Ιστορία του τακτικού στρατού 1821-1833, Ιστορία των κατά την ελληνικήν επανάστασιν εκστρατειών και μαχών και των μετά ταύτα συμβάντων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833 μεταγραφείσα μετά πλείστων όσων ιστορικών γεγονότων, επανέκδοση με επιμ. Νίκου Θεοτοκά, Διονύση Τζάκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020 (α' έκδοση Αθήνα 1837)*

Δεληγιάνης Κανέλλος, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, στη σειρά *Απομνημονεύματα των Αγωνιστών του '21*, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1957, τόμ. 1-3

Κασομούλης Νικόλαος, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α'-Β', φωτομηχανική επανέκδοση Βεργίνα, Αθήνα 2005

Κολοκοτρώνης Γενναίος, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, στη σειρά *Απομνημονεύματα των Αγωνιστών του '21*, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1959

Κολοκοτρώνης Θεόδωρος, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836*, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως Αθήνα, 1846

Κουτσονίκας Λάμπρος, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως υπό Λάμπρου Κουτσονίκα Ταγματάρχου*. Εν Αθήναις, Τύποις του "Ευαγγελισμού" Δ. Καρακατζάνη, 1863-1864

Μανζάρ Ζακ, *Αναμνήσεις από τον Μοριά*, Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης (επιμ.), στο *Απομνημονεύματα των Αγωνιστών του 21*, εκδ. Εκδοτικός Οίκος Γ. Τσουκαλά & Υιού, Αθήνα 1959

Μεταξάς Κωνσταντίνος, *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασης*, επανέκδοση Νεοελληνική Γραμματεία 42, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 2005

Οικονόμου Μιχαήλ, *Ιστορικά της Ελληνικής παλιγγενεσίας ή Ο ιερός των Ελλήνων Αγών*, τυπογραφείο Θ. Παπαλεξανδρή, Αθήνα 1873

Παπατσώνης Παναγιώτης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄*, Βιβλιοθήκη ΓΑΚ, Αθήνα 1960

Ρηγόπουλος Θεόδωρος, *Απομνημονεύματα, Από των αρχών της επανάστασης μέχρι του έτους 1881*, (έκδοση – εισαγωγή – σχόλια Αθανάσιος Φωτόπουλος), εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2021

Σπηλιάδης Νικόλαος, *Απομνημονεύματα, διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*, εκδίδονται δε υπό Χ. Ν. Φιλαδέλφεως, Αθήνα 1972, τόμ. Α΄-Ε΄

Στεφανόπουλος Στέφανος, *Απομνημονεύματα τινά της Επανάστασης του 1821*, Τύποις της Φωνής των Επαρχιών, Τρίπολη 1864

Στρατηγού Ευστράτιου Πίσσα, *Απομνημονεύματα 1821*, επιμ. Γιώργος Πύργαρης, σειρά Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, εκδ. Historical Quest, Αθήνα 2017

Σύντομά τινά απομνημονεύματα της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος από του 1821-1833 υπό Κ. Μαργαρίτη, τυπ. Κωνσταντίνου Αντωνιάδου, Αθήνησι, 1853

Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, επανέκδοση Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1925

Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασης, εκ της εκδόσεως του 1859*», Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασσικών, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, τόμ. Α΄-Δ΄

Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, επανέκδοση εκδόσεις Πελεκάνος, τόμ. Α΄, Αθήνα 2011

Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι, Συνταχθέν μεν Γαλλιστί και αναγνωσθέν εις την Εταιρείαν των ανθρωποτηρητών τη 6 Ιανουαρίου 1803, υπό Αδαμάντιου Κοραή, μεταφρασθέν δε υπό Αναστασίου Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδέλφεως, σελ. 9, <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/4/2/e/metadata-22-0000177.tkl>

Φραντζής Αμβρόσιος, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837*, εκ της Τυπογραφίας του Κων/νου Καστόρχη και Συντροφιά, Αθήνα 1839, τ. Α΄-Δ΄

Φωτεινός Ηλίας, *Οι άθλοι της εν Βλαχία ελληνικής επανάστασεως το 1821 έτος*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, Εκδοτικός Οίκος Γ. Τσουκαλά, Αθήνα 1956

Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως* [α΄ έκδοση Αθήνα 1899], εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 1996, τόμ. Α΄

II. Βιβλιογραφία

1. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

α. Ελληνόγλωσσες μελέτες

1821, Η Επανάσταση και οι απαρχές του ελληνικού αστικού κράτους», Τμήμα της Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2020

Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη Ελένη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος, (επιστημονική δ/νση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003

-----, *Η προεπαναστατική Ελλάδα, 1821 Η γέννηση ενός έθνους κράτους*, εκδ. Σκάϊ, Αθήνα 2010, τόμ.Α΄

---, «*Εμείς οι Έλληνες αφού εχάσαμε το βασίλειο, εχάσαμεν όλα. Πώς αυτοπροσδιορίζονταν οι υπό ξένη κυριαρχία Έλληνες: η μαρτυρία των κειμένων*», στο Κατσιαρδή – Ηering Όλγα – Παπαδία – Λάλα Αναστασία – Νικολάου Κατερίνα – Καραμανωλάκης Βαγγ. (επιμ.), *Έλλην – Ρωμής – Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σσ. 247-265

Αθανασοπούλου Σοφία, *"Εξιδανίκευση και συκοφαντία", εικόνες κλεφτών στα Απομνημονεύματα του 1821*, διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2018

Αλευράς Χρ. Γεώργιος, «*Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων στα απομνημονεύματα του κοζανίτη αγωνιστή Νικολάου Κασομούλη*», περ. Αλιάκμονος Ρους [Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών] 1 (2017), σσ. 111-128.

Αλεξίου Σπύρος, *21 ρωγμές στην επίσημη ιστορία για το 1821*, εκδ. Τόπος, Αθήνα 2021

Αναστασόπουλος Α. Νικόλαος, *Από τη σφαγή της Χίου στην Έξοδο του Μεσολογγίου. Οι πολεμικές αποτυχίες και οι επιπτώσεις τους*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2021

Αναστασόπουλος Αντώνης, «*Οι χριστιανοί στην Τουρκοκρατία και οι οθωμανικές πηγές: η περίπτωση της Βέροιας: περ. 1760-1770*», *Αριάδνη* 9 (2003), σελ. 71-89

Ανδριάκαινα Ελένη, *Το «νόημα του '21» στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1999

Αρβανιτάκης Δημήτρης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020

Αρώνη – Τσίχλη Καίτη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα 1833-1881*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2009

Ασδραχάς Ι. Σπύρος, , *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη΄και ιθ΄αιώνες*, εκδ. Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1982

---, *Εισαγωγή στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη*, Μέλισσα, Αθήνα 1957

---, *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995

---, *Πρωτόγονη επανάσταση. Αρματολοί και κλέφτες (18ος – 19ος αι.)*, επιλογή κειμένων Ν. Θεοτοκάς, εκδ. ΕΑΠ, Αθήνα 2019

---, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη΄και ιθ΄αιώνες*, εκδ. Ερμής, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1982

---, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε΄-ιστ΄ αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992

---, *Η βίωση και η καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, Κύκλος Σεμιναρίων (εκδοτική φροντίδα Ευτυχία Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2007.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, εκδ. Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1971

---, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β΄, *Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, Θεσσαλονίκη 1976

---, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη 1973

---, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1980

---, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Η΄, *Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του νεοελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη 1988

---, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα και την ιστορική μόρφωση των νεοελλήνων*, επανέκδοση Εκδοτικός Οίκος Αντώνιος Σταμούλης, Αθήνα 2011

Βασιλείου Σωτηρούλα, *Ανταμοιβές των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης 1828-1844*, εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 2021

Βερέμης Θάνος – Κολιόπουλος Γιάννης, «Η συγκρότηση εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα», στο *1821 Η γέννηση ενός έθνους κράτους*, εκδ. Σκάϊ, Αθήνα 2010, τόμ. Β΄

Βλάμη Δέσποινα, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2000.

Βλαχόπουλος Γεώργιος, *Η πολιτική φιλοσοφία του Ρήγα Βελεστινλή*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα 2019

Βόγλη Ελπίδα, «Έλληνες το γένος». *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007

---, «Ποιοι είναι οι Έλληνες. Ο ορισμός του πολίτη και οι αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά τη διάρκεια της Επανάστασης», στο Κατσιαρδή – Ηering Όλγα – Παπαδία – Λάλα Αναστασία – Νικολάου Κατερίνα – Καραμανωλάκης Βαγγέλης (επιμ.), *Έλλην – Ρωμικός – Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σσ. 497-513

Γεωργαντά Αθηνά, «Ο Κάλβος και οι Καρμπονάροι. Συμβολικές λέξεις των ωδών», *Μνήμων* 27 (2005), σσ. 55-108

Γεωργής Γιώργος (επιμ.), *Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2015

Γιακωβάκη Νάσια, «Ο Λόγιος Ερμής ως τόπος διαμόρφωσης του ελληνικού κοινού», στο Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνες), *Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015

Γκοτόβα Ιωάννα, *Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων και της οθωμανικής εξουσίας στα έργα των Ελλήνων Διαφωτιστών*, διπλωματική εργασία, Ιωάννινα, Δεκέμβριος 2021

Γούναρης Αναστάσιος, *Ιστορία του Παιδομαζώματος κατά της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 2010

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, *Η εν Πελοποννήσω επανάσταση του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα 1967

---, *Ιστοριογραφία του Αγώνος (1821)*, Αθήνα 2003 [α΄ έκδ. *Μνημοσύνη* 3 (1970-71)]

Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, *Μελέτες*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1987

Δασκαλάκης Απόστολος, *Τα αίτια και οι παράγοντες της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Παρίσι 1927

Δημητρόπουλος Δημήτρης, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, τόμος 2^{ος} της σειράς *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας* (επιστημονική δνση Βασ. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα 2009

Δημητρόπουλος Δημήτρης – Καραμανωλάκης Βαγγέλης – Μαρωνίτη Βίκη - Μπουκάλας Παντελής (επιμ.) *Πρακτικά Συνεδρίου “1821 και απομνημόνευμα: ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση”*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020

Διαμαντούρος Νικηφόρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ. , Αθήνα 2006

Ευαγγελίδης Τρύφων, *Ιστορία της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας Από της ίδρύσεως αυτής μέχρι της σήμερα (1281-1894)*, Έκδοτης Αναστάσιος Δ. Φέξης, Αθήνα 1894

Ευθυμίου Μαρία, «Κεντρικές πτυχές της Επανάστασης του 1821», στο Η Επανάσταση του 1821. Έντεκα ιστορικοί ιχνηλατούν την πορεία του Αγώνα, Έκδοση Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, Αθήνα 2021, σελ. 35-118

Ζωγράφος Αναστάσιος, «Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της Άλωσης: σημειωτική περιήγηση», Τα Ιστορικά τόμ. 8/τεύχ. 14-15 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1991), σελ. 17-44.

Η συμμετοχή των Μικρασιατών στην Επανάσταση του 1821, επιμ. Λουκάς Π. Χριστοδούλου, εκδ. ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ, Αθήνα 2021

Ηλιού Φίλιππος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 3ος, Η οθωμανική κυριαρχία 1770-1821, εκδ. Τα Νέα/ Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 9-26

Θεοδωρίδης Γεώργιος, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998

Θεοτοκάς Νίκος, «*Μακρυγιάννης*», Τα Νέα: Ιστορική Βιβλιοθήκη, Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, εκδ. Δημοσιογραφικός Όμιλος Λαμπράκη, Αθήνα 2010

Καραβόλου Ειρήνη, *Συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο πριν από το 1822: η τύχη των αιχμαλώτων και η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως άλλων στις αφηγήσεις της καταστροφής και σε άλλες πηγές του 19ου αιώνα*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2019

Κατσιαρδή – Hering Όλγα (επιμ.), *Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου*, (Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 2014), έκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018

Κιμουρτζής Παναγιώτης – Μανδουλαρά Άννα, «'Οράματα αυτοκρατορίας'. Βυζάντιο και δυναστικό καθεστώς επί Όθωνα», στο Άννα Ταμπάκη- Ουρανία Πολυκανδριώτη (επιμ.), «Ελληνικότητα και Ετερότητα. Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας' στον 19ο αιώνα», Πρακτικά Συμποσίου, εκδ. Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2016, τόμ. Β΄, σσ. 253-265

Κιμουρτζής Παναγιώτης – Μανδουλαρά Άννα, *Φιλέορτο Βασίλειο, Δημόσιες εορτές και εθνικές επέτειοι κατά την Οθωνική περίοδο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, Μάιος 2023

Κιτρομιλίδης Πασχάλης -Sukru H. Ilıcak, «Ιδεολογικά ρεύματα: Έλληνες και Οθωμανοί», 1821 Η γέννηση ενός έθνους κράτους, εκδ. Σκάι, Αθήνα 2010, τόμ. Έ

---, *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001, τόμ. Έ

Κιτρομιλίδης Πασχάλης -- Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), στο *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Αθήνα 2004, τόμ. Α΄

Κονόμου Ντίνος, *Γεώργιος Τερτσέτης, Ανέκδοτα κείμενα*, εκδ. Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, Αθήνα 1959

Κοντογιάννης Παντελής, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903

Κοντογιώργης Γιώργος, «Η γνωσιολογία των συλλογικών ταυτοτήτων», στον συλλογικό τόμο, *Έθνος και ταυτότητα*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Πολιτισμού, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2017

Κορδάτος Γιάννης, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1924

Κοταρίδης Νίκος, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1993

Κουμπουρλής Γιάννης, «Το εθνικό φαινόμενο στα έργα των Ε. Γκέλνερ και Μπ. Άντερσον», *Δοκιμές*, τχ. 3 (Άνοιξη 1995), σσ. 7-30

Κουρνούτος Γεώργιος, *Το Απομνημόνευμα 1453-1953*, τ. Α΄-Β΄, στη σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», αριθ. 44, 45, Αθήνα 1959

Κουτζακιώτης Γιώργος, «Οι απελευθερωτικές κινήσεις του 1797, οι Γάλλοι και ο Ρήγας. Μια νέα ανάγνωση με βάση αναξιοποίητες πηγές», *Ο Εραμιστής*, τχ. 30, σσ. 201–252, 2021

Κουτροβίδης Στάθης (ιστορική έρευνα & κείμενα), Αντώνης Γκ. Πετμεζάς (έρευνα και συλλογή στοιχείων), *Οικογένεια Πετμεζά. Το πολλαπλό αποτύπωμά της στο πέρασμα του χρόνου*, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα 2021

Κρεμμυδάς Βασίλης, «Προεπαναστατικές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων* 24 (2002), σσ. 71-84

---, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναηγηλαφήσεις, ερμηνείες*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2016

Κριαράς Εμμανουήλ, *Νέο Ελληνικό λεξικό της σύγχρονης δημοτικής γλώσσας γραπτής και προφορικής*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2007

Κωστής Κώστας, «Σκέψεις για τον ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας», στο Ηλίας Κολοβός – Κ. Κωστής (επιμ.), *Κατανοώντας τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ. 15-33

Λάσκαρης Μιχαήλ, *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια*, εκδ. Γαλαξία, Αθήνα 1962

Λέκκας Παντελής, «Ο υπερταξικός χαρακτήρας του εθνικιστικού λόγου», *Μνήμων* 16 (1994), σσ. 95–106.

Λούκος Χρήστος, *Ιωάννης Καποδίστριας. Μία απόπειρα ιστορικής βιογραφίας*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2022

Μανδουλαρά Άννα–Νικολάου Γιώργος (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη, (Πρακτικά Συνεδρίου, Άρτα 2014)*, εκδ. Δήμου Νικ. Σκουφά – εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2017

Μανδουλαρά Άννα, *Το ταξίδι τους. Οι πολλαπλές ταυτότητες των Ελλήνων της Διασποράς, Μασσαλία 19ος αιώνα*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015

Μπάκαβου Δέσποινα, *Θεωρίες και προβληματισμοί για τα φαινόμενα του έθνους και του εθνικισμού*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2014

Μιχαηλάρης Παναγιώτης, *Οι Φιλικοί*, στη σειρά *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας* (επιστημονική δ/ση Β. Παναγιωτόπουλος), τ. 4^{ος}, Αθήνα 2009

Μιχαϊλίδης Ιάκωβος, *Εσωτερικές έριδες και διενέξεις στα χρόνια του αγώνα, 200 χρόνια από την επανάσταση, Τα καθοριστικά ζητήματα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2021

Μοίρας Λεωνίδα, *Η ελληνική επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, δ' έκδοση, εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2020

«*Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική: Από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους*», επιμ. Ηλίας Κολοβός, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011

Μυστακίδη Κατερίνα, *Ένδοξη δουλεία. Σχέσεις Φαναριωτών, Ελλήνων υπηκόων της Υψηλής Πύλης και Ελλαδιτών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2008

Νικολάου Β. Γεώργιος, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννήσιων αγωνιστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας», στο ίδιο, *Μελέτες*

ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, σσ. 297-319.

---, «Η επανάσταση του 1770 στην Πελοπόννησο όπως την είδε και την κατέγραψε ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην Κορώνη André-Alexandre Lemaire», Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17ου αι. ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009

---, «Εμείς και οι Άλλοι»: Η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του αγώνα της Ανεξαρτησίας (18ος- πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα)», στο Πρακτικά του Α Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο 1998), Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981 (επιμ. Αργυρίου Αστέριος, Δημάδης Α. Κωνσταντίνος, Λαζαρίδου Δανάη Αναστασία), τόμος Β', Αθήνα 1999.

Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005

Παπαδόπουλος Στέφανος, «Η ελληνική επανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπός της στις ελληνικές χώρες», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975

Παζαρή Μαρία, *Ρήγα Βελεστινλή Χάρτα της Ελλάδος: Μία χαρτογραφική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2014

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η Φιλική Εταιρεία. Η προετοιμασία και η έναρξη της Επανάστασης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003

Παπαγιώργης Κωστής, *Κανέλλος Δεληγιάννης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2014

---, «*Τα καπάκια, Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*», εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2009

Πιζάνιας Πέτρος, *Η ελληνική επανάσταση 1821-1830*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2021

---, «Ο κόσμος της θάλασσας και των βουνών». Ο αρματολισμός από τον 16ο αιώνα έως το 1821», *Νέα Εστία, Αφιέρωμα: 1821- Αρματολισμός*, τχ. 1857 (Μάρτιος 2013), σσ. 41-96

Πλουμίδης Γ. Σπυρίδων. Η έννοια του «θανάτου» στην ελληνική επανάσταση (1821-1832): ιδεολογικές προσλήψεις και πολιτική πρακτική. *Μνήμων*, τχ. 32, (Ιανουαρίου 2012), 59-88

---, «*Της μεγάλης ταύτης ιδέας. Οι αφετηρίες της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας*», στο Κατσιαρδή – Hering Όλγα – Παπαδία – Λάλα Αναστασία – Νικολάου Κατερίνα – Καραμανωλάκης Βαγγ. (επιμ.), *Έλλην – Ρωμηός – Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σσ. 555-570

- Πολίτης Αλέξης, *Το δημοτικό τραγούδι: κλέφτικα*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1976
- Πρακτικά Συνεδρίου, «1821 και Απομνημόνευμα, Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση», εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020
- Ριζάς Σωτήρης, «Ο ελληνικός εθνικισμός, τάσεις και μεταβολές», στο «Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο», *Ανάλεκτα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, επιμ. Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995
- Ροτζώκος Νίκος, *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997
- , «Παραστάσεις του ηγεμόνα-κηδεμόνα: το πολιτικό εγχείρημα του Υψηλάντη», *Δοκιμές*, τχ 3 (Ανοιξη 1995), σσ. 79-105
- , «Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα: οι προύχοντες της Πελοποννήσου», διδακτορική διατριβή, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1996
- , «Τα Απομνημονεύματα του '21 ως υλικό της ιστοριογραφίας», περ. *Δοκιμές*, τεύχος 2 (Σεπτέμβριος 1994), σελ. 3-11
- , «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα» στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2009 σ. 221-240
- Σακελλαρίου Μιχαήλ, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012² (έκδοση βελτιωμένη και επαυξημένη)
- Σαρχής Νεοκλής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και οσμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ εφέντη του Μοραΐτη (1785)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 1993
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας. Μία επαναπροσέγγιση», *Τα Ιστορικά* τ. 18 (2001), σελ. 283-298
- Σβάλος Αλέξανδρος, *«Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος»*, Στοχαστής, Αθήνα 1972
- Σειρηνίδου Βάσω, *Έλληνες στη Βιέννη (18ος – μέσα 19ου αιώνα)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2010
- , «Ο ελληνικός κόσμος στις παραμονές της Επανάστασης», στο Θάνος Βρέμης – Αντώνης Κλάψης (επιμ.), *1821. Η Επανάσταση των Ελλήνων*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2021, σελ. 33-60
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα 1988

Σφοίνη Αλεξάνδρα, «*Αληθείς Έλληνες – ανάξιοι του ελληνικού ονόματος. Οι ταυτότητες των Ελλήνων στην Επανάσταση του 1821*», στο Κατσαρδής – Hering Όλγα – Παπαδία – Λάλα Αναστασία – Νικολάου Κατερίνα – Καραμανωλάκης Βαγγ. (επιμ.), *Έλλην – Ρωμικός – Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί & ταυτότητες*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018, σσ. 515-530

Τζάκης Διονύσης, «Ρωσική παρουσία στο Αιγαίο. Από τα Ορλωφικά στο Λάμπρο Κατσώνη», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος, (επιστ. δ/ση), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 1^{ος}

Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *Η Ευρώπη και ο κόσμος 1814-1914*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993

Φακούρα Αλίκη, «Ο παλιός κόσμος του Μοριά, Τοπικά εξουσιαστικά μορφώματα στη β' οθωμανική κυριαρχία (1715-1821)», *Δοκίμες*, τχ. 17-18 (Φθινόπωρο 2013), σελ. 61-75

---, *Προυχοντικές αυθεντίες στον Μοριά 1715-1821: στρατιωτικοί, διοικητικοί και δημοσιονομικοί μετασχηματισμοί*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2013

Φενερλή – Παναγιωτοπούλου Αγγελική, «Οι αγωνιστές και τα απομνημονεύματά τους», *Ο Πολίτης* τ. 10 (1977)

Φράγκος Γεώργιος, Φιλική Εταιρεία, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975

Φωτιάδης Δημήτρης, *Η δίκη του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα*, εκδ. Ζαχαρόπουλος Σ.Ι., Αθήνα 1987

Φωτόπουλος Θ. Αθανάσιος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερα Τουρκοκρατία (1715-1821)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005

Χαραλαμπίδης Δημήτριος, *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η πολιτική*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1998

Χατζόπουλος Μάριος, «Έθνος και Εθνικισμός. Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 19 (2017). <https://doi.org/10.12681/hpsa.14999>

Χασιάκος Α. Γιώργος, *Ερμηνευτικό λεξικό των -ισμών*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1989

Χασιώτης Ιωάννης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και Ευρωπαϊκής πρόκλησης, Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001

---, «Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις και η Οθωμανική αυτοκρατορία, Το πρόβλημα της κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο από τα μέσα του 15ου ως τις αρχές του 19ου

αιώνα», πανεπιστημιακές παραδόσεις, ανατύπωση της α΄ έκδοσης (1976), Θεσσαλονίκη 1979

Rita Van Boeschoten, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων* 13 (1991), σσ. 9-24

Schacht Joseph, *An introduction to Islamic law*, Oxford University Press, 1964.

Sugar Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, τόμ. Α΄.

β. Μεταφρασμένες στα ελληνικά

Γρηγοριάδης Ιωάννης, *Θρησκεία και εθνικισμός σε Ελλάδα και Τουρκία: Μια "Ιερά Σύνοψη"*, μτφρ. Ελένη Κοτσύφου, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2015

Η επινόηση της Παράδοσης (επιμ. Eric Hobsbaum - Ranger Terence), μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 2004

Μουταφτσιέβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ουρανία Καστρινάκη – Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα 1990

Μπ. Σπαρό, *Η ελληνική επανάσταση και η Ρωσία (1821-1829)*, μτφρ. Α. Σαραντοπούλου, εκδ. Μπάυρον, Αθήνα 1965

Παπούλια Βασιλική, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010 (α΄ έκδοση στα γερμανικά Μόναχο 1963).

Ρόκερ Ρούντολφ, *Εθνικισμός και πολιτισμός*, Γιάννης Β. Καρύτσας (μτφρ.), εκδ. Άρδηγ, Αθήνα 1998, τόμ. Α΄

Alexander C. John, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Athens 1985

Barkey Karen, «In Different Times: Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650», *Comparative Studies in Society and History*, vol. 38/ no. 3 (1996), σσ. 460-483, <http://www.jstor.org/stable/179229>

Beaton Roderick, *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και η παγκόσμια σημασία της*, μτφρ. Δέσποινα Κανελλοπούλου, εκδ. Αιώρα, Αθήνα 2021

Benedict Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997

Halil Inalcik – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τόμ. Α΄: 1300-1600*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αέξάνδρεια, Αθήνα 2008

- , τόμ. Β΄: 1600-1914, μτφρ. Μαρίνα Δημητριάδου, Αθήνα 2011
- Hobsbawm Eric, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα*, μτφρ. Νάντρης Χρύσα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994
- , *Ληστές*, μτφρ. Νίκος Κούρκουλος (από την 4η αγγλική έκδοση, Λονδίνο 2000), Αθήνα 2010
- , *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000
- Kedourie Elie, *Ο εθνικισμός*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, προοίμιο Π. Κιτρομιλήδης, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999
- Koumpourlis Ioannis, *Recherches sur la formation de l'histoire grecque. L'apport de Sp. Zabelios (1815-1881)*, διδ. διατριβή, EHESS, Παρίσι 2000
- Mazower Marc, *Η ελληνική επανάσταση*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2021
- Özkirimli Umut, *Θεωρίες του Εθνικισμού, Μία κριτική προσέγγιση*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, επιμ. Αλέξης Ηρακλείδης, εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2011
- Petropoulos A. John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α΄-Β΄, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997
- Smith D. Anthony, *Εθνική ταυτότητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000
- Soyudogan Mushin, *Tribal banditry in Ottoman ayntab (1690-1730)*, Bilkent University, 2005
- Sugar Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μτφρ. Παυλίνα Μπαλουξή, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, τόμ. Β΄
- Weber Max, *Economy and Society*. Guenther Roth - Claus Wittich eds., Berkeley: University of California 1978
- Woolf Stuart, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, μτφρ. Έφη Γαζή. Πρόλογος Αντ. Λιάκος, εκδ. Θεμέλιο, μικρή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995

2. Ξενόγλωσσες μελέτες

- Church William, *Richelieu and Reason of State*. Princeton University Press, Πρίνστον 2015
- Frangos George, *The Plilike Etaireia, 1814-1821: a social and historical analysis*, διδ. διατριβή, Columbia University, 1971

J.-B. Surratteu, «Nation/ nationalite», (επιμ.) Albert Soboul κ.ά., *Dictionnaire historique de la langue française*, Παρίσι, PUF, 1989

Kohn Hans, *The idea of nationalism, a study in its origins and background*, ed. The Macmillan Company, New York 1946

Nagata Ygo, «Greek rebellion of 1770 in the Morea peninsula. Some remarks through the Turkish historical sources», *Memoirs of the Research Departement of the Toyo Bunko* 46 (Τόκιο 1988)

Nikolaou V. Georgios, «La famille Deliyannis: un exemple de notables chrétiens du Péloponnèse central (XVIIIe - début du XIXe siècle)», in Maria Efthymiou (sous la direction), *La société grecque sous la domination ottomane: Economie, identité, structure sociale et conflits*, éd. Herodotos, Athènes 2010, σ. 137-170.

Venturi Franco, *Settecento riformatore*, τόμ. III: *La prima crisi dell'antico regime (1768-1776)*, Giudio Einandi, Τορίνο 1979

Yilmazer Ziya, *Vakanuvis Es'ad Efendi Tarihi* (Η ιστορία του χρονικογράφου Έσαντ Εφέντη), Istanbul, Osmanli Arastirmalari Vakfi Yayinlari, 2000